## अथ कारकप्रकरणम्
## ( विभक्त्यर्थाः )

**अथ विभक्त्यर्थाः इति** – 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजसमौट्.' इत्यादिसूत्रेण ङ्यन्तेभ्यः आबन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च सुबन्तप्रकरणे षड्लिङ्गेषु स्वादिप्रत्ययाः (प्रथमाविभक्तेरारभ्य सप्तमीं यावत्) पूर्वमुक्ताः। तासां विभक्तीनां विशिष्टार्थप्रतिपादनाय विभक्त्यर्थप्रकरणं प्रारभ्यते। कारकाधिकारात् इदमेव कारकप्रकरणमप्युच्यते।

## कारकम्
## ( क्रियाजनकत्वं कारकत्वम् )

क्रियां करोति निवर्तयतीति कारकम्, क्रियान्वयित्वं कारकत्वं वा अर्थात् यस्य क्रियया सह अन्वयः (सम्बन्धः) स्यात् तत् कारकमित्युच्यते। यथा –

१. बालकः पठति। अत्र बालकः पठनक्रियायाम् अन्वेति। अतः बालकः कारकम्। तच्च 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रेण नाम्ना कर्तृकारकम् इत्यभिधीयते।

२. पुस्तकं पठति। अत्र पुस्तकं पठनक्रियायाम् अन्वेति। अतः पुस्तकं कारकम्। तच्च ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' इति सूत्रेण नाम्ना कर्मकारकम् इत्यभिधीयते।

३. कलमेन लिखति। अत्र कलमः लेखनक्रियायाम् अन्वेति। अतः कलमः कारकम्। तच्च ''साधकतमं करणम्'' इति सूत्रेण नाम्ना करणकारकम् इत्यभिधीयते।

४. भिक्षुकाय भिक्षां ददाति। अत्र भिक्षुकः दानक्रियायाम् अन्वेति। अतः भिक्षुकः कारकम्। तच्च ''कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'' इति सूत्रेण नाम्ना सम्प्रदानकारकम् इत्यभिधीयते।

५. अश्वात् पतति।अत्र अश्वः पतनक्रियायाम् अन्वेति। अतः अश्वः कारकम्। तच्च ''ध्रुवमपायेऽपादानम्'' इति सूत्रेण नाम्ना अपादानकारकम् इत्यभिधीयते।

६. कटे उपविशति। अत्र कटः उपवेशनक्रियायाम् अन्वेति। अतः कटः कारकम्। तच्च ''आधारोऽधिकरणम्'' इति सूत्रेण नाम्ना अधिकरणकारकम् इत्यभिधीयते।

यद्यपि साक्षात् क्रियायामन्वयस्तु कर्तृकारकस्यैव भवति, अन्यानि कारकाणि तु सहायकानि एव भवन्ति परं केनापि प्रकारेण क्रियया सह अन्वयात् कारकत्वं भवति। अत एव उक्तम् –

**निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते।**
**षोढा कर्तृत्वमेवाहुस्तत् प्रवृत्तेर्निबन्धनम्।।**
**कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।**
**अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्।।**

वस्तुतः क्रियायाः निष्पत्त्यर्थं प्रयुक्ता एषा द्रव्यशक्तिः वर्तते। तस्या एव अपरं नाम कारकम्। सा शक्तिः मूलरूपेण 'कर्तृत्वशक्तिः' वर्तते। सा एव अवान्तरव्यापारविवक्षया करणसम्प्रदानादिनामभिः षोढा। अत्रापि कर्तुः प्राधान्यं, करणसम्प्रदानादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती तदधीना भवति।

विभक्तिषु सम्बन्धे कारकत्वं नास्ति क्रियया सहअन्वयाभावात्। यथा – 'देवदत्तस्य पुत्रः गां आनयति' वाक्येऽस्मिन् '**देदत्तस्य**' इति षष्ठ्यन्तपदस्य 'आनयति' इति क्रियापदेन सह साक्षात् अन्वयः (सम्बन्धः) नास्ति। अतः '**देवदत्तस्य**' पदेऽस्मिन् कारकत्वं नास्ति।

एवं कर्ताकर्मकरणादीनां नामभिः विभक्तयः एव प्रयुक्ताः भवन्ति तथा च विभक्तिभिः कारकार्थाः अभिव्यक्ताः भवन्ति। अत एव अस्य प्रकरणस्य नाम कारकप्रकरणम्। अत्र विभक्तिषु आदौ प्रथमाविधायकं सूत्रमत्र प्रस्तूयते।

## ५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।। २/३/४६

**नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानम्। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य। तटः, तटी, तटम्। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम्।**

**पदच्छेदः –** प्रातिपदिकार्थ–लिङ्ग–परिमाण–वचनमात्रे, प्रथमा। विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः। यथा – 'घटः' इत्यस्योच्चारणेन सह कम्बुग्रीवादिमत्वरूपस्यार्थस्योपस्थितिरेव 'घट' शब्दस्यार्थः। अत एव घट शब्दात् प्रथमा भवति, परिणामतया केनापि शब्देन सह विभक्तिसंयोजनात् प्राक् तस्मिन् शब्दे अर्थप्रकाशनस्य योग्यता अनिवार्यैव।

अवधारणार्थकमात्रशब्दः प्रातिपदिकार्थ लिङ्गपरिमाणवचनैः सह प्रत्येकं सम्बध्यते। अत एव प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राधिक्ये, परिमाणमात्रे, संख्यामात्रे च प्रथमा स्यादित्यर्थो लभ्यते।

**प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणानि –**

(अ) अलिङ्गाः शब्दाः (अव्ययाः)
उच्चैः। नीचैः।

(ब) नियतलिङ्गाः शब्दाः
कृष्णः (पु.) श्रीः (स्त्री.) ज्ञानम् (नपु.)

**लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणनि –**

तटः – तटी – तटम् (अनियतलिङ्गाः शब्दाः)
(पु.) (स्त्री.) (नपु.)

**परिमाणमात्रस्योदाहरणम् –** द्रोणो व्रीहिः

**सङ्ख्यामात्रस्योदाहरणानि –** एकः। द्वौ। बहवः।

**ध्यातव्यः –** 'लिङ्गमात्राद्याधिक्ये' इति पाठेनैव परिमाणमात्रस्यापि ग्रहणं क्रियते, अतः पृथक् रूपेण सूत्रस्य वृत्तौ परिमाणमात्रस्य पाठो न विहितः।

**व्याख्या – (१) प्रातिपदिकार्थः –** पदं पदमिति प्रतिपदम् प्रतिपदे भवं प्रातिपदिकम्, प्रातिपदिकस्य अर्थः = प्रातिपदिकार्थः (ष. त. स.)। यावत् शब्देन सह सुप् अथवा तिङ् विभक्तीनां संयोजनं न भवति तावत् शब्दे पदत्वं नायाति। अतः '**अपदं न प्रयुञ्जीत**' इति नियमेन 'सुप्तिङन्तं पदम्' सूत्रमिदमनुसृत्य पदत्वं विधीयते। अत एव प्रातिपदिकस्यार्थं विवेचयन् भट्टोजिदीक्षितेनोक्तम् "**नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः**" इति। अतः 'कृष्णः' इत्यत्र कृष्णपदोत्तर सु प्रत्ययः कृष्णपदस्य नियतार्थमेव प्रकटयति।

**(२) मात्रशब्दस्य योगः –** प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गञ्च परिमाणञ्च वचनञ्च = प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि (इतरेतरद्वन्द्वः) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम्, तस्मिन् प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण वचनमात्रे। "द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते" इति नियमेन मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः।

**(३) लिङ्गमात्राधिक्ये –** केवलानां लिङ्गादीनां कुत्रापि उपस्थितेरभावात् लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकार्थस्यैव ग्रहणं भवति। यथा – 'बालकः गच्छति' इत्यत्र बालकशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं बालकरूपप्रातिपदिकार्थम्, 'बालिका गच्छति'

इत्यत्र बालिकाशब्दः स्त्रीत्वविशिष्टं प्रातिपदिकार्थम्, 'फलं पतति' इत्यत्र फलशब्दः नपुंसकत्वविशिष्टं प्रातिपदिकार्थञ्च बोधयति। अतः प्रातिपदिकार्थे एव लिङ्गस्यापि ग्रहणं स्वत एव पुनः पृथक्रूपेण लिङ्गमात्रे प्रथमायाः विधानं किमर्थम्?

अत्र समाधानं प्रस्तूयते यत् केचन शब्दाः त्रिलिङ्ग्यः अपि भवन्ति, अतः यथा तटशब्दस्योच्चारणे तटरूपप्रातिपदिकार्थस्य प्रतीतिस्तु नियतरूपेण भवति परं तेन सह कस्यापि नियतलिङ्गस्य प्रतीतिः न भवति। अतः लिङ्गस्याधिकप्रतीतये पुनः प्रथमायाः विधानं क्रियते। अत्र लिङ्गमात्रस्य ग्रहणं प्रातिपदिकार्थादपि अतिरिक्ततया लिङ्गमात्रस्याधिक्याय। तत्र अनियतलिङ्गाः – तटः, तटी, तटम्। इत्यादयः शब्दा उदाहरणानि भवन्ति।

**परिमाणमात्रे** – परिमाणमात्रे प्रथमा स्यात्। द्रोणो व्रीहिः। अत्र द्रोणशब्दः परिमाणविशेषवाचकः, व्रीहिश्च धान्यविशेषवाचकः। द्रोणशब्दात् सु प्रत्ययस्यार्थो वर्तते सामान्यपरिमाणः, द्रोणस्यार्थो वर्तते विशेषपरिमाणः। 'सामान्यविशेषयोरमेदान्वयः' इति नियमात् सामान्यपरिमाणे द्रोणरूपार्थपरिमाणः अभेदसम्बन्धेन विशेषणं वर्तते। एवं द्रोणोत्तर सु प्रत्ययार्थः सामान्यपरिमाणः परिच्छेद्य परिच्छेदक (माप्यमापक) भावेन व्रीहौ विशेषणं भवति। एवं द्रोणो व्रीहिः इत्यस्यार्थो लभ्यते द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिः।

**वचनमात्रे** – वचनं सङ्ख्या। इह वचनशब्दस्यार्थो वर्तते सङ्ख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इत्यत्र एकशब्देन एकत्वस्य, द्विशब्देन द्वित्वस्य, बहुशब्देन बहुत्वस्य उक्तार्थत्वात् प्रथमा अलभ्या भवति। अत्र हि नियामकः ''**उक्तार्थानामप्रयोगः**'' इति। अतः प्रथमायाः विधानार्थं वचनग्रहणं कृतम्।

**रूपलेखनप्रकारः – प्रातिपदिकार्थमात्रे –**

**उच्चैः**– इत्यत्र उच्चैस् शब्दात् ''स्वरादिनिपातमव्ययम्'' इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञायां अलिङ्गत्वात् ''प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा विधानं क्रियते। 'स्वौजस्.' इत्यादिना सु विभक्तौ ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सुलोपे कृते, सस्य रुत्वे विसर्गे च उच्चैः इति रूपं सिद्धम्। एवमेव नीचैः, प्रातर्, दिवा, रात्रौ, शनैः इत्यादयः सिद्धाः भवन्ति।

**कृष्णः** – अत्र कृष्ण शब्दात् नियतलिङ्गत्वात् ''प्रातिपदिकार्थलिङ्ग–'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तौ सु प्रत्यये उकारेत्संज्ञायां लोपे च कृते सस्य रुत्वे विसर्गे च कृष्णः इति सिद्धम्।

**श्रीः** – अत्र श्रिञ् धातोः क्विपि प्रत्यये सर्वापहारेलोप 'क्विप् च' इति सूत्रेण दीर्घे ईकारान्तत्वात् स्त्रीलिङ्गे ''प्रातिपदिकार्थ॰'' इति सूत्रेण प्रथमायां सु विभक्तौ श्रीः इति सिद्धम्।

**ज्ञानम्** – अत्र ज्ञान शब्दात् 'प्रातिपदिकार्थ.' इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तिः भवति। तदनुरोधात् एकवचने सु प्रत्यये नपुंसकत्वविशिष्टे 'अतोऽम्' इत्यनेन अमादेशे कृते 'अमिपूर्वः' इति पूर्वरूपे कृते ज्ञानम् इति जायते।

**रूपलेखनप्रकारः – लिङ्गमात्राधिक्ये –**

**तटः, तटी, तटम्** – इत्यत्र अनियतलिङ्गत्वात् कस्यापि एकस्य नियतलिङ्गस्योपस्थित्यभावात् लिङ्गमात्राधिक्येऽर्थे प्रातिपदिकार्थलिङ्ग – इति सूत्रेण प्रथमाविभक्तिः भवति।

**तटः** – प्रथमायां सु विभक्तौ कृष्णशब्दवत् सिद्धिः भवति।

**तटी** – प्रथमायां सु विभक्तौ उकारेत्संज्ञायां लोपे च कृते अपृक्तसस्य 'हलङ्ब्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति सूत्रेण स् लोपे कृते तटी इति सिद्धम्।

**तटम्** – प्रथमायां सु विभक्तौ नपुंसकत्वविशिष्टे सिद्धिः भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – परिमाणमात्रे –**

**द्रोणो व्रीहिः** – अत्र द्रोणशब्दात् परिमाणसमान्येऽर्थे 'प्रातिपदकार्थ–' इति सूत्रेण प्रथमाविभक्तिः भवति द्रोणः इति जायते। अत्र प्रत्ययार्थस्य परिमाणस्य द्रोणप्रकृत्यर्थः परिमाणः अभेदसम्बन्धेन विशेषणं भवति। प्रत्ययार्थः परिच्छेद्य

परिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणं भवति। द्रोणो व्रीहिरिति जायते। व्रीहिरपि प्रथमाया: एकवचनान्तं रूपम्।

रूपलेखनप्रकार: – **संख्यामात्रे –**

**एक:, द्वौ, बहव:** – इत्यत्र संख्यामात्रेऽर्थे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्ग–' इति सूत्रेण प्रथमा विभक्ति: भवति।

**एक: –** एक शब्दात् प्रथमाया: एकवचने सु विभक्तौ कृष्णशब्दवत् सिद्धि: भवति। (एकसंख्याक: इत्यर्थ:)

**द्वौ –** अत्र द्वि शब्दात् प्रथमाया: द्विवचने औ विभक्तौ 'त्यदादीनाम:' इति सूत्रेण अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते द्व+औ इत्यावस्थायां 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन वृद्धौ कृते द्वौ इति सिद्धम्। (द्विसंख्याकौ इत्यर्थ:)

**बहव: –** बहु शब्दात् प्रथमाया: बहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे च कृते बहु+अस् इति स्थिते 'जसिच' इत्यनेन गुणे कृते 'एचोऽयवायाव:' इत्यनेन अवादेशे सस्य रूत्वे विसर्गे च बहव: इति सिद्धम्। (बहुसंख्याका: इत्यर्थ:)

### ५३३ सम्बोधने च २/३/४७

**इह प्रथमा स्यात्। हे राम!**

पदच्छेद: – सम्बोधने, च

सूत्रप्रकार: – विधिसूत्रम्।

सूत्रार्थ: – सम्बोधने अधिकेऽर्थे गम्यमाने प्रथमा स्यात्।

**सम्बोधनम् –** सम्यक् बोधनम् इति सम्बोधनम्। सम्बोधनं नाम अभिमुखीकरणम् अर्थात् अभिमुखीकृत्य ज्ञापनमिति। यथा – हे राम। इत्यत्र मां पाहि इति अध्याहृत्य रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यं भवति। इत्यत्र सु प्रत्ययस्यार्थो विद्यते सम्बोधनम्। अभिमुखीकरणरूपार्थस्य आधिक्यात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा अलभ्या अत: सम्बोधने अधिके अर्थे प्रथमाविधानार्थं सूत्रस्य प्रणयनं विहितम्।

रूपलेखनप्रकार: –

**हे राम!** अत्र राम शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सम्बोधने विवक्षिते 'सम्बोधने च' इति सूत्रेण सम्बोधनेऽर्थे प्रथमा विभक्ति: भवति। तदनुसारेण एकवचने सु प्रत्यये हे राम! इति सिद्धम् भवति।

**।। इति प्रथमा ।।**

## अथ द्वितीयाविभक्ति:

**कारके १/४/२३ – इत्यधिकृत्य।**

सूत्रार्थ: – अधिकारसूत्रमिदम्।

**व्याख्या –** 'कारके' इति सप्तम्यन्तपदमस्ति। भाष्यकारेण पदमिदं प्रथमार्थे प्रयुक्तं तत्र लिखितं 'प्रथमार्थेऽत्र सप्तमी अस्ति इति। अत एव प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्य अग्रे वक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु अस्याधिकारो: प्रचलिष्यति। 'कारके' इति अधिकारसूत्रमस्ति, अधिकारश्च – ''स्वदेशे वाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति परदेशे वाक्यार्थबोधकत्वम्''। एतस्मात् अपादानादि संज्ञाविधायकेषु सूत्रेषु प्रभावत्वात् कर्मकर्ताकरणादय: 'कारकम्' इति महतीसंज्ञयाभिधीयन्ते। तत्र कारकसंज्ञां विधाय अपादानादिसंज्ञा: क्रियन्ते, तथा द्वयो: संज्ञयोरेकत्र समावेशो भवति। यथा – ध्रुवमपायेऽपादानम् इत्यत्र प्रथमे तु 'ध्रुवमपाये कारकम्'। द्वितीये ''अपादानम्''। सूत्रार्थो लभ्यते अपाये सति ध्रुवं कारकसंज्ञं भवति, तच्च कारकसंज्ञम्, अपादानसंज्ञं भवति। कारकशब्दस्यार्थे – करोति क्रियां निवर्तयति इति कारकम्। अर्थात् क्रियासम्पादने यानि कारणानि भवन्ति तानि सर्वाण्येव ''कारकम्'' इति संज्ञत्वादभिधीयन्ते परं अन्यथासिद्धत्वाभावादेव। अन्यथासिद्धत्वे तु ''ब्राह्मणस्य पितरं पन्थानं पृच्छति'' इत्यत्र पृच्छक्रियाया: जनकता ब्राह्मणे नास्ति अत: पृच्छक्रियायां तस्यान्यथासिद्धत्वात् न ब्राह्मणस्य कारकत्वम्।

**कर्तुरीप्सिततमं कर्म १/४/४९ ।। कर्तु: क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्म संज्ञं स्यात्। कुर्तु: किम्? माषेष्वश्वं**

**बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषाः न तु कर्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुंक्ते। कर्म इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्यर्थम्। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्।**

**पदविभागः –** कर्तुः, ईप्सिततमम्, कर्म

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्

**सूत्रार्थः –** कर्ता क्रियाद्वारा यं कमपि पदार्थं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्राप्तुमिच्छति, तत् कारकं कर्म इति संज्ञयाभिधीयते।

**व्याख्या –** कर्तुः इति कर्तृपदस्य षष्ठ्यन्तं पदमस्ति। ईप्सिततमम्, इति प्रथमान्तपदम्। कर्म इति प्रथमान्तं पदम्। ''कारके'' इत्यस्याधिकारो वर्तते। आप्तुमिष्यत इति ईप्सितम्। अतिशयेन ईप्सितम् इति ''ईप्सिततमम्'' इत्यत्र ''अतिशायने तमनिष्ठनौ'' इत्यनेन तमप् प्रत्ययो भवति। ''क्तस्य च वर्तमाने'' इत्यनेन ''कर्तुः'' इत्यत्र षष्ठी भवति। कर्ता यं प्राप्तुं विशिष्टरूपेण इच्छति तदिप्सिततमम्। कया प्राप्तुमिच्छति? क्रियया इति। अत एव कर्ता क्रियया यं विशिष्टरूपेण इच्छति तद् भवति कर्म कारकम्। इत्यत्र कर्म तथा च कारकम् अनयोः एकवाक्यता भवति। यथा – ''कटं करोति'' इत्यत्र कर्ता करणक्रियया कट इत्यस्य कृते विशेषरूपेण उत्सुको भवति अतः कट इत्यस्य कर्मसंज्ञा भवति। ''देवदत्तः ओदनं पचति'' इत्यत्र पच् क्रियया देवदत्तः ओदनं विशिष्टतया इच्छति अत एव ओदनस्य कर्मसंज्ञा भवति।

**प्रत्युदाहरणम् – कर्तुः किम्? माषेष्वश्वं बघ्नाति –** ननु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' सूत्रेऽस्मिन् 'कर्तुः' इति पदं कर्तुरेव इष्टतमस्य कर्मसंज्ञाविधानार्थं प्रयुक्तं न तु अन्यस्येष्टतमस्य। यथा – माषेष्वश्वं बध्नाति (माषस्य क्षेत्रे विचरन् अश्वं वीक्ष्य तस्य स्वामी चिन्तयन् भय वशाद् अन्यत्र बध्नाति। भयञ्च माषभक्षणेन अश्वः रूग्णः न स्यात् कदाचिदिति) अत्र बध्नाति क्रियया इष्टतमं ''अश्वः'' अस्ति न तु माषाः, माषास्तु अश्वस्य ईप्सिततमा अत एव मूले लिखितम् – ''कर्मणः ईप्सिता माषाः न तु कर्तुः। तस्मादत्र माषशब्दस्य कर्मसंज्ञा न भवति। पुनश्च ''कर्तुः'' इति पदस्याभावे सूत्रार्थो भविष्यति–कर्ताकर्मकरणादिषु कस्यापि इष्टतमस्य कर्मसंज्ञा इति। अत्रापि अश्वशब्दस्य कर्मसंज्ञाविधाने तु अनापत्तिः परं कर्मपदं ''अश्वः'' तस्येष्टतमं माषोऽस्ति, तस्यापि कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तेन द्वितीयायाम् अनिष्टरूपापत्तिः भवति ''माषान् अश्वं बध्नाति'' इति, तत्र स्यात् एतदर्थं कर्तुः पदस्य सूत्रे नितान्तमावश्यकता इति।

**प्रत्युदाहरणम् –** तमप् ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते – ननु ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' अत्र तमब्ग्रहणं ईप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा वारणार्थमस्ति। यथा– पयसा ओदनं भुङ्क्ते इत्यत्र कर्ता भुज् क्रियया पयः ओदनञ्च उभयोरेव ग्रहणं करोति, उभावेव ईप्सितौ स्तः। परमत्र सः कर्ता न केवलं पयसः पानेन सन्तुष्टो भवति अपितु पयसा मिश्रितोदनस्य भक्षणेन सन्तुष्टो भवति, अतः प्राधान्यस्य ओदनस्य पयस्तु संस्कारद्रव्यमात्रमस्ति, अतः ईप्सिततमत्वात् ओदनस्येव कर्मसंज्ञा न तु पयः इत्यस्य। अतएव तमब्ग्रहणमावश्यकम्।

**पङ्क्तिविवेचनम् – कर्म इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधार निवृत्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्।** ननु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यत्र 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति सूत्रात् कर्मपदस्यानुवृत्तिलाभो स्वत एव पुनः प्रकृतसूत्रे कर्मग्रहणं किमर्थम्? एतस्य समाधाने मूले लिखितम् – ''आधारनिवृत्यर्थम्'' इति। अर्थात् पूर्वशास्त्रेण कर्मपदस्यात्र अनुवृत्तिः गृह्यते तदा कर्मपदेन सह आधारशब्दस्यापि अनुवृत्तिरायाति। अतः तन्निवारणार्थमेवात्र कर्म पदस्य ग्रहणम्। अन्यथा तु ''गेहं प्रविशति'' इत्यत्र तु कर्मसंज्ञा लब्धा भवति यतो हि प्रवेशक्रियायाः आधारः गेहमेवास्ति तच्च कर्तुः ईप्सिततममपि। परं ''देवदत्तः ओदनं'' पचति इत्यत्र कर्तुः ईप्सिततमन्तु ओदनमस्ति परं पचन क्रियायाः आधारः ओदनं नास्ति, अतः अत्र कर्मसंज्ञा न लब्धा भवति। अत एव सार्वत्रिकलाभार्थं सूत्रे पृथक् रूपेण कर्मग्रहणं उचितमेव इति।

## ४३६ अनभिहिते २/३/१

**इत्यधिकृत्य**

न अभिहितमिति अनभिहितं, तस्मिन् अनभिहिते (नञ्तत्पुरुषसमासः)। अनभिहिते–इति सप्तम्यन्तं पदम्। अधिकारसूत्रमिदम्। अभि पूर्वकात् धा धातोः क्त प्रत्यये 'दधातेर्हिः' इति सूत्रेण 'हि' आदेशे कृते 'अभिहितम्' इत्यस्य निष्पत्तिर्जायते। द्वितीयाध्याययस्य तृतीयपादावसानपर्यन्तमस्याधिकारो वर्तते, परं तत्रापि कारकविभक्तिष्वेव न तु उपपदविभक्तिषु। ''स्ववाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति स्वोत्तरवाक्यार्थबोधकत्वम् अधिकारत्वम्। एतेन अधिकारोऽयं तत्तत्सूत्रेषु स्वप्रभावोत्पादकेन ''अनुक्तकर्मादिषु कारकेषु एव वक्ष्यमाणाः विभक्तयः भविष्यन्ति'' इत्यर्थं प्रकाशयति। अभिहितमित्यस्यार्थो भवति उक्तम्, तद्वैपरीत्ये अनुक्तं भवति अनभिहितम्। उक्तम् इत्यस्य सामान्यलक्षणमस्ति – यस्मिन् (अर्थे) प्रत्ययः, स उक्तः। यथा देवदत्तः ओदनं पचति इत्यत्र पच् धातोः लट् लकारः (तिप् प्रत्ययः) कर्त्रर्थे भवति अतः कर्ता उक्तोऽस्ति। अवशिष्टानि कर्मकरणादीनि अनुक्तानि भवन्ति। अत एव तत्तत्सूत्रैः तानि तानि अनुक्तानि कर्मकरणादीनिः अनभिहिते इत्यस्याधिकारे प्रयुक्तानि भवन्ति। यथा –

'कर्मणि द्वितीया' – अनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात्।

कर्तृकरणयोस्तृतीया – अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्।

चतुर्थी सम्प्रदाने – अनभिहिते सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात्।

अपादाने पञ्चमी – अनभिहिते अपादाने पञ्चमी स्यात्।

## ५३७ कर्मणि द्वितीया २/३/२

**अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति।**

**अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव। अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्–हरिः सेव्यते। कृत्–लक्ष्म्या सेवितः। तद्धित–शतेन क्रीतः शत्यः। समास– प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानम्। यथा – 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।' साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः।**

**पद-विभागः –** कर्मणि, द्वितीया।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** कर्मणि तत्रैव द्वितीया भवति यत्र कर्म केनापि अभिहितम् = उक्तं न स्यात्।

**व्याख्या –** कर्मणि – इति सप्तम्यन्तं पदम्, द्वितीया इति प्रथमान्तं पदम्। अनभिहिते – इत्यस्याधिकारो वर्तते। अत एव सूत्रस्यार्थो भवति अनुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्जायते। ''यस्मिन् प्रत्ययः स उक्तः'' इति सामान्यलक्षणेन 'हरिं भजति' इत्यत्र भज् क्रियया भक्तः हरिं प्राप्तुमिच्छति, अतः कर्तुः ईप्सिततमत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति। 'हरि' इत्यस्य कर्मत्वं तिङ्कृन्तद्धितसमासादिषु केनापि नोक्तम्। 'भजति' इत्यत्र प्रयुक्तोऽयं लट् लकारः (तिप्) कर्त्रर्थे प्रयुक्तोऽस्ति अतः कर्ता एव उक्तोऽस्ति कर्म तु तत्र अनुक्तमेव तस्मादनुक्तत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण हरिशब्दात् द्वितीया विभक्तिः प्रयुक्ता भवति। भक्तः हरिं भजति इति वाक्ये कर्तृपदस्याध्याहारं कृत्वा प्रयोगोऽयं युज्यते।

**रूपलेखनप्रकारः – हरिं भजति –** इत्यत्र प्रातिपदिकात् हरिशब्दात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण अनुक्तत्वात् कर्मणः हरिशब्दात् द्वितीयाविभक्तौ एकवचने अम् प्रत्यये ''अमिपूर्वः'' इत्यनेन पूर्वरूपे कृते हरिं भजति इति रूपं सिद्धम्।

**विशेषः – अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव। अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः।**

**(१) तिङ्द्वाराऽभिधानम् –** 'हरिः सेव्यते' इत्यत्र ''लक्ष्म्या'' इति कर्तृपदस्याध्याहारं कृत्वा लक्ष्म्या हरिः सेव्यते इति वाक्यप्रयोगोऽवलोकनीयः। अत्र सेवनक्रियायाः कर्ता 'लक्ष्मीः' अस्ति। क्रियया कर्तुरीप्सिततममस्ति हरिः। अतः

'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनुसारेण 'हरि:' कर्म अस्ति। परं कर्मत्वेऽपि तिङ्द्वारा उक्तमस्ति। अत: उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति।

**हरि: सेव्यते** – इत्यत्र सेव् धातो: ''ल: कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य:'' इति सूत्रेण लकार: कर्मण्यर्थे विहित:। अत: ''हरि: सेव्यते'' अस्य वाक्यस्य कर्म लकारेण (तिङ्द्वारा) उक्तं जातम्।''भावकर्मणो:'' इति सूत्रेण आत्मनेपदविधानमपि कृतं तेन 'सेव्यते' प्रयोगोऽयं भवति। अस्मिन् वाक्ये कर्तु: अध्याहारं कृत्वा ''भक्तेन हरि: सेव्यते'' प्रयोगोऽयं क्रियते। अस्य वाक्यस्य कर्ता भक्तोऽस्ति। = ''**यस्मिन् प्रत्यय: स उक्त:**'' इति नियमेन कर्म उक्तं भवति अन्यानि अनुक्तानि भवन्ति, अत एव कर्ता अपि अनुक्तोऽभवत्। कर्तु: अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इत्यनेन तृतीया भवति 'भक्तेन' इति जायते। एवं कर्मवाच्यस्य प्रयोगोऽयमुपपन्नो भवति।

**लक्ष्म्या सेवित: (हरि:)** – इत्यत्र सेव् धातो: 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था:' इति सूत्रनियमेन 'निष्ठा' इति सूत्रेण कर्मणि क्तप्रत्यये इडागमे कृते सेवित: इति सिद्धो भवति। अत्र 'लक्ष्म्या सेवित:' वाक्यस्यास्य कर्म कृत्संज्ञकेन क्तप्रत्ययेन उक्तं जातम्। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया भवति परं कर्मणि उक्ते सति तु 'प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा एव भवति। अत: क: सेवित:? इति प्रश्नस्योत्तरे हरि: सेवित: इति प्राप्यते। समानाधिकरण्यत्वात् उभयत्रैव प्रथमा भवति। अत्रापि यस्मिन् प्रत्यय: स उक्त: इति नियमेन कर्म उक्तमस्ति तस्मात् उक्तत्वात् कर्म–अतिरिक्तं सर्वाणि अनुक्तानि सन्ति अत: कर्ता अपि अनुक्त एव तस्मात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीया भवति लक्ष्म्या इति जायते। सम्पूर्ण वाक्ये लक्ष्म्या सेवित: हरि: इति सिद्धं भवति।

**तद्धितान्तेनापि कारकं उक्तं भवति– तदनुसारेण शतेन क्रीत: शत्य:** – इत्यत्र 'तेन क्रीतम्' इत्यर्थे 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रेण तृतीयान्तशतशब्देन 'क्रीत:' इत्यर्थे यत् प्रत्ययो भवति शत्य: इति जायते। इत्यत्र '**शत्य:**', '**क्रीत:**' इति क्रियापदस्य कर्म अस्ति तथापि यत् प्रत्ययेन तस्य कर्मत्वं उक्तमस्ति। अत: कर्मण उक्तत्वात् अत्र द्वितीया न भवति अपितु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव जायते।

**समासेनापि कारकं उक्तं भवति** – तदनुसारेण प्राप्त आनन्दो यम् स प्राप्तानन्दो जन: इत्यत्र 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रेण प्राप्त:, आनन्द: इत्यनयो: सुबन्तयो: अन्यपदार्थे अर्थात् द्वितीयाविभक्त्यर्थे कर्मणि बहुव्रीहिसमासो विहित:। अनेन समासेन कर्म उक्तं भवति, अत: उक्तत्वात् न द्वितीया। अपितु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा एव भवति प्राप्तानन्दो जन:। एवमेव प्राप्तोदको ग्राम: इति भवति।

**क्वचिन्निपातेनाभिधानम्** – अर्थात् तिङ्कृत्तद्धितसमासातिरिक्तं निपातेनापि कर्म उक्तं भवति। यथा – 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' न साम्प्रतम् असाम्प्रतम्, न युज्यते इत्यर्थ:। अत्र 'असाम्प्रतम्' इति निपातस्य योगात् ''विषवृक्ष:'' यो हि वर्धनछेदनक्रिययो: कर्म अस्ति, उक्तं भवति। तस्मात् तस्मिन् द्वितीया न भवति, उक्तत्वात्। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा एव भवति। एवमेव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स: इत्यत्र 'इति' इति निपातस्य प्रयोगात् बोधनक्रियाया: कर्म 'नारद:' इत्यत्र द्वितीया न भवति।

**तथायुक्तं चानीप्सितम् १/४/५०।। ईप्सिततमवत क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति। ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते।**

**पदविभाग: –** तथायुक्तम्, च, अनीप्सितम्।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** कर्तु: ईप्सिततमं वस्तुजातं क्रियया युक्तं भवति तथैव अनीप्सितमपि वस्तुजातं युक्तं स्यात् तदा अनीप्सितकारकस्यापि कर्मसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** तथायुक्तं चानीप्सितम्। तथायुक्तम् – इति प्रथमान्तपदमस्ति, 'तथा' शब्द: सादृश्यवाचकोऽस्ति। चानीप्सितम्

– इत्यत्र चकार: समुच्चयार्थक:। अनीप्सितम् – न ईप्सितमिति अनीप्सितम् (नञ् त.स.) 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सम्पूर्णसूत्रस्यानुवृत्तिरत्र भवति। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। अत एव यथा कर्तु: क्रियया युक्तस्येप्सिततमस्य कारकस्य कर्मसञ्ज्ञा भवति तथैव कर्तु: क्रियया युक्तस्यानीप्सितमस्यापि कारकस्य कर्म संज्ञा भवति इत्यर्थो लभ्यते। अनीप्सितं कर्म द्विविधं भवति – द्वेष्यमुपेक्ष्यञ्च। द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहार्थमेवास्य सूत्रस्यावतरणमत्र कृतमस्ति।

**रूपलेखनप्रकार: –**

**उपेक्ष्यकर्मणि –** ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति – अत्र कर्तु: क्रिययायुक्तमनीप्सितमस्ति 'तृणम्' एतस्य ''तथायुक्तं चानीप्सितम्'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये तृणम् इति जायते। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इति सिद्धम्।

**द्वेष्यकर्मणि** – ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते – इत्यत्र कर्तु: क्रिययायुक्तमनीप्सितमस्ति 'विषम्' एतस्य ''तथायुक्तं चानीप्सितम्'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये विषम् इति जायते। ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते इति सिद्धम्।

**विशेष:**– सामान्यतया कर्म द्विविधं भवति ईप्सितानीप्सितभेदात्। तत्रापि ईप्सितकर्म त्रिविधं भवति– निर्वर्त्यं विकार्यं, प्राप्यञ्च। ईप्सिततमं कर्म ईप्सितकर्मण्येव अन्तर्भूतमस्ति।

**निर्वर्त्यकर्म** – यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वत्यम्। यथा – घटं करोति। अत्र स्वोपस्थिते: प्राक् घटस्याभाव आसीत्। अत: 'घट:' निर्वर्त्यं = सम्पाद्यं = उत्पाद्यं वा कर्म अस्ति।

**विकार्यकर्म –** एतत् द्विविधं भवति। प्रथमं तावत् – यत्र प्रकृते: सर्वात्मना नाशे कर्मण: उत्पत्तिर्भवति तत् कर्म। यथा – काष्ठं भस्म करोति। अत्र काष्ठरूपस्य कारणस्य सर्वात्मना नाशे हि भस्मरूप कर्मोत्पद्यते। द्वितीयं तु यत्र कारणात् कार्ये गुणान्तरोत्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्र गुणान्तरोत्पत्त्या कर्म भवति। यथा – सुवर्णं कुण्डलं करोति सुवर्णस्य कुण्डलरूपे परिणमति।

**प्राप्यकर्म –** यस्मिन्कर्मणि क्रियाकृतविशेष: प्रत्यक्षेणानुमानप्रमाणेन वा नोपलक्ष्यते तत् प्राप्यकर्म भवति। यथा – 'ग्रामं गच्छति' अत्र गमनकृतक्रियाविशेषो ग्रामे न दृश्यते।

**अनीप्सितं चतुर्विधम्** – उदासीनं, द्वेष्यं, संज्ञातैरनाख्यातम्, अन्यपूर्वकञ्चेति।

**तत्र उदासीनम्** – ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति, अत्र तृणरूपकर्मण: औदासीन्यं प्रतीयते।

**द्वेष्यम् –** ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते अत्र कर्तु: विषमद्व्यापारजन्य गलविलाध: संयोगाश्रयो भवतु, इति इच्छाया अभावात् विषस्य कर्तु: अनीप्सितत्वमनुदिष्टत्वं वाऽस्त्येव।

**संज्ञातैरनाख्यातम्** – गां दोग्धि पय:। अत्र अपादानादिविशेषैरविवक्षा भवति। 'अकथितं च' इत्यनेन कर्मसंज्ञा विधीयते।

**अन्यपूर्वकम्** – 'क्रूरमभिक्रुध्यति' इत्यत्र 'क्रुध द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप:' इत्यनेन प्राप्तां सम्प्रदानसंज्ञां बाधित्वा ''क्रुधद्रुहोरूपसृष्टयो: कर्म'' इत्यनेन कर्मसंज्ञा विधीयते। एवमेव ''अधितिष्ठति बैकुण्ठं हरि:'' इत्यत्रापि अधिकरणसंज्ञां बाधित्वा ''अधिशीङ्स्थासां कर्म'' इत्यनेन कर्मसंज्ञा विधीयते। एषु विषयेषु भर्तृहरिकारिकामाध्यमेन कौण्डभट्ट: प्रतिपादयति – क्रियाजन्यफलाश्रय: कर्म तच्च सप्तविधम्।

**भर्तृहरि कारिका: –**

**निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतम्।**
**तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धाऽन्यत्तु कल्पितम्।।**
**औदसीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्।**
**संज्ञातैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्।।**
**यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते।**

**तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम्।।**
**प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्।**
**किंचिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।।**
**क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।**
**दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यामिति कथ्यते।।**

**५३९ अकथितं च १/४/५१।। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात्।**

**दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।**
**कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्।।**

**'दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म' इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गाञ्छतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गाम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधाम्। माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि। कारकं किम्? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। वा.'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसञ्ज्ञक इति वाच्यम्'। कुरून् स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते।**

**पदविभागः –** अकथितम् च।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** यदा अपादानादिकारकाणां तत्तद्रूपेषु विवक्षा न भवति तदा कारकत्वमात्रविवक्षायां तेषां कर्मसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** अकथितम् – कथितम् = अभिहितम् = उक्तम्। न कथितम् = अकथितम्। नञ्तत्पुरुषसमासः। प्रथमान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। कारके इत्यस्याधिकारो वर्तते। विभक्तिविपरिणामेन कारकम् इति प्रयुक्तम्। ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' इत्यनेन कर्म इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। तथा हि कारके इत्यस्याधिकारे अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणसंज्ञाः विहिताः। यदा तादृशी विवक्षान स्यात् तदा कारकत्वमात्रविवक्षायां कर्मसंज्ञा भवति, परं न सर्वत्रापितु दुहादीनां षोडशधातूनां तत्समानार्थकधातूनां योगे च भवति। अत एव मूले उक्तम् – अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। अत एव बलिं भिक्षते वसुधाम्। माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते वक्तीत्यादिष्वपि कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति। एते षोडश धातवः द्विकर्मकधातवः सन्ति। द्विकर्मक इत्यनेन मुख्यकर्म, गौणकर्म चानयोः ग्रहणम्। मुख्य कर्मणि तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेणैव कर्मसंज्ञा भवति। गौणकर्मणि तु अकथितं च इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। कर्मद्वयमेव अनुक्तमस्ति, एतस्मात् ''कर्मणिद्वितीया'' इति सूत्रेण उभयत्रैव द्वितीयाविभक्तिः भवति। षोडशधातूनां विषये मूले श्लोकः पठितः।

**रूपलेखनप्रकारः –**

**गां दोग्धि पयः –** ''गोर्दोग्धि पयः'' इत्यत्र 'गोः' इति अपादानत्वरूपे प्रयुक्तमस्ति, पयः ईप्सिततमं कर्म अस्ति। अत्रापादानस्याविवक्षायां 'गोः' इत्यस्य कर्मसंज्ञा ''अकथितं च'' इति सूत्रेण भवति। ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये गां दोग्धिपयः इति जायते।

**बलिं याचते वसुधाम् –** ''बलेः याचते वसुधाम्'' इत्यत्र अवधिभूतः 'बलिः' अपादानत्वेनास्ति परम् अपादानस्याविवक्षायां याच् धातुयोगे 'बलि' इत्यस्य ''अकथितं च'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ ''बलिं याचते वसुधाम्'' इति सिद्धम्।

**तण्डुलानोदनं पचति –** तण्डुलैरोदनं पचति इत्यर्थे करणस्याविवक्षायां पच् धातुयोगे तण्डुलशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति, ''कर्मणि द्वितीया'' इत्यनेन द्वितीयाविभक्तौ बहुवचने शस् प्रत्यये तण्डुलानोदनं पचति इति सिद्धम्।

**गर्गान् शतं दण्डयति –** गर्गेभ्यः शतं दण्डयति इत्यर्थे अवधिभूतत्वात् गर्गशब्दस्यापादानसंज्ञा प्राप्ता भवति परं अपादानस्याविवक्षायाम् ''अकथितं च'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ बहुवचने शस् प्रत्यये गर्गान् शतं दण्डयति इति सिद्धम्।

**व्रजमवरुणद्धि गाम् –** व्रजे अवरुणद्धि गाम् इत्यर्थे आधारत्वेन व्रजशब्दोऽयं अधिकरणसंज्ञकोऽस्ति परं अधिकरणस्याविवक्षायां ''अकथितं च'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां ''कर्मणिद्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ एवकचने अम् प्रत्यये व्रजमवरुणद्धि गाम् इति सिद्धम्।

**माणवकं पन्थानं पृच्छति –** इत्यत्र अपादानस्याविवक्षायां माणवकशब्दस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीयाविभक्तौ च माणवकं पन्थानं पृच्छति इति सिद्धम्।

**वृक्षमवचिनोति फलानि –** वृक्षाद् अवचिनोति फलानि इत्यर्थे अपादानस्यावविक्षायाम् ''अकथितं च'' इति सूत्रेण वृक्षशब्दस्य कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयायाम् एकवचने अम् विभक्तौ वृक्षमवचिनोति फलानि इति सिद्धम्।

**माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा –** माणवकाय धर्मं ब्रूते शास्ति वा इत्यर्थे सम्प्रदानस्याविवक्षायां माणवकशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति। ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयायां अम् विभक्तौ माणवकं धर्मं ब्रूते शस्तिवा इति जायते। अत्र प्रधानकर्मत्वेन ''धर्मम्'' इति गौणकर्मत्वेन ''मावणकम्'' इत्यस्ति च। प्रधान कर्मणि तु यथाप्राप्त पूर्वानुसारेण कर्मसंज्ञा तथा द्वितीया जायते।

**शतं जयति देवदत्तम् –** ''शतं जयति देवदत्तात्'' इत्यर्थे देवदत्ते अपादानत्वमस्ति परं तस्याविवक्षायां ''अकथितञ्च'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति ''कर्मणि द्वितीया'' इत्यनेन देवदत्तात् द्वितीयाविभक्तिर्जायते ''शतं जयति देवदत्तमि''ति सिद्धम्। अत्र 'जि' धातुः द्विकर्मकोऽस्ति। शतम् प्रधानकर्मत्वेनास्ति, माणवकम् गौणकर्मत्वेनास्ति च।

**सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति –** ''क्षीरनिधेः सकाशात् सुधां प्राप्नोति'' इत्यर्थके वाक्ये 'क्षीरनिधि' शब्दे अपादानत्वमस्ति, परं तस्याविवक्षायां पूर्वानुसारेणैव कर्मसंज्ञायां द्वितीयायाञ्च सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति इति जायते। अत्र मथ् धातुः द्विकर्मकोऽस्ति। 'सुधाम्' प्रधानकर्मत्वेन ''क्षीरनिधिम्'' गौणकर्मत्वेनास्ति च।

**देवदत्तं शतं मुष्णाति –** ''देवदत्तात् शतं मुष्णाति'' इत्यर्थे देवदत्ते अपादानत्वमस्ति, परं तस्याविवक्षायां 'अकथितञ्च' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां द्वितीयायाञ्च देवदत्तं शतं मुष्णाति इति जायते। अत्र 'मुष्' द्विकर्मक धातुअस्ति प्रधानकर्मत्वेन शतम् अप्रधानकर्मत्वेन देवदत्तम् अस्ति च।

**ग्रामम् अजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा** इत्यत्र ग्रामे अजां नयति, हरति कर्षति वहति वा इत्यर्थे 'ग्राम' शब्दे अधिकरणत्वमस्ति, परं तस्याविवक्षायां कर्मसंज्ञायां द्वितीयाञ्च प्रयोगोऽयं सिद्धो भवति। अत्र नी, हृ, कृष् वह् इत्येते द्विकर्मकधातवः सन्ति। 'अजाम्' इति प्रधानकर्मत्वेन, 'गामम्' इति गौणकर्मत्वेन च प्रयुक्तमस्ति।

**अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा –** अर्थः निबन्धनं = मूलं यस्या सा इति अर्थनिबन्धना। अर्थनिबन्धना इत्यस्य तात्पर्योऽयं विद्यते यत् ''अकथितं च'' इति सूत्रेण विधीययाना कर्मसंज्ञा न केवल दुहादीनां षोडशधातूनां योगे एव अपितु तेषां धातूनां समानार्थकानां योगेऽपि भवति अत एव बलिं भिक्षते वसुधाम्, माणवकं धर्मं भाषते – वक्ति–अभिधत्ते वा इत्यादिष्वपि कर्मसंज्ञा 'अकथितं च' इत्यनेनैव भवति। याच् धातोः समानर्थकमस्ति भिक्ष् इति। ब्रू धातोः समानार्थकत्वेन प्रयुक्ताः सन्ति – भाष्, वच्, अभि+धा इत्येते।

**कारकं किम् – माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति** ननु 'अकथितञ्च' सूत्रेऽस्मिन् कारकम् इत्यस्यानुवृत्तिः किमर्थम्? तर्हि अत्र समाधीयते यत् यदि 'कारकम्' इत्यस्यानुवृत्तिः न भवति तदा तु द्विकर्मक प्रच्छ धातुयोगे 'माणवक' शब्दादपि कर्मसंज्ञायामनापत्तिः। तदा माणवकस्य स्थाने 'माणवकम्' इति पाठो भविष्यति तन्नोचितम्। 'कारकम्' इत्यस्यानुवृत्तिना 'अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति इत्यर्थो सूत्रस्य। तदनुसारेण माणवकस्य पितरं

पन्थानं पृच्छति इत्यत्र माणवके सम्बन्धत्वात् षष्ठ्यस्ति। षष्ठ्या: कारकत्वं नास्ति च। अतएव कारकत्वाभावे अविवक्षाऽपि न भविष्यति अत: कर्मसंज्ञापत्ति: निराकृता एव।

**वा. अकर्मकधातुभिर्योगे देश: कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्।**

**वार्तिकार्थ: –** अकर्मकधातुभि: सह योगे सति देशवाचकस्य, कालवाचकस्य, भाववाचकस्य, मार्गवाचकस्य च अपादानदिवेशेषैरविवक्षायां कर्मसंज्ञा भवति इत्याशय:।

**रूपलेखनप्रकार: –** कुरुन् स्वपिति – इत्यत्र कुरुषु स्वपिति इत्यर्थे अधिकरणस्याविवक्षायां ''अकर्मक.'' इति वार्तिकेन कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ च सिद्धोऽयं प्रयोग: कुरुन् स्वपिति इति। देशवाचकस्योदाहरणम्।

**मासम् आस्ते** – इत्यत्र 'मासे आस्ते' इत्यर्थे अधिकरणस्याविवक्षायां कर्मसंज्ञायां द्वितीयाविभक्तौ पूर्णानुसारेणैव सिद्धोऽयं भवति। कालवाचकस्योदाहरणम्।

**गोदोहमास्ते –** इत्यत्र भाववाचकात् गोदोहशब्दात् अधिकरणस्याविवक्षायां कर्मसंज्ञा भवति। गोदोहमास्ते इति जायते।

**क्रोशमास्ते** – इत्यत्र मार्गवाचकात् क्रोशशब्दात् अधिकरणस्याविवक्षायां कर्मसंज्ञा भवति। क्रोशमास्ते इति जायते।

एषु चतुर्षु प्रयोगेष्वेव कर्मसंज्ञा ''अकर्मक.'' – इति वार्तिकेन भवति। कर्मणि द्वितीया इत्यनेन द्वितीयाविभक्तिश्च जायते।

## योग्यता विस्तार:

| | **अपादानादिविशेषै: विवक्षा** | **अपादानादिविशेषैरविवक्षा** |
|---|---|---|
| १. | कृष्ण: गो: पय: दोग्धि: | कृष्ण: गां पय: दोग्धि |
| २. | वामन: बले: वसुधां याचते | वामन: बलिं वसुधां याचते |
| ३. | पाचक: तण्डुलै: ओदनं पचति | पाचक: तण्डुलान् ओदनं पचति |
| ४. | राजा गर्गेभ्य: शतं दण्डयति | राजा गर्गान् शतं दण्डयति |
| ५. | गोप: गां वज्रे अवरूणाद्धि | गोप: गां व्रजमवरूणद्धि |
| ६. | पान्थ: माणवकात् पन्थान् पृच्छति | पान्थ: माणवकं पन्थानं पृच्छति |
| ७. | देवदत्त: वृक्षात् फलानि अवचिनोति | देवदत्त: वृक्षं फलानि अवचिनोति |
| ८. | पिता माणवकाय धर्मं ब्रूते | पिता माणवकं धर्मं ब्रूते |
| ९. | गुरु: माणवकाय धर्मं शास्ति | गुरु माणवकं धर्मं शास्ति |
| १०. | चैत्र: देवदत्तात् शतं जयति | चैत्र: देवदत्तं शतं जयति |
| ११. | सुरगण: सुधां क्षीरनिधे: मथ्नाति | सुरगण: सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति |
| १२. | मैत्र: देवदत्तात् शतं मुष्वाति | मैत्र: देवदत्तं शतं मुष्णाति |
| १३. | कृषिक: ग्रामे अजां नयति हरति, कर्षति, वहति वा। | कृषिक: ग्रामं अजां नयति, हरति, कर्षति वहति वा। |

## द्विकर्मस्थले कर्मवाच्ये प्रयोग:

| **कर्तृवाच्य:** | **कर्मवाच्य:** |
|---|---|
| गां दोग्धि पय: | गौर्दुह्यते पय: |
| बलिं याचते वसुधाम् | बलिर्याच्यते वसुधाम् |
| तण्डुलानोदनं पचति | तण्डुला: पच्यन्ते ओदनम् |
| गर्गान् शतं दण्डयति | गर्गा: शतं दण्ड्यन्ते |

| | |
|---|---|
| व्रजम् अवरूणद्धि गाम् | व्रजोऽवरुध्यते गाम् |
| माणवकं पन्थानं पृच्छति | माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते |
| वृक्षम् अवचिनोति फलानि | वृक्षोऽवचीयते फलानि |
| माणवकं धर्मं ब्रूते | माणवको धर्मम् उच्यते |
| माणवकं धर्मं शास्ति | माणवको धर्मम् शिष्यते। |
| शतं जयति देवदत्तम् | शतं जीयते देवदत्तः |
| सुधां क्षीरनिधिं मध्नाति | सुधां क्षीरनिधिर्मथ्यते |
| देवदत्तं शतं मुष्णाति | देवदत्तः शतं मुष्यते |

**महाभाष्यकारेणोक्तम् –**

''**गौणे कर्मणि दुह्यादेः, प्रधाने नी–ह्रकृष् वहाम्**'' इत्यनुसारेण उपर्युक्तेषु गौणकर्मणि कर्मवाच्ये परिवर्तनं भवति अवशिष्टाषु चतुर्षु निम्नानुसारेण प्रधानकर्मण्येत परिवर्तनं भवति।

| | |
|---|---|
| ग्राममजां नयति | ग्रामम् अजा नीयते |
| हरति | ह्रियते |
| कर्षति | कृष्यते |
| वहति | उह्यते |

**५४० गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ १/४/५२।। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात्।**

**शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्।**

**आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद् विधिम्।।**

**आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः।।**

**गतीत्यादि किम्? पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यन्तानाम् किम्? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः।**

**'नीवह्योर्न' ( वा. ११०९ )। नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन।**

**'नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः' ( वा. १११० ) वाहयति रथं वाहान् सूतः।**

**'आदिखाद्योर्न' ( वा. ११०१ )। आदयति खादयति वान्नं बटुना।**

**'भक्षेरहिंसार्थस्य न' ( वा. ११११ )। भक्षयत्यन्नं बटुना। अहिंसार्थस्य किम्? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्।**

**'जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्' ( वा. ११०७ )। जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः। 'दृशेश्च' ( वा. ११०८ )। दर्शयति हरिं भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थनामेव ग्रहणम्, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते। तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न। स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन।**

**'शब्दायतेर्न ( वा. ११०५ )। शब्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् प्राप्तिः। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति, 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न।**

**सूत्रार्थः –** गत्यर्थक, बुद्ध्यर्थक, भक्षणार्थक, शब्दकर्मक, अकर्मक एतेषां धातूनामण्यन्तावस्थायां यः कर्ता स ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञको भवति।

**व्याख्या –** गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानञ्च गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि (द्वन्द्वसमासः)। तानि अर्थाः येषां ते गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थाः (बहुव्रीहिः) शब्दः कर्म येषां ते शब्दकर्माणः (बहुव्रीहिः)। अविद्यमानं कर्म येषां ते

अकर्मका: (बहुव्रीहि:) पुन: गतिबुद्धिप्रत्यवसानाश्च शब्दकर्मणश्च अकर्मकाश्च (द्वन्द्वसमास:) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकास्तेषाम् गतिबुद्धिप्रत्यतीसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामिति। षष्ठ्यन्तपदम्। न णि: अणि, अणौ कर्ता अणिकर्ता। प्रथमान्तं पदम्। = स प्रथमान्तं, णौ सप्तम्यन्तम् एवं अनेकपदमिदं सूत्रम्। = अत्र कारके इत्यस्याधिकारो वर्तते। ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' इति सूत्रात् कर्म इत्यस्यानुवृत्तिरायति।

**रूपलेखनप्रकार: –**

**(१) शत्रून् अगमयत् स्वर्गम् –** शत्रव: स्वर्गम् अगच्छन् इत्यर्थे अण्यन्तावस्थाया: कर्ता ''शत्रव:'' इति अस्ति ण्यन्तावस्थायां ''गतिबुद्धि.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ शत्रु शब्दात् बहुवचने शस् प्रत्यये शत्रून् इति जायते। शत्रून अगमयत् स्वर्गमिति सिद्धं भवति। गत्यर्थकस्योदाहरणम्।

**वेदार्थम् स्वान् अवेदयत् –** स्वे वेदार्थम् अविदु: इत्यर्थे अण्यन्तावस्थाया: कर्ता ''स्वे'' इति पदमस्ति। ण्यन्तावस्थायां तस्य कर्मसंज्ञाभवति। द्वितीयाविभक्तौ बहुवचने शस् प्रत्यये वेदार्थम् स्वान् अवेदयत् इति जायते। बुद्ध्यर्थकस्योदाहरणम्।

**देवान् अमृतम् आशयत् –** देवा: अमृतम् आश्नन् इत्यर्थे अव्यन्तावस्थाया: कर्ता ''देवा:'' इति पदमस्ति। व्यन्तावस्थायां पूर्वानुसारेण परिवर्तनं भवति ''देवान् अमृतम् आशयत्'' इति प्रत्यवसानर्थे सिद्धं भवति।

**वेदमध्यापयद् विधिम् –** विधि: वेदम् अध्यैत इति अण्यन्तावस्था। अत्र ण्यन्तावस्थायां विधिमिति जायते। शब्दकर्मकस्येदमुदाहरणम्।

**सलिले पृथ्वीम् आसयत –** सलिले पृथ्वी आस्ते इति अण्यन्तावस्था। अत्र ण्यन्तावस्थायां पृथ्वीमिति जायते। अकर्मकस्योदाहरणमिति। **य: श्रीहरि: स: मे गति: (शरणम्) इति प्रत्येकवाक्यमन्वयो विधेय:।**

**गतीत्यादिकिम्? पाचयत्योदनं देवदत्तेन।** ननु ''गतिबुद्धि.'' – सूत्रेऽस्मिन् गति, बुद्धि, प्रत्यवसान, शब्दकर्मक, अकर्मक, इत्येतेषां ग्रहणं न स्यात् तदा को दोषस्तर्हि उच्यते यत् सूत्रे गत्यादीनां पञ्चानां ग्रहणाभावे यस्य कस्यापि धातो: अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा स्यात्। तदा तु पचति ओदनं देवदत्त: तम् अन्य: प्रेरयति पाचयति ओदनं देवदत्तेन अत्रापि पच् धातुप्रयोगे अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: ''देवदत्त'' इत्यस्य कर्मसंज्ञा भवेत्। तदा तु देवदत्तम् इति पदमुपयुक्तमेव परं न, तद्वारणार्थमेव गतिबुद्धीति उच्यते तस्मात् पच् धातु: सूत्रनिर्दिष्टेषु नास्ति अत: तत्र अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति अपितु अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीयाविभक्ति: प्रयुज्यते।

**अण्यन्तानां किम्? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम् तमपर: प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र:।**

अण्यन्तानां किम्? इत्यस्य समाधानमत्र

प्रथमावस्था – यज्ञदत्तो गच्छति

द्वितीयावस्था – देवदत्तो यज्ञदत्तं गमयति।

तृतीयावस्था – विष्णुमित्र: देवदत्तेन यज्ञदत्तं गमयति।

सूत्रे अण्यन्तानाम् इत्यस्यार्थस्याभावे गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, इत्यत्र ण्यन्तावस्थाया: कर्तु: देवदत्त: इत्यस्य पुन: णिचि सति अनेन सूत्रेण कर्म संज्ञा स्यात्। सति तु अण्यन्तानामिति पदे गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र: इति वाक्ये ''देवदत्तेन'' इत्यस्य स्थाने देवदत्तम् इति अनिष्टं रूपं न भवति।

**विशेष:**

| क्रम: | अर्थ: | सामान्यार्थ: (अण्यन्तावस्था) | प्रेरणार्थ: (ण्यन्तावस्था) | प्रयोज्य कर्ता | प्रेरणार्थे कर्म |
|---|---|---|---|---|---|
| १. | गत्यर्थक: | शत्रव: स्वर्गम् अगच्छन् | हरि: शत्रून् स्वर्गम् अगमयत् | शत्रव: | शत्रून् |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| २. | बुद्ध्यर्थकः | स्वे वेदार्थम् अविदुः | हरिः स्वान् वेदार्थम् अवेदयत् | स्वे | स्वान् |
| ३. | भक्षणार्थकः | देवाः अमृतम् आश्नन् | हरिः देवान् अमृतम् आशयत् | देवाः | देवान् |
| ४. | शब्दार्थकः | विधिः वेदम् अध्यैत | हरिः विधिं वेदम् अध्यापयत | विधिः | विधिम् |
| ५. | अकर्मकः | पृथ्वी सलिले आस्ते | हरिः पृथ्वीं सलिले आसयत् | पृथ्वी | पृथ्वीम् |

**नीवह्योर्न ( वा. )** नाययति वाह्यति वा भारं भृत्येन।

**वार्तिकार्थः** – णीञ् प्रापणे वह् प्रापणे इत्यनयोः अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – (१) नाययति भारं भृत्येन – ''भृत्यो भारं नयति'' अण्यन्तावस्थायामित्यर्थे तमपरः प्रयुङ्क्ते ण्यन्तावस्थायां नाययति इति जाते नी धातोः गत्यर्थकत्वात् अण्यन्तावस्थायाः प्रयोज्य कर्तुः 'भृत्य' इति शब्दस्य ''गतिबुद्धि.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तस्य ''नीवह्योर्न'' इति वार्तिकेन निषेधे कृते अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीया भवति ''नाययति भारं भृत्येन'' इति सिद्धम्।

**वाहयति भारं भृत्येन** – भृत्यो भारं वहति इत्यत्र वह प्रापणे धातुयोगे पूर्वानुसारमेव सर्वं साधनीयम्।

**नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः ( वा. )**

**वार्तिकार्थः** – नियन्ता = सारथिः, नियन्ता कर्ता यस्य वह् धातोः भवति, तत्र अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा निषेधो न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – वाहयति रथं वाहान्सूतः – इत्यत्र वाहाः रथं वहन्ति इति अण्यन्तावस्था। तान् सूतः प्रेरयति तदा भवति ण्यन्तावस्था 'वाहयति रथं वाहान्सूतः'' इति। इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुः 'वाह' इत्यस्य ''गतिबुद्धि.'' इति सूत्रेण प्राप्ता कर्मसंज्ञा ''नीवह्योर्न'' इति वार्तिकेन निषिध्यते परं ''नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः'' इति वार्तिकेन निषेधस्य प्रतिषेधं कृत्वा सूत्रस्य प्रवृत्तिः विहिता तेन कर्मसंज्ञायां द्वितीयाविभक्तौ वाहान् इति जाते ''वाहयति रथं वाहान्सूतः'' प्रयोगोऽयं सिद्धो भवति।

**आदिखाद्योर्न ( वा. )**

**वार्तिकार्थः** – अद्, खाद् इत्यनयोः अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति। उभौ एव धातू प्रत्यवसानार्थकौ स्तः।

**रूपलेखनप्रकारः** – (१) आदयति अन्नं बटुना – इत्यत्र 'बटुः अन्नं अत्ति' इत्यण्यन्तावस्था, तयन्यः प्रेरयति ''आदयति अन्नं बटुना'' इति ण्यन्तावस्था। अत्र अद् धातु योगे प्रयोज्यकर्तुः 'बटु' इत्यस्य ''गतिबुद्धी.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तस्याः ''आदिखाद्योर्न'' इति वार्तिकेन निषेधे कृते, कर्तुः अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीयायां आदयति अन्नं बटुना इति सिद्धं भवति। एवमेव खाद् धातु योगे 'खादयति अन्नं बटुना' इति सिद्धं भवति।

**भक्षेरहिंसार्थस्य न –**

**वार्तिकार्थः** –अहिंसार्थकस्य भक्ष् धातोः अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** –भक्षयति अन्नं बटुना – इत्यत्र 'बटुः अन्नं भक्षयति' इत्यण्यन्तावस्था, 'तं प्रेरयति गुरुः' इत्यर्थे 'हेतुमति च' इति भक्षिधातोर्णिचि पूर्वणिचो णेरनिटीति लोपे कृते भक्षयति अन्नं बटुना इति भवति। अत्र ''गतिबुद्धिप्रत्यवसा.'' इति सूत्रेण ''बटु'' इत्यस्य कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति परं तस्याः ''भक्षेरहिंसार्थस्य'' न इति

वार्तिकेन निषेधे कृते कर्तृपदं ''बटु'' इत्यस्य अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीया विभक्तौ भक्षयति अन्नं बटुना इति सिद्धम्।

**अहिंसार्थस्य किम्?** भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्। ननु ''भक्षेरहिंसार्थस्य न'' वार्तिकेऽस्मिन् अहिंसार्थस्य इति पदस्य किं प्रयोजनम्? अस्य समाधाने उत्तरं दीयते यत् भक्ष् धातोः अहिसार्थके सत्येव कर्मसंज्ञा निषिध्यते यदि हिंसार्थके स्यात् तदा तु कर्मसंज्ञा भवत्येव। यथा - भक्षयति बलिवर्दान् सस्यम् इत्यत्र बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति इति अण्यस्तावस्था, तमपरः प्रयुङ्क्ते तदा ण्यन्तावस्थायां कर्तुः ''वलीवर्दः'' इत्यस्य ''गतिबुद्धी.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां बलीवर्दान् इति भवति। सूत्रे अणि इत्यत्र णिच्-प्रत्ययः ''हेतुमति च'' इत्यनेन विधीयमानं णिचमेव द्योतयति, न तु स्वार्थिकं चौरादिकं णिचम्।

**विशेषः** - क्षेत्रे अकृत्ते सस्ये अन्तः प्रज्ञजीवस्य विद्यमानता मन्यते, अतः तस्य भक्षणेन नाशेन वा हिंसा एव भवति इति शास्त्रविचक्षणाः वदन्ति।

**वा. जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् -**

**वार्तिकार्थः** - जल्पादीनां धातूनां विषयेऽपि पूर्वानुसारमण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा भवति।

**विशेषः** - ''गतिबुद्धीति.'' सूत्रे परिगणितानां धातूनां मध्ये जल्पादीनामभावे कर्मसंज्ञा न प्राप्ता भवति एतदर्थं पृथक् रूपेण वार्तिकस्यास्यावतरणं कृतम्। वार्तिके प्रभृति इति शब्देन व्याहरति, वदति, जल्पति, विलपति, आभाषते इत्यादीनां संग्रहः भवति।

**रूपलेखनप्रकारः -** जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः - इत्यत्र जल्पति धर्मं पुत्रः इत्यण्यन्तावस्था, अस्य कर्तृपदमस्ति पुत्रः। ण्यन्तावस्थायां जल्पयति इति भवति। अत्र ''जल्पतिप्रभृति.'' इति वार्तिकेन अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः 'पुत्र' शब्दस्य ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां कृतायां 'जल्पयति धर्मं पुत्रं देवदत्तः इति सिद्धम् भवति। एवमेव भाषयति योगेपि वाच्यः।

**वा. दृशेश्च -** दर्शयति हरिं भक्तान्।

**वार्तिकार्थः -** दृश् धातु योगे अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** - दर्शयति हरिं भक्तान् - इत्यत्र 'भक्ताः हरिं पश्यन्ति' इति अण्यन्तावस्था, अत्र ण्यन्तावस्थायां दृश् धातोः णिच् प्रत्यये दर्शयति इति भवति। अत्र अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः 'भक्त' शब्दस्य ''दृशेश्च'' इति वार्तिकेन कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ शस् प्रत्यये दर्शयति हरिं भक्तान इति सिद्धम् भवति।

**स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन** - ननु ''गतिबुद्धिप्रत्य.'' - सूत्रेऽस्मिन् 'बुद्धि' इति शब्दस्य ग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचकार्थानां धातूनामेव ग्रहणं भवति न तु ज्ञानविशेषवाचकानां धातूनाम् एतदर्थमेव ज्ञानविशेषवाचकानां स्मृ, घ्रा इत्यादीनां विषये अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति। यथा - देवदत्तः स्मरति तं यज्ञदत्तः प्रयुङ्क्ते ''यज्ञदत्तो देवदत्तेन स्मारयति''। देवदत्तो जिघ्रति तं यज्ञदत्तः प्रयुङ्क्ते-यज्ञदत्तो देवदत्तेन घ्रापयति। एवं अनयोः द्वयोरेव स्थानयोः ण्यन्तावस्थायाः कर्तुः कर्मसंज्ञा न विहिता अत एव मूले लिखितं सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थमेव इति दिक्।

**वा. शब्दायतेर्न शब्दाययति देवदत्तेन।**

**वार्तिकार्थः** - 'शब्दायति' इत्यस्य षष्ठ्यां प्रयोगः शब्दायतेः। 'शब्दं करोति' इत्यर्थे प्रयुक्तः। 'शब्दाय' धातोः अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः - शब्दाययति देवदत्तेन** - देवदत्तः शब्दं करोति इत्यर्थे अण्यन्तावस्थायां ''देवदत्तः शब्दायते'' इति भवति, तम् अन्यः प्रेरयति तदा ण्यन्तावस्थायां ''शब्दाययति देवदत्तेन'' इति भवति। यदा वाक्ये 'देवदत्तः' अण्यन्तावस्थायाः कर्तुपदमस्ति तदा ण्यन्तावस्थायां तस्य ''गतिबुद्धिप्रत्यवसा.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति परं

''शब्दायतेर्न'' इति वार्तिकेन निषिध्यते। अत्र प्रयोज्यकर्त्ता देवदत्तः इत्यस्याप्रधानत्वेन ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीया भवति शब्दाययति देवदत्तेन इति सिद्धम्।

**धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मत्वात्प्राप्तिः** – 'शब्दाययति देवदत्तेन' इत्यत्र 'शब्दाय' इत्यस्यार्थः शब्दकर्मकम् उत्पादनम् इति भवति। एवं शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थेऽन्तर्भूतम्। अतएव 'शब्दाय' धातुः अकर्मकः। अकर्मकत्वादेवात्र ''गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाप्राप्ता भवति तस्याः निषेधो भवति ''शब्दायतेर्न'' इति वार्तिकेन। अत एव मूले लिखितम् '**धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेन अकर्मकत्वात् प्राप्तिः इति**। धात्वर्थबहिर्भूतकर्मत्वेन सकर्मकत्वमिति बोध्यम्। धातूनामकर्मकत्वप्राप्तिविषये कारिकेयं पठ्यते –

**धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।**
**प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।।**

(१) धातोः अन्यार्थे प्रयोगे सति सकर्मकोऽपि धातुः अकर्मकत्वेन व्यवह्रियते – यथा ''भृत्यो भारं वहति'' इत्यत्र वह् धातुः सकर्मकोऽस्ति। परं 'नदी वहति' प्रयोगेऽस्मिन् पूर्वप्रयोगात् भिन्नार्थे सति वह् धातु अकर्मको भवति।

(२) धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेन – शब्दायते देवदत्तः इति पूर्वं स्पष्टमेव।,

(३) कर्मणः प्रसिद्धे सति – 'मेघो वर्षति' अत्र वाक्ये कर्म जलम् अत्यधिकं प्रसिद्धमस्ति अतः न प्रयुज्यते। तदा धातुः अकर्मको भवति।

(४) अविवक्षातः – यदा धातोः कर्म तु भवति परं तस्य विवक्षा न भवति तदाऽपि धातुः अकर्मको भवति यथा – पाचकः पचति इत्यत्र पच् धातुः अकर्मकोऽस्ति यद्यपि तस्य कर्म ओदनभोजनादिनां प्राप्तिर्भवति परं अविवक्षातः तेषां न प्रयोगः। एतेषु स्थलेषु ''गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ.'' इति सूत्रे अकर्मकत्वेन केषां ग्रहणं तर्हि मूले लिखितम् **–येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राऽकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि**। तेन मासामासयति देवदत्तम् इत्यादौ कर्मत्वं भवति, देवदत्तेन पाचयति इत्यादौ तु न।

(१) **मासमासयति देवदत्तम्** – इत्यत्र देवदत्तः मासम् आस्ते इति अण्यन्तावस्यायाः प्रयोगः ण्यन्तावस्थयां–तम् अन्यः आसयति इत्यर्थे मासमायति देवदत्तम् इति भवति। अस्मिन्वाक्ये आस् धातुः मास इति कर्मपदस्य प्रयुक्तेऽपि अकर्मकोऽस्ति। यतो हि कालवाचकस्य मासकर्मणः प्रयोगे धातुः सकर्मको न भवति इति सूत्रे व्याख्यायां स्पष्टम्। एतस्मादेव आस् धातोः अकर्मकत्वे सति अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः देवदत्तस्य ण्यन्तावस्थायां ''गतिबुद्धि.'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति।

(२) **देवदत्तेन पाचयति ( यज्ञदत्तः )** – इत्यत्र 'यज्ञदत्तः पचति' इत्यण्यन्तावस्था तं प्रेरयति यज्ञदत्तः इत्यर्थे ण्यन्तावस्थायां भवति देवदत्तेन पाचयति इति। इत्यत्र पच् धातुः सकर्मकोऽस्ति। अत्र ओदनभोजनादिनां कर्मणामविवक्षातः अकर्मत्वेन ''गतिबुद्धिप्रत्य.'' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। यतोहि मूले लिखितम् – न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। अतः प्रयोज्य कर्तुः देवदत्तस्य कर्मसंज्ञा न भवति अपितु अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीया भवति देवदत्तेन पाचयति इति दिक्।

**५४१ हृक्रोरन्यतरस्याम् १/४/५३ हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसञ्ज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्' ( वा. १११४ )। अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा।**

**पदविभागः –** हृक्रोः, अन्यतरस्याम्

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्

**सरलार्थः –** हृ, कृ इत्यनयोः अण्यन्तावस्थायाः कर्तुः ण्यन्तावस्थायां विकल्पेन कर्मसञ्ज्ञा भवति।

**व्याख्या –** हा च क्रा च इति हृकरौ, तयोः हृक्रोः (द्वन्द्वगर्भ तत्पुरुषसमासः) कारके इत्यस्याधिकारो वर्तते।

अन्यतरस्याम् इति पदस्यार्थो विद्यते विकल्पेन। ''गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ.'' – इति सूत्रात् णौ, कर्ता, अणि इत्येतेषां ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म'' इति सूत्रात् कर्म इति पदस्य चानुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकार: –** हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। इत्यत्र भृत्य: कटं हरति करोति वा इत्यण्यन्तावस्था। तमन्य: प्रेरयति इत्यर्थे हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् इति ण्यन्तावस्था भवति। अत्र अण्यन्तावस्थाया: कर्तृपदमस्ति 'भृत्य:' एतस्य ण्यन्तावस्थायां ''ह्रक्रोरन्यतरस्याम्'' इति सूत्रेण विकल्पेन कर्मसंज्ञा भवति 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायाम् अम्प्रत्यये भृत्यम् इति भवति। पक्षे कर्मसंज्ञाभावे अनुक्ते प्रयोज्यकर्तरि ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीयाभवति भृत्येन इति जायते हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् इति सिद्धम्।

**विशेष: –** प्रकृतसूत्रं प्राप्ताप्राप्तविभाषासूत्रमस्ति (उभयविभाषासूत्रम्) एतदर्थमेवान्यतरस्यामिति पदस्य प्रयोगो विद्यते। हृ कृ इत्यनयो: पाठ: ''गतिबुद्धि.–'' इति सूत्रे नास्ति, तस्मात् अनयो: योगे कर्मसंज्ञा प्राप्ता न भवति अत एव अप्राप्तस्थले एतेन सूत्रेण कर्मसंज्ञा विधीयते। पुनश्च अभिपूर्वकात् अवपूर्वकाच्च हृधातु प्रयोगो भक्षणार्थे भवति। विपूर्वकात् कृ धातुप्रयोगो भवति तदा अकर्मकत्वं भवति। एवं उभयोरेव स्थानयो: अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: ण्यन्तावस्थायां ''गतिबुद्धि प्रत्यवसानार्थ.'' – इति सूत्रेण नित्यं कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तं प्रबाध्य अनेन वैकल्पिक विधानं क्रियते। अत एव अप्राप्तस्थले प्राप्तस्थले च उभयोरेव स्थानयो: विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सूत्रमिदं उभयत्रविभाषा सूत्रं कथ्यते।

**वा. अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् –**

**वार्तिकार्थ: –** आत्मनेपदे अभिपूर्वकात् वद् धातु प्रयोगे दृश् धातु प्रयोगे च अण्यन्तावस्थाया: कर्ता ण्यन्तावस्थायां विकल्पेन कर्मसंज्ञको भवति।

**रूपलेखनप्रकार: –** अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा (१) अभिवादयते देवं भक्तम्, अभिवादयते देवं भक्तेन वा (२) दर्शयते देवं भक्तम्, दर्शयते देवं भक्तेन वा।

(१) अभिवादयते देवं भक्तं भक्तेन वा – इत्यत्र भक्त: देवं अभिवदति इत्यण्यन्तावस्था। तम् अन्य: प्रेरयति इत्यर्थे णिच् प्रत्यये ''णिचश्च'' इत्यनेन आत्मनेपदे ण्यन्तावस्थायां अभिवादयते देवं भक्तं भक्तेन वा भवति। अत्र अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: 'भक्त' इत्यस्य ण्यन्तावस्थायां ''अभिवादिदृशो.'' इति वार्तिकेन विकल्पेन कर्मसंज्ञा भवति ''कर्मणिद्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीया विभक्ति: भवति भक्तम् इति सिद्धम्। पक्षे कर्मसंज्ञाभावे कर्तु: अनुक्तत्वात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीयाविभक्ति: भवति भक्तेन इति सिद्धम्। अभिवादयते देवं भक्तं भक्तेन वा इति प्रयोगो भवति। परस्मैपदे तु कर्मसंज्ञा न भवति अत: अभिवादयति देवं भक्तेन प्रयोगोऽयं भवति।

(२) दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा – इत्यत्र 'भक्त: देवं पश्यति' इति अण्यन्तावस्था तं पूजक: प्रेरयति इत्यर्थे णिच् प्रत्यये ''णिचश्च'' इति सूत्रेण आत्मनेपदे दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा इति भवति। अत्र अण्यन्तावस्थाया: कर्तु: ''भक्त:'' इत्यस्य ण्यन्तावस्थायां ''दृशेश्च'' इति वार्तिकेन नित्यं कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तं प्रबाध्य ''अभिवादिदृशोरात्मनपदे वेति वाच्यम्'' इति वार्तिकेन विकल्पेन कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इत्यनेन द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये भक्तम् इति भवति। पक्षे कर्मसंज्ञाभावे अनुक्ते कर्तरि भक्तशब्दात् ''कर्तृकरणयोस्तृतीया'' इति सूत्रेण तृतीयाविभक्ति: प्रयुज्यते भक्तेन इति भवति। दर्शयते भक्तं भक्तेन वा इति सिद्धम्। परस्मैपदे कर्मसंज्ञाभावे तु दर्शयति देवं भक्तेन इति प्रयोगो भवति।

**विशेष: –** वार्तिकमिदं प्राप्ताप्राप्तविषयकत्वात् उभयत्रविभाषा अस्ति। प्रथमे उदाहरणे ''गतिबुद्धिप्रत्य–' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा अप्राप्ताऽसीत्, द्वितीये उदाहरणे ''दृशेश्च'' इत्यनेन नित्यं कर्मसंज्ञा प्राप्ता आसीत्। द्वयोरेव स्थानयो: ''अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्'' इत्यस्य विकल्पेन प्रवृत्ति: भवति।

**५४२ अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म १/४/४६ ।। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः।**

(१) पद विभागः – अधिशीङ्स्थासां, कर्म।

(२) सूत्रप्रकारः – संज्ञासूत्रम्

**सरलार्थः** – अधिपूर्वाणां शीङ् स्था, आस् एतेषां धातूनां आधारस्य कर्मसंज्ञा भवति।

**व्याख्या** – शीङ् च स्था च आस् चेति शीङ्स्थासः (इतरेतरद्वन्द्वः)। अधिपूर्वाः शीङ्स्थासः इति विग्रहे ''शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्'' इति समासे पूर्व इत्यस्य च लोपे षष्ठी बहुवचने 'अधिशीङ्स्थासाम्'' इति भवति। कर्म – इति प्रथमान्तं पदम्। कारके इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यनेन आधारस्यानुवृत्तिरायाति। 'अधि' इत्यस्य प्रत्येकस्मिन् धातौ योगः। सूत्रे शीङ् स्वप्ने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, आस उपवेशने च धातूनां ग्रहणमस्ति। अत्र त्रिषु एव स्थानेषु औपश्लेषिकाधारो एव गृह्यते संयोगादिसम्बन्धत्वात्। अत्र त्रय एव धातवः अकर्मकाः सन्ति परं आधारस्य कर्मसंज्ञाकृतायां सकर्मकाः भवन्ति इति। अधिकरणसंज्ञायाः अपवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः – (१) अधिशेते बैकुण्ठं हरिः** – अत्र अधिपूर्वकात् शीङ् धातोराधारस्य बैकुण्ठशब्दस्य 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य ''अधिशीङ्स्थासां कर्म'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकृतायां 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम्प्रत्यये अधिशेते बैकुण्ठं हरिः इति सिद्धं भवति।

**(२) अध्यास्ते बैकुण्ठं हरिः** – अत्रापि अधिपूर्वकात् आस् धातोराधारस्य बैकुण्ठशब्दस्य पूर्वानुसारेण कर्मसंज्ञायां प्रयोगोऽयं सिद्धो भवति।

**(३) अधितिष्ठति बैकुण्ठं हरिः** – अत्रापि अधिपूर्वकात् स्थाधातोराधारस्य बैकुण्ठशब्दस्य पूर्वानुसारेण कर्मसंज्ञायां प्रयोगोऽयं सिद्धो भवति।

अत्र त्रिषु एव स्थलेषु अधिपूर्वं न स्यात् तदा तु अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। तत्र अधिकरणसंज्ञायां सप्तमी एव भविष्यति हरिः बैकुण्ठे शेते इतिवद् अन्यत्रापि बोध्यम्।

**५४३ अभिनिविशश्च १/४/४७।। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गम्। 'परिक्रयणे संप्रदानम्-' (१/४/४४) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः।**

**पदविभागः** – अभिनिविशः, च।

**सूत्रप्रकारः** – संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः** – अभि+नि इत्येतत् समुदायपूर्वकस्य विश् धातोराधारः कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

**व्याख्या** – अभिश्च निश्चेति अभिनी (इतरेतरद्वन्द्वः) ताभ्यां परो विश् तस्मात् अभिनिविशः। (द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषः)। अभिनिविशः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। च – इति अव्ययपदम्। चकारात् ''अधिशीङ्स्थासां कर्म'' इति सूत्रात् कर्म इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यनेन आधारः इत्यस्यानुवृत्तिः भवति। ''कारके'' इत्यस्याधिकारो वर्तते। अत्र सूत्रे अविकल्पसंघातस्येव ग्रहणम्। अतएव अभि+विश्, नि+विश्, न्यभि+विश् एतेषां त्रयाणामेव प्रयोगो निषिद्धः। अत्र अभि+नि इत्येतत् समुदायपूर्वकमेव ग्राह्यम्। इत्यस्मिन् सूत्रपाठ एव प्रमाणम्।

**रूपलेखनप्रकारः – अभिनिविशते सन्मार्गम्** – अत्र सन्मार्ग इत्यस्य आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण प्राप्तां अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य अभि नि इत्येतत् समुदायपूर्वकात् विश् धातोराधारस्य ''सन्मार्ग'' इत्यस्य ''अभिनिविशश्च'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकृतायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये अभिनिविशते सन्मार्गम् इति सिद्धम्।

**पापेऽभिनिवेशः** – इत्यत्र ''परिक्रियणे संप्रदानमन्यतरस्याम्'' इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुतिन्यायेन अन्यतरस्यामिति पदस्यानुवर्तनं मन्यते। अन्यतररस्यामस्ति व्यवस्थितविभाषा। व्यवस्थितविभाषा इत्यस्य तात्पर्यमस्ति सूत्रस्य क्वचित्

अप्रत्तिरेव। अतः पापेऽभिनिवेशः प्रयोगेऽस्मिन् सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः न भवति तस्मात् कर्मसंज्ञाऽपि न भवति। अतएव ''आधारोऽधिकरणम्'' इत्यनेन अधिकरणसंज्ञायां सप्तम्यधिकरणे च इत्यनेन सप्तमी भवति।

**मण्डुकप्लुतिः –** अष्टाध्यायीक्रमे ''परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्'' ''अभिनिविशश्च'' अनयोः द्वयोर्मध्ये आधारोऽधिकरणम्, ''अधिशीङ्स्थासां कर्म'' इत्यनयोः पाठो विहितः। तत्र अनयोः द्वयोरेव सूत्रयोः अन्यतरस्यामिति पाठस्यानुवर्तनं न भवति तस्मात् मण्डुकप्लुतिन्यायस्याश्रयणेन ''परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्'' इति सूत्रादिह अन्यतरस्यामित्यस्य ग्रहणं वर्तते।

**५४४ उपान्वध्याङ्वसः १/४/४८।। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। वा. 'अभुक्त्यर्थस्य न'। वने उपवसति।**

**वा.का. – 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।**

**द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।।' उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम्।**

**वा. 'अभितः परितःसमया-निकषा-हा-प्रति-योगेऽपि'। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया। निकषा लङ्काम्। हा कृष्णाभक्तम्, तस्य शीच्यत इत्यर्थः। 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्'।**

**पदविभागः –** उपान्वध्याङ्वसः (एकमेव पदम्)

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** उपपूर्वस्य अनुपूर्वस्य अधिपूर्वस्य आङ्पूर्वस्य च वस् धातोराधारः कारकं कर्मसंज्ञकं भवति।

**व्याख्या –** उपश्च अनुश्च अधिश्च आङ् च उपान्वध्याङः, तेभ्यः परो वस् उपान्वध्याङ्वस्, तस्मात् उपान्वध्याङ्वसः (द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषः)। पञ्चम्यन्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतः कर्म इत्यनुवर्तते, आधारोऽधिकरणम् इत्यतश्च आधार इति।

**रूपलेखनप्रकारः –** (१) उपवसति बैकुण्ठं हरिः – इत्यत्र ''उपवसति'' इत्यस्याधारस्य ''बैकुण्ठ'' इत्यस्य आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण प्राप्तां अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य ''उपान्वध्याङ्वसः'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा कृतायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ अम् प्रत्यये उपवसति बैकुण्ठं हरिः इति सिद्धम् भवति। एवमेव अनुवसति अधिवसति आवसति इत्यादिष्वपि बोध्यम्। अत एव उपसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा बैकुण्ठं हरिः इति प्रयोगो भवति।

**वा. अभुक्तर्थस्य न –**

**वार्तिकार्थः –** उपपूर्वस्य वस् धातोराधारस्य कर्मसंज्ञा न भवति भोजनाभावे (उपवासे) अर्थे।

**वने उपवसति –** अत्र 'उपवसति' इत्यस्याधारः 'वनम्' अस्ति अतः ''उपान्वध्याङ्वसः'' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा प्राप्ता भवति तस्याः कर्मसंज्ञायाः 'अभुक्तर्थस्य न' इति निषेधे कृते ''आधारोऽधिकरणम्'' इत्यनेन अधिकरणसंज्ञायां ''सप्तम्यधिकरणे च'' इत्यनेन सप्तमी भवति वने उपवसति इति सिद्धम्।

**। इति कारकद्वितीया।**

## अथ उपपदविभक्तिः ( द्वितीयायाम् )

**( वार्तिक-कारिका )**

**उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु।**
**द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।।**

**वार्तिकार्थः** – चतुर्षु भागेषु विभजनं कृत्वा अस्य वार्तिकस्यार्थो क्रियते।

(१) उभसर्वतसोः द्वितीया कार्या। तद्धिते तसि प्रत्यये उभशब्दात् उभयतः, सर्वशब्दात् सर्वतः इति भवति। अनयोः द्वयोः योगे द्वितीया कार्या।

(२) धिक् इति योगे द्वितीया कार्या

(३) उपर्यादिषु इत्यनेन ''उपर्युध्यधसस्सामीप्ये'' सूत्रे पठितानां उपरि अधि, अधस् एतेषामव्ययमानां ग्रहणं भवति। शब्दस्य द्वित्वे कृते ''तस्य परमाम्रेडितम्'' इति सूत्रेण आम्रेडितसंज्ञा भवति। तस्या एव अत्र ग्रहणम्। अतएव उपर्युपरि, अधोऽधः, अध्यधि इत्यादिषु आम्रेडितान्तेषु द्वितीया कार्या।

(४) ततोऽन्यत्रापि दृश्यते – उपर्युक्ताद् अन्यत्र स्थलेष्वपि द्वितीया भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – (१) उभयतः कृष्णं गोपाः – कृष्णस्य उभयोः पार्श्वयोः गोपाः सन्ति इत्यर्थे तस् प्रत्ययान्तस्य ''उभयतः'' इत्यस्य योगे कृष्णशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति उभयतः कृष्णं गोपाः इति सिद्धम्।

(२) सर्वतः कृष्णं गोपाः – कृष्णस्य सर्वेषु भागेषु गोपाः सन्ति इत्यर्थे तस् प्रत्ययान्तस्य सर्वतः इत्यस्य योगे कृष्णशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति।

(३) धिक् कृष्णाभक्तम् – कृष्णाभक्तस्यनिन्दा इत्यर्थे धिक् शब्दस्य योगे 'कृष्णाभक्त' इत्यस्मात् द्वितीया विभक्तिः भवति।

**विशेषः** – ननु 'धिङ् मूर्ख' इति वाक्ये धिक् योगे द्वितीया न दृश्यते तर्हि कारणमत्र यत् वाक्ये प्रयुक्तोऽयं मूर्खशब्दः सम्बोधनान्तः ''मूर्ख। त्वां धिक्'' इति बोध्यम्। अत एव धिक् योगे त्वाम् इत्यादीनाम् अध्याहार क्रियते।

(४) उपर्युपरि लोकं हरिः – अत्र 'लोकस्य समीपे उपरि हरिर्विद्यते इत्यर्थः। उपरि इत्यस्य ''उपर्यध्यधसस्सामीप्ये'' इत्यनेन समीपेऽर्थे द्वित्वं भवति पुनश्च आम्रेडितत्वात् ''उपर्युपरि'' इत्यस्य योगे लोकशब्दात् द्वितीया विभक्तिः भवति।

(५) अध्यधि लोकं हरिः – हरिः लोकस्य समीपदेशे विद्यते इत्यर्थः। ''अध्यधि'' इति योगे लोकशब्दात् द्वितीया भवति।

(६) अधोऽधो लोकं हरिः – लोकस्य समीपे अधोदेशे हरिरस्ति इत्यर्थः। अत्रापि पूर्वानुसारेणैव द्वितीया भवति।

**वा. अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि।**

**वार्तिकार्थः** – पूर्वश्लोकवार्तिकस्य ''ततोऽन्यत्रापि दृश्यते'' इति पाठस्य प्रपञ्चमात्रमिदं वार्तिकम्। तेन वार्तिके पठितानां शब्दानां योगेऽपि द्वितीया भवति इत्यर्थो प्राप्यते।

**रूपलेखनप्रकारः**– (१) अभितः कृष्णम् (गोपाः) – अभितः इत्यस्यार्थः पार्श्वद्वये इति। अत्र ''अभितः'' इत्यस्य योगे कृष्णशब्दात् ''अभितः परितः समया.'' – इति वार्तिकेन द्वितीया भवति।

(२) परितः कृष्णम् (गोपाः) – ''परितः'' इत्यस्यार्थः सर्वेषु भागेषु। पूर्वानुसारमेव अत्रापि द्वितीया भवति।

(३) ग्रामं समया – 'समया' इत्यस्यार्थः समीपे। अत्रापि समया इत्यस्य योगे ग्रामशब्दात् द्वितीया भवति।

(४) निकषा लङ्काम् – ''निकषा'' इत्यस्यार्थः समीपे। अत्र लङ्काशब्दात् द्वितीया भवति।

(५) हा कृष्णाभक्तम् – ''हा'' इत्यव्ययपदं खेदार्थे विषादे च प्रयुक्तं भवति। अत्र 'कृष्णाभक्त' इत्यस्मात् द्वितीया विभक्तिः भवति।

(६) बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् – 'क्षुधापीडितस्य किमपि न स्फुरति' इत्यर्थे भाति इत्यत्र भा दीप्तौ इति धातुः स्फुरणेऽर्थे विद्यते। अतः ''लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः'' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति। ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इत्यस्य गतार्थता न भवति च। अतः प्रति योगे बुभुक्षित–शब्दात् द्वितीया भवति।

**विशेषः –** वार्तिकेऽस्मिन् 'अपि' शब्दबलेन सूच्यते यत् वार्तिकस्थलाद् अन्यत्र स्थलेष्वपि द्वितीया प्राप्यते, अतः वर्जनार्थके 'ऋते' इति शब्दस्य योगेऽपि द्वितीयायाः प्रयुक्तिः दृश्यते यथा – फलति पुरुषाराधनमृते।

**५४५ अन्तराऽन्तरेणयुक्ते २/३/४।। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्। अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्।**

**पदविभागः –** अन्तराऽन्तरेण युक्ते।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः –** अन्तरा, अन्तरेण इत्येताभ्यामव्ययपदाभ्यां योगे द्वितीया भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –** (१) अन्तरा त्वां मां हरिः – तव मम च मध्ये हरिः इत्यर्थे ''अन्तराऽन्तरेण युक्ते'' इति सूत्रेण अन्तरा शब्दस्य योगे यष्मद् तथा च अस्मद् शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः क्रियते त्वां माम् इति भवति। अन्तरा त्वां मां हरिः इति सिद्धम्।

(२) अन्तरेण हरिं न सुखम् – हरिं विना न सुखम् इत्यर्थे ''अन्तराऽन्तरेणयुक्ते'' इति सूत्रेण 'अन्तरेण' इति शब्दस्य योगे हरिशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः क्रियते हरिम् इति भवति। अन्तरेण हरिं न सुखम् इति सिद्धम्।

### ५४६ कर्मप्रवचनीयाः १/४/८३ इत्यधिकृत्य।

**सूत्रप्रकारः –** अधिकारसूत्रम्।

**व्याख्या –** सूत्रमिदं द्विधा कार्यं करोति संज्ञासूत्रत्वेन अधिकारसूत्रत्वेन च। ''प्राग्रीश्वरान्निपाताः'' इति सूत्रपर्यन्तमस्याधिकारो वर्तते। कर्मप्रवचनीयाः इत्यन्वर्थसंज्ञा विद्यते। कर्म प्रोक्तवन्तः इति कर्मप्रवचनीयाः भवन्ति। कर्मपदमत्र क्रियावाचकं विद्यते। अत एव एते कर्मप्रवचनीयाः क्रियाकृतं विशेषसम्बन्धं द्योतयन्ति। भर्तृहरिणा वाक्यपदीये उक्तम् –

**क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः।**
**नापि क्रियापदापेक्षी सम्बन्धस्य तु द्योतकः।।**

**५४७ अनुर्लक्षणे १/४/८४ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसञ्ज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसञ्ज्ञापवादः।**

**पदविभागः –** अनुः, लक्षणे

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्

**सरलार्थः –** लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे द्योत्ये ''अनु'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

### ५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (२/३/८)

**एतेन योगे द्वितीया स्यात्। पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षत्। हेतु भूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीया अनेन बाध्यते 'लक्षणेत्थं भूत.' इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्।**

**पदविभागः –** कर्मप्रवचनीययुक्ते, द्वितीया

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः –** कर्मप्रवचनीयेन युक्ते द्वितीया भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –** पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षत्– अत्र वर्षणस्य हेतुभूतं जपम्, अनुः द्योतयति। अतः ''अनुर्लक्षणे'' इति सूत्रेण अनु इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण अनु इत्यादिना सह योगे जपशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षत् इति सिद्धम्।

**विवेचनम् – परापि हेतौ....................................सामर्थ्यात्।**

ननु ''पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत्'' इत्यत्र ''कर्मप्रवचननीययुक्ते द्वितीया'' इत्यनेन द्वितीयायाः ''हेतौ'' इति

सूत्रेण तृतीयायाश्चयुगपत् प्राप्तिः भवति। ''विप्रतिषेधे परं कार्यम्'' इति नियमेन परकार्यं पूर्वकार्यस्य बाधकं भवति, अत्र परकार्यमस्ति ''हेतौ'' इति सूत्रेण विधीयमाना तृतीया। अतः ''अनुर्लक्षणे'' इत्यस्य का आवश्यकता तदा अत्र उच्यते यत् यद्यपि पूर्वकार्यं परकार्यस्य बाधकं न भवति परमत्र ''लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः'' इत्यनेन अनु इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत एव सिद्धा पुनरपि ''अनुर्लक्षणे'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः विधानं क्रियते एतत्समार्थ्यात् परापि हेतौ तृतीया ''अनुर्लक्षणे'' इति सूत्रेण बाध्यते।

### ५४९ तृतीयार्थे १/४/८५

**अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसञ्ज्ञः स्यात्।**

**नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः। 'षिञ् बन्धे' क्तः।**

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** तृतीयाऽर्थे द्योत्ये 'अनु' इत्यस्य कर्मप्रवचनीय संज्ञा भवति।

**व्याख्या –** 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'अनुर्लक्षणे' इति सूत्रादिह 'अनु' इत्यनुवर्तते। तृतीयार्थोऽत्र सहार्थो गृह्यते न तु कर्तृकरणे गृह्येते। तृतीयायाः मुख्यार्थे कर्तृकरणयोः कारकविभक्तेः प्राबल्यात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञा निष्फला एव। = अन्यार्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः नास्ति किमपि फलमिति।

**रूपलेखनप्रकारः –** नदीम् अन्ववसिता सेना। नद्या सह सम्बद्धा सेना इत्यर्थे ''तृतीयार्थे'' इति सूत्रेण अनु इत्यस्य कर्मप्रवचीनयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण अनुयोगे नदीशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति। नदीमन्ववसिता सेना इति सिद्धम्।

### ५५० हीने १/४/८६ **हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः।**

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** निकर्षभावे द्योत्ये ''अनु'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** 'हीने' इति सप्तम्यन्तमेकपदम्। 'कर्मप्रवचीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'अनुर्लक्षणे' इत्यतः अनु इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। ओहाक् त्यागे (हा) धातोः क्तप्रत्यये आकारस्येत्वे ''ओदितश्च'' इत्यनेन तकारस्य नकारे कृते सिद्धं भवति। निकर्षः इत्यर्थः।

**रूपलेखनप्रकारः –** अनु हरिं सुराः – 'हरेर्हीना देवाः' इत्यर्थे ''हीने'' इति सूत्रेण ''अनु'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण ''अनु'' इत्यस्य योगे हरिशब्दात् द्वितीया भवति। ''अनु हरिं सुराः'' इति सिद्धम्। हीनाः = निकृष्टा इत्यर्थो गृह्यते।

### ५५१ उपोऽधिके च १/४/८७ **अधिके हीने च द्योत्य उपेत्यव्ययं प्राक्सञ्ज्ञं स्यात्।**

**अधिे सप्तमी वक्ष्यते। हीने-उप हरिं सुराः।**

**पदविभागः –** उपः, अधिके च

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** अधिके हीने चार्थे द्योत्ये 'उप' इति अव्ययपदं कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञं स्यात्।

**व्याख्या –** 'उपः' – इति प्रथमान्तम्, 'अधिके' इति सप्तम्यन्तं, 'च' इति अव्ययपदमत्र। चकारादत्र 'हीने' इत्यस्यानुवृत्तिः आयाति। कर्मप्रवचनीयाः इत्यस्याधिकारो वर्तते। प्राक्संज्ञः – इति पदस्यार्थो विद्यते पूर्वकथितसंज्ञकः भवति अर्थात् कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञं स्यादिति।

**अधिके सप्तमी वक्ष्यते –** 'उप' इत्यस्य अधिकेऽर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं द्वितीयाविभक्त्यर्थं नास्ति अपितु ''यस्यादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी'' इत्यनेन सप्तमी विद्यास्यते, अतः मूले लिखितम् – 'अधिके सप्तमी वक्ष्यते' इति दिक्।

**रूपलेखनप्रकारः –** उप हरिं सुराः – सुराः हरेः हीनाः सन्ति इत्यर्थे हीने अर्थे द्योत्ये 'उप' इत्यव्ययस्य उपोऽधिके च इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण ''उप'' इति योगे हरि शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति उपहरिं सुराः इति सिद्धम्।

### ५५२ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः १/४/९०

**एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसञ्ज्ञाः स्युः।**

**लक्षणे–वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने – भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा। भागे – लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायाम् – वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किम्? परिषिञ्चति।**

**पदविभागः –** लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु, प्रतिपर्यनवः (द्विपदात्मकम्)

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** ज्ञापकार्थे, इत्थंभूताख्यानार्थे, भागार्थविषयभूते, वीप्सार्थविषये च प्रति, परि, अनु इत्यादीनामव्ययपदानां कर्मसञ्ज्ञा भवति।

**व्याख्या –** कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थम्भूतः इत्थम्भूतस्य आख्यानम् इत्थम्भूताख्यानम् (ष.त. समास)। लक्षणं च इत्थंभूताख्यानं च भागश्च वीप्सा च लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सास्तासु लक्षणेम्भूताख्यानभागवीप्सासु (इतरेतरद्वन्द्वः)। सप्तम्यन्तबहुवचनान्तं पदम्। प्रतिश्च परिश्च अनुश्च (इतरेतरद्वन्द्वः) प्रतिपर्यनवः। प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। कर्मप्रवचनीयाः इत्यस्याधिकारो वर्तते। इत्थंभूताख्यानम् = लक्षणशब्दार्थोऽत्र ज्ञापकम्। भागः = स्वीकार्योंऽशः, वीप्सा = पूर्णतया व्याप्तिः, सकलतया सम्बन्धुम् इच्छा वा।

**रूपलेखनप्रकारः – लक्षणे –** वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् (१) वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् (२) वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् (३) वृक्षम् अनु विद्योतते विद्युत् त्रिधाविभक्तमिदं वाक्यं मूले एकस्मिन्नेव उदाहरणे पठितमस्ति।

(१) वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् – अत्र विद्युता प्रकाशमानं वृक्षं दृष्ट्वा विद्युतो ज्ञानं भवति। अतः वृक्षो ज्ञापको भवति। वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थे ''लक्षणेत्थम्भूता.'' इति सूत्रेण लक्षणार्थे प्रति इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचीनययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण प्रति योगे वृक्षशब्दात् द्वितीया विभक्तिः भवति। एवमेव परि, अनु इत्यादिष्वपि उदाहरणेषु बोध्यम्। वृक्षं प्रति, परि अनु वा विद्योतते विद्युत् इति सिद्धम्।

**इत्थम्भूताख्याने –** भक्तो विष्णुं प्रति – विष्णुविषयकभक्तिमान् इत्यर्थके वाक्ये ''लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागः'' इति सूत्रेण इत्थम्भूताख्यानार्थे ''प्रति'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण प्रति योगे विष्णु शब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति ''भक्तो विष्णुं प्रति'' इति सिद्धम्। एवमे परि, अनु इत्यादीनां योगेऽपि बोध्यम्।

**भागे –** लक्ष्मीः हरिं प्रति – लक्ष्मीः हरेः भागः इत्यर्थे भागार्थे विषयभूते ''प्रति'' इत्यस्य ''लक्षणेत्थम्भूता.'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण प्रति यागे हरिशब्दात् द्वितीयाविभक्तः भवति लक्ष्मीः हरिं प्रति इति सिद्धम्। एवमेव परि, अनु इत्यादिष्वपि बोध्यम्। मूले पठितम् लक्ष्मी हरिं प्रति परि अनु वा इति सिद्धम्। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा साकं स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽत्र विद्यते।

**वीप्सायाम् –** वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति। (१) वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति – प्रत्येकं वृक्षं सिञ्चति इत्यर्थेऽत्र वृक्ष शब्दस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं जायते। वीप्सार्थविषये अत्र 'प्रति' इत्यस्य ''लक्षणेत्थंभूताख्यान.'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां उपसर्गसंज्ञाभावात् ''उपसर्गात् सुनोति सुवति'' (८.१-६५) इत्यादिना सूत्रेण ''सिञ्चति'' इत्यस्य सस्य षत्वं न भवति। इत्येवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः फलम्। वृक्ष शब्दे द्वितीया तु ''कर्तुरीप्सिततमं कर्म''

इति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां ''कर्मणि द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्ति कृतायाम् भवति।

**एषु किम्? परिषिञ्चति** – ननु लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु इति सप्तम्यन्तपदस्य ग्रहणं किमर्थम्? अत्र समाधीयते यत् एष्वेवार्थेषु विषयभूतेषु प्रति, परि, अनु इत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा स्यान्नत्वन्यत्र। अन्यथा तु 'परिषिञ्चति' इत्यत्र ''परि'' इत्यस्य उक्तार्थानामभावेऽपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां जातायां उपसर्गसंज्ञाया: बाधात् ''उपसर्गात् सुनोति सुवति'' इति सूत्रेण षत्वं न स्यादिति दोष:। अत: सूत्रे लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु इति उच्यते।

## ५५३ अभिरभागे १/४/९१

**भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसञ्ज्ञः स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभिसिञ्चति। अभागे किम्? यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम्।**

**पदविभाग: –** अभि:, अभागे।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थ: –** लक्षणेत्थंभूताख्यानवीप्सासु एव अर्थेषु द्योत्येषु ''अभि:'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** अभि: प्रथमान्तम्, अभागे–सप्तम्यन्तम्। कर्मप्रवचनीया: इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव:' इति सूत्रादिह 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानवीप्सासु' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। प्रकृतसूत्रे 'अभागे' इति प्रतिषेधवचनस्य ग्रहणात् भागे अर्थे अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति।

**रूपलेखनप्रकार: –** (१) हरिम् अभिवर्तते – इत्यत्र 'अभिरभागे' इति सूत्रेण लक्षणेऽर्थे द्योत्ये 'अभि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया'' इति सूत्रेण 'अभि' योगे हरिशब्दात् द्वितीया भवति, हरिम् अभि वर्तते इति सिद्धम्। अत्र हरे: आनुकूल्यमेव लक्ष्यस्य ज्ञापकमस्ति।

(२) भक्तो हरिमभि – हरिविषयकभक्तिमान् इत्यर्थे ''अभिरभागे'' इति सूत्रेण इत्थंभूताख्यानार्थे ''अभि'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया'' इति सूत्रेण अभियोगे हरि शब्दात् द्वितीयाविभक्ति: भवति, भक्तो हरिमभि इति सिद्धम्।

देवं देवम् अभिसिञ्चति – प्रत्येकं देवं स्नपयति इत्यर्थे ''अभिरभागे'' इति सूत्रेण वीप्सायाम् ''अभि'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां उपसर्गसंज्ञाबाधात् ''उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना'' सूत्रेण सिञ्चति इत्यस्य सस्य षत्वं न भवति देवं देवम् अभिसिञ्चति इति सिद्धम्।

**अभागे किम्? –** ननु 'अभिरभागे' इति सूत्रे अभागे इति पदं नोच्यते तदा भागेर्थे द्योत्येऽपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्राप्ता स्यात्। तथा हि ''यदत्र ममाभिष्यात् तद् दीयताम्'' अस्मिन्वाक्ये 'अभि' इत्यस्य प्रयोग: भागेऽर्थेऽस्ति। यदि अस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्यात् तदा तु उपसर्गसंज्ञाभावात् ''उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर:'' इति सूत्रेण षत्वं न भवति इति दोषोत्पत्तिर्जायते। तत्र स्यात् एतदर्थमेवात्र 'अभागे' इति पदस्य ग्रहणमस्ति। तेन 'अभिष्यात्' इत्यत्र सस्य षत्वं निर्बाधमेव।

## ५५४ अधिपरी अनर्थकौ १/४/९४

**उक्तसञ्ज्ञौ स्त:। कुतोऽध्यागच्छति? कुत: पर्यागच्छति? गतिसञ्ज्ञाबाधाद् 'गतिर्गतौ' इति निघातो न।**

**पदविभाग: –** अधिपरी, अनर्थकौ।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थ: –** अधि, परि इत्येतौ अर्थरहितौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञकौ स्त:।

**व्याख्या –** अधिश्च परिश्चेति अधिपरी (इतरेतरद्वन्द्व:)। विद्यतेऽर्थो ययोस्तौ अनर्थकौ (बहुव्रीहि:)। अधिपरी–इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। अनर्थकौ – इत्यपि प्रथमाद्विवचनान्तमस्ति। कर्मप्रवचनीया: इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकारः –** (१) कुतोऽध्यागच्छति – कस्मात् स्थानात् आगच्छति इत्यर्थे अनर्थकस्य 'अधि' इत्यस्य ''अधिपरी अनर्थकौ'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां जातायां गतिसंज्ञायाः बाधो भवति। अतएव 'गतिर्गतौ' इत्यनेन विधीयमानो निघातः = अनुदात्तस्वरो न भवति, कुतोऽध्यागच्छति इति सिद्धम्।
(२) कुतः पर्यागच्छति – ''कस्मात् स्थानात् आगच्छति'' इत्यर्थे पूर्वानुसारेणैव 'परि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सिद्धोऽयं प्रयोगः।

**५५५ सुः पूजायाम् १/४/९४ सुसिक्तम्, सुस्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायाम् किम्? सुषिक्तं किं तवात्र। क्षेपोऽयम्।**

**पदविभागः –** सुः, पूजायाम्।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** पूजायामर्थे द्योत्ये 'सु' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** 'सुः' इति प्रथमान्तं पदम्। पूजायाम् – इति सप्तम्यन्तपदम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**उदाहरणम् –** (१) सुसिक्तम्, सुस्तुतम् – उभयत्र प्रयोगे 'सुः' इत्यस्य प्रयोगो पूजायामर्थे विहितः। अतएव 'सु' इत्यस्य 'सुः पूजायाम्' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। एतस्मात् उपसर्गसञ्ज्ञाभावात् 'सुसिक्तम्' इत्यत्र ''उपसर्गात् सुनोति'' इत्यादिना सूत्रेण सस्य षत्वं न भवति सुसिक्तम् इति जायते। एवमेव सुस्तुतम् इत्यत्रापि बोध्यम्।
**पूजायां किम्? सुषिक्तं किं तवात्र** – ननु 'सुः पूजायाम्' सूत्रे 'पूजायाम्' इति नोच्यते तदा तु निन्दागम्यमानेऽपि 'सु' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्राप्ता स्यात्। तेन सुषिक्तं किं तवात्र – अत्र त्वया किमपि न सिक्तमिति निन्दाभावो गम्यते, अत एव 'पूजायाम्' इति पदस्य ग्रहणेन सुषिक्तं किं तवात्र अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति पुनश्च उपसर्गसंज्ञकत्वात् सस्य षत्वं निर्बाधमेव।

**५५६ अतिरतिक्रमणे च १/४/९५ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञः स्यात्। अति देवान् कृष्णः।**

**पदविभागः –** अतिः, अतिक्रमणे च।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** पूजायाम् अतिक्रमणे च 'अति' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** अतिः–प्रथमान्तं पदम्। अतिक्रमणे–सप्तम्यन्तं पदम्। च – इति अव्ययपदम्। चकारात् पूर्वसूत्रादत्र 'पूजायाम्' इति पदस्यानुवृत्तिरायाति। ''कर्मप्रवचनीयाः'' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**उदाहरणम् –** अतिदेवान् कृष्णः – कृष्णः देवेभ्यः अधिकः इत्यर्थे ''अतिरतिक्रमणे च'' इति सूत्रेण ''अति'' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ''कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'' इति सूत्रेण ''अति'' इति योगे देवशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति अतिदेवान् कृष्णः इति सिद्धम्। द्वयोरेवार्थयोरिदमेकमेव उदाहरणम्।

**५५७ अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चेषु १/४/९६ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसञ्ज्ञः स्यात् सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। संभावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपि शब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते। 'सर्पिषः' इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते, सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तवात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्, संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुम् अत्युक्तिः। अपि स्तुहि, अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग् देवदत्तम् अपि स्तुयाद् वृषलम्, गर्हा। अपि सिञ्च, अपि स्तुहि, समुच्चये।**

**पदविभागः –** अपिः पदार्थसम्भावनान्वगर्हासमुच्चयेषु।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सरलार्थः –** पदार्थ सम्भावना, अन्ववसर्ग, गर्हा, समुच्चय, एतेषु अर्थेषु द्योत्येषु अपि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** पदार्थश्च सम्भावनं च अन्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति (इतरेतरद्वन्द्वः) पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयाः, तेषु पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु। इति सप्तम्यन्तं पदम्। ''अपिः'' इति प्रथमान्तं पदम्। कर्मप्रवचनीयाः इत्यस्याधिकारो वर्तते। पदार्थः = अप्रयुज्यमानस्य पदान्तस्य अर्थः इति। सम्भावनम्=शक्तेः उत्कर्षं प्रतिपादयितुं कृता अत्युक्तिः इति। अन्ववसर्गः – कामाचारस्य अनुज्ञा, अर्थात् स्वेच्छया कर्तुम् अकर्तुं वा अनुमतिप्रदानम् इति। गर्हा = निन्दा। समुच्चयः = अनेकपदार्थानामेकत्रीकरणम् इति।

**पदार्थस्योदाहरणम् –** सर्पिषोऽपि स्यात् – सर्पिषः बिन्दुरपि स्यात् इत्यर्थे ''अपि'' = इत्यस्य ''अपिः पदार्थसम्भा.'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। तेन उपसर्गसञ्ज्ञाभावात् ''उपसर्गात् सुनोति.'' इत्यादिना स्यात् इत्यस्य सस्य षत्वं न भवति सर्पिषोऽपि स्यादिति जायते।

**सम्भावनस्योदाहरणम् –** अपि स्तुयाद् विष्णुम् – अत्र सम्भावनविषये 'अपि' इत्यस्य ''अपिः पदार्थसम्भाव.'' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। तेन उपसर्गसंज्ञाभावादत्र ''उपसर्गात् सुनोति सुवतिस्यति स्तौतिस्तोभतिस्थासेनय सेधसिचषञ्जष्वञ्जाम्'' इत्यनेन स्तुयाद इत्यस्य सस्य षत्वं न भवति अपि स्तुयाद् विष्णुमिति सिद्धम्।

**अन्ववसर्गस्योदाहरणम् –** अपि स्तुहि – स्तुहि न वा स्तुहि इति कामचारेऽर्थे ''अपि'' इत्यस्य ''अपि पदार्थसम्भावना.'' – इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। तेन उपसर्गाभावात् पूर्वानुसारमेव स्तुहि इत्यत्र सस्य षत्वं न भवति।

**गर्हाया उदाहरणम् –** धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयाद् वृषलम् = अत्र वृषलस्य स्तुतिकरणात् निन्दार्थो गम्यते। अतः ''अपिः पदार्थसम्भावना.'' – इति सूत्रेण अपि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पूर्वानुसारमेव स्तुयाद इत्यत्र सस्य षत्वं न भवति।

**समुच्चयस्योदाहरणम् –** अपि सिञ्च अपि स्तुहि – सेचनं कुरु स्तुतिमपि कुरु इत्यर्थे अपिः पदार्थसम्भावनान्व–इति सूत्रेण अपि इत्यस्य कर्मप्रवचनीय संज्ञायां पूर्वानुसारमेव सिञ्च स्तुहि उभयत्र सस्य षत्वं न भवति।

**५५८ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २/३/५ इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्? मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः।**

**पदविभागः –** कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः –** कालवाचकात् अध्ववाचकाच्च शब्दात् द्वितीया भवति गुणक्रियाद्रव्यैः सह कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे सति।

**व्याख्या –** कालश्च अध्वाचेति कालाध्वानौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः कालाध्वनोः। अन्तः = विच्छेदः, तमतिक्रान्तः अत्यन्तः, अत्यन्तश्चासौ अत्यन्तसंयोगस्तस्मिन् अत्यन्तश्चासौ अत्यन्तसंयोगस्तस्मिन् अत्यन्तसंयोगे (तत्पुरुषार्थकर्मधारयः)। अत्यन्तः = निरन्तरमित्यर्थः, अविच्छिन्नभावेन संयोग इति। अविच्छिन्नभावेन संयोगः कुत्र भवेत् तदा उच्यते गुणक्रियाद्रव्यैः इति।

**रूपलेखनप्रकारः –** मासं कल्याणी – इत्यत्र कालवाचकस्य मासशब्दस्य गुणवाचिना कल्याणी इति पदेन सह अत्यन्तसंयोगे सति ''कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'' इति सूत्रेण कालवाचकात् मासशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः भवति मासं कल्याणी इति जायते। सम्पूर्णमासपर्यन्तं निरन्तरं मङ्गलवान् इत्यर्थः। एवमेव मासम् अधीते, मासं गुड्धानाः इत्यादिष्वपि द्वितीया प्रयुज्यते।

क्रोशं कुटिला नदी – क्रोशं यावत् नदी कुटिला = वक्राऽस्ति इत्यर्थे ''कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'' इति सूत्रेण अध्ववाचकात् क्रोशशब्दात् द्वितीया विभक्तिः भवति। अत्र अध्ववाचकस्य क्रोशशब्दस्य ''कुटिला'' इत्यनेन अत्यन्तसंयोगोऽस्ति। एवमेव क्रोशमधीते, क्रोशं गिरिः इत्यादिष्वपि द्वितीया प्रयुज्यते।

**अत्यन्तसंयोगे किम्?**

ननु ''कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'' इति सूत्रे अत्यन्तसंयोग: इति पदस्य पाठो न स्यात् तदा को दोष: तर्हि समाधीयते यत् ''मासस्य द्विरधीते'' इत्यत्र मासमध्ये द्वयो: दिनयो: अधीते इत्यर्थे गम्यमाने अत्यन्तसंयोगाभाव:, अत एव द्वितीया न भवति। एवमेव क्रोशस्यैकदेशे पर्वत: इत्यत्रापि क्रोशस्य भागे एकस्मिन् पर्वत: इत्यर्थे सति अत्यन्तसंयोग: नास्ति अत: अत्रापि द्वितीया न लब्धा भवति। अत: अत्यन्तसंयोगाभावे द्वितीयापत्तिवारणार्थमेव पदमिदं सूत्रे पठितमस्ति इति दिक्।

**।। इति द्वितीया।।**

## अथ तृतीया विभक्ति:

**स्वतन्त्र: कर्ता ( १/४/५४ ) क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ: कर्ता स्यात्।**

**पदविभाग: – स्वतन्त्र:, कर्ता।**

सूत्रप्रकार: – संज्ञासूत्रम्

**सूत्रार्थ: –** क्रियाजनने स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ: कर्ता भवति।

**व्याख्या –** द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। स्वतन्त्र: इति प्रथमान्तं, कर्ता=इति प्रथमान्तम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। सूत्रे स्वतन्त्र: इत्यस्यार्थोऽस्ति स्वातन्त्र्यम्=प्राधान्यमिति। ''क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्'' इत्यस्मात् क्रियायामिति पदं ''विवक्षात: कारकाणि भवन्ति'' इत्यस्मात् 'विवक्षितोऽर्थ:' इति पदञ्च उपलब्धं भवति। अत एव सूत्रार्थो लभ्यते क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ: कर्ता भवति इति। क्रियासिद्धौ निष्पादकं=जनकं=निमित्तमेव कारकम्।

क्रियानिष्पादकत्वेन कर्म–करण–सम्प्रदान–अपादान–अधिकरणादीनि सर्वाण्येव कारकाणि भवन्ति परं स्वतन्त्रतया=प्रधानतया यद् विवक्षितं भवति तत् कर्तृकारकम्। अर्थात् अन्यानि कारकाणि कर्त्रा प्रेरितानि भवन्ति क्रियानिष्पादने, परं कर्ता अन्येन केनापि प्रेरितो भूत्वा क्रियानिष्पादनं न करोति अपितु स्वतन्त्रतया क्रियाजनकत्वम् भवति कारकेषु।

ननु 'स्थाली पचति' इत्यादौ वाक्ये स्थाल्यादीनामचेतनत्वेन क्रियाजनने स्वातन्त्र्याभावात् कथं कर्तृत्वं स्यादिति प्रश्नोत्तरे उक्तम् – **'विवक्षात: कारकाणि भवन्ति'** – इति भाष्यवचनानुसारेण यथा 'देवदत्त: पचति' इत्यत्र देवदत्तस्य कर्तृत्वमभीष्टं तथैव 'स्थाली पचति' इत्यत्रापि स्थाल्यां कर्तृत्वमस्माकं विवक्षा, अत: कर्तृत्वं सिद्ध्यति। एवमेव काष्ठानि पचन्ति, अग्नि: पचति इत्यादिष्वपि काष्ठादीनां कर्तृत्वं भवत्येव। पुनश्च स्वातन्त्र्यं नाम व्यापाराश्रयत्वम् एवञ्च व्यापाराश्रय: कर्ता इति फलितोऽर्थ:।

**धात्वर्थ: –** फलं व्यापारश्च इति उक्तम्। तत्र व्यापारस्य य: आश्रय: स कर्ता भवति। यथा – **'पाचक: पचति'** इत्यत्र पच् धातोरर्थ: = पाकक्रिया (पाकव्यापार:)। सा क्रिया कुत्र अस्ति? पाचके अस्ति। तथा च पाकक्रियाया: आश्रय: पाचक:। अत: पाचक: कर्ता भवति। अत: भर्तृहरिमहोदयेन कर्तृत्वविषये उक्तम् –

**'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते'** इति।

**५६० साधकतमं करणम् १/४/४२।। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात्।**
**तमब्ग्रहणं किम् – गङ्गायां घोष:।**

**पदविभाग: –** साधकतमम्, करणम्।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** क्रियासिद्धौ अतिशयितम् उपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात्।

**व्याख्या –** साध्नोति इति साधकम्, अतिशयेन साधकम् – साधकतमम्। अत्र 'अतिशायने–तमबिष्ठनौ' इति सूत्रेण

तमप्प्रत्ययःप्रयुक्तो भवति। साधकतमम् – इति प्रथमान्तं पदम्। करणम् – इति प्रथमान्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। करणमिति विषये – यद्यपि क्रियासिद्धौ सर्वेषां कारकाणां साधकत्वं, किन्तु यस्यातिशयेनोपकारकत्वं विवक्ष्यते तत् तदा करणम्। यथा – 'रामेण बाणेन हतो बाली' अत्र बाणस्य बालिसंयोगानुकूलो यो व्यापारस्तदनन्तरमेव हननक्रिया सिद्धयति अतः तस्यैव प्रकृष्टोपकारकत्वात् करणसंज्ञा। अतएव यद् व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धिः तत् करणमिति। भर्तृहरिमहोदयेन वाक्यपदीये उक्तम् –

**क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।**
**विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्।।**

'विवक्ष्यते' इति पदेन 'स्थाल्यां पचति' इत्यत्र स्थालीशब्दस्य करणसंज्ञा भवति अन्यथा तु पाकक्रियाया आधारत्वेन 'स्थाल्यां पचति' इत्येव स्यात्।

**प्रत्युदाहरणम् – तमब्ग्रहणं किम्? गङ्गायां घोषः।**

ननु 'साधकतमं करणम्' सूत्रेऽस्मिन् 'साधकतमम्' इति पदे तमब्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति शङ्कायाः समाधानमत्र प्रस्तूयते। सूत्रे साधकतमम् इति स्थाने साधकम् इत्येव स्यात् यतो हि 'कारके' इत्यस्याधिकारोऽत्र वर्तते तेन कारकसाधकशब्दौ पर्यायौ भवतः। अतः साधकग्रहणादेव प्रकृष्टं साधकम् इत्यर्थलाभो भवति। एवं तमब्ग्रहणं व्यर्थीभूय ज्ञापनं करोति यत् एतत् सूत्रादन्यत्र 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः, न तु गौणे' इति न्यायः कारकप्रकरणे न प्रवर्तते। तेन 'गङ्गायां घोषः' अत्र गौणाधारवाचकत्वेऽपि गङ्गापदे सप्तमी भवति। यदि कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्येन प्रकर्षार्थस्य ग्रहणं क्रियते तदा तु 'आधारोऽधिकरणम्' सूत्रे 'अधिक्रियते क्रियाः अस्मिन्' इति विग्रहानुसारेण 'अधिकरणम्' इत्यन्वर्थमहासंज्ञाकरणादेव आधारार्थलाभो भवति पुनरत्र आधारपदस्य पाठसामर्थ्यात् ज्ञापनं भवति यत् सर्वावयवव्याप्त्याधारस्यैव अधिकरणसंज्ञा भवेत् न तु सामान्याधिकरणस्य। तेन 'तिलेषु तैलम्' इत्यत्र तु अधिकरणसंज्ञा प्राप्ता भवति परं 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र अधिकरणसंज्ञा अलभ्या एव। यतो हि तत्र गङ्गापदं तीरवाचकम् (गौणाधारस्य वाचकम्) अस्ति। अतएव तमब्ग्रहणकृतज्ञापनेन सिद्धोऽयं यत् गौणमुख्यार्थन्यायस्यात्र अप्रवृत्तिः भवति। एतस्मात् 'गङ्गायां घोषः' 'कूपे गर्गकुलम्' इत्यादिषु अधिकरणसंज्ञा प्राप्ता भवति।

**कर्तृकरणयोस्तृतीया २/३/१८।। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो बाली। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६)। प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। विषमेणैति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि।**

**पदविभागः –** कर्तृकरणयोः, तृतीया।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अनुक्ते कर्तरि अनुक्ते कर्मणि च तृतीया स्यात्।

**व्याख्या –** कर्ता च करणं च कर्तृकरणे (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः कर्तृकरणयोः। सप्तम्यन्तं पदम्। तृतीया – इति प्रथमान्तं पदम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। अनभिहिते इत्यस्यार्थोऽस्ति अनुक्ते। 'अनभिहिते' इति अधिकारवचनं वचनविपरिणामेन 'अनभिहितयोः' इति क्रियते अन्वयलाभार्थम्। अतएव अनभिहितयोः कर्तृकरणयोः तृतीया भवति इत्यर्थः प्राप्यते।

**रूपलेखनप्रकारः – रामेण बाणेन हतो बाली।**

कर्मवाच्यस्य प्रयोगोऽयम्। अत्र कर्मणि प्रथमा विभक्तिः प्रयुक्ताऽस्ति उक्तत्वात्। अतः 'बाली' कर्मपदं प्रथमान्तमस्ति। कर्मवाच्ये कर्ता अनुक्तो भवति। अत्र कर्ता अस्ति 'राम' तस्य 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रेण कर्तृसंज्ञा भवति। हननक्रियायां प्रकृष्टोपकारकमस्ति 'बाण' इत्येतस्य 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रेण करणसंज्ञा भवति। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण अनुक्ते कर्तरि अनुक्ते करणे च तृतीया क्रियते ''रामेण बाणेन हतो बाली'' इति

सिद्धम्।

**अन्ये प्रयोगाः –**

1. मया लेखन्या लेखः लिखितः।
2. सैनिकेन भुशुण्ड्या आतङ्कवादी हतः।
3. रजकेन फेनकेन वस्त्राणि प्रक्षालितानि।

## उपपदविभक्तिः

**वा. प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्**

**वार्तिकार्थः – प्रकृत्यादिगणपठितेभ्यः शब्देभ्यः तृतीया भवति।**

**१. प्रकृत्या चारुः** इत्यत्र सम्बन्धार्थे तृतीया प्रयुक्ताऽस्ति। तस्मात् 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन प्रकृतिशब्दात् तृतीया विभक्तौ कृतायां प्रकृत्या चारुः इति जायते।

**२. प्रायेण याज्ञिकः** – इत्यत्र सम्बन्धार्थे तृतीया अस्ति। प्रायशब्दः बहुलवाचकः। तस्मात् प्रायशब्दात् 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीया विभक्तौ कृतायां प्रायेण याज्ञिकः इति जायते।

**३. गोत्रेण गार्ग्यः** – गोत्रम् अस्य गार्ग्यः इत्यर्थे गोत्रशब्दात् प्रथमा प्राप्ता आसीत् तं प्रबाध्य 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीयाविभक्तौ कृतायां गोत्रेण गार्ग्यः इति जायते। यदि गोत्रं गार्ग्ये हेतुस्तदा 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यनेन तृतीया स्यात्।

**४. समेनैति, विषमेण एति** –समं विषमं च गमनं करोति इत्यर्थे क्रियाविशेषणात् द्वितीया प्राप्ता भवति तं प्रबाध्य 'प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीयाविभक्तौ कृतायां समेनैति, विषमेणैति इति रूपद्वयं सिद्धम्।

**विशेषः** – यदि समविषमशब्दौ करणवाचकस्य मार्गस्य विशेषणं स्यात् तदा तु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इतिसूत्रेण तृतीया स्यात्। समेन मार्गेण एति, विषमेण मार्गेण एति इत्यर्थे।

**५. द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति** – सम्बन्धार्थे तृतीया अत्र। द्विद्रोणसम्बन्धिधान्यमित्यर्थे प्राप्तां षष्ठीं प्रबाध्य 'प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन द्विद्रोणशब्दात् तृतीयाविभक्तौ कृतायां द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति इति सिद्धम्।

**६. सुखेन याति, दुःखेन याति** –सुखजनकं गमनं करोति, दुःखजनकं गमनं करोति इत्यर्थे क्रियाविशेषणत्वात् प्राप्तां द्वितीयां प्रबाध्य सुख तथा च दुःखशब्दात् 'प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीयाविभक्तौ कृतायां सुखेन याति, दुःखेन याति इति जायते। इत्यादि इति कथनेन नाम्ना सुतीक्ष्णः, धान्येन धनवान् इत्यादिष्वपि अनेन वार्तिकेन एव तृतीया भवति।

**दिवः कर्म च १/४/४३।। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्, चात्करणसंज्ञम्। अक्षैरक्षान् वा दीव्यति।**

**पदविभागः –** दिवः कर्म च।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञकं करणसंज्ञकं च स्यात्।

**व्याख्या –** दिवः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। कर्म इति प्रथमान्तम्। च – इति अव्ययम्। चकारबलेन 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रादिह करणस्यानुवृत्तिरायाति। सूत्रवृत्तौ– दिवः साधकतमम् इत्यनेन दिव् धातोः साधकतमं न गृह्यते अपितु दिव् धात्वर्थं प्रति गृह्यते। अत एव सूत्रस्यार्थो भवति दिव् धात्वर्थं प्रति साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञकं करणसंज्ञकं च भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति।** इत्यत्र 'दिवः कर्म च' इतिसूत्रेण अक्षशब्दस्य पर्यायेण कर्मसंज्ञा

करणसंज्ञा च भवति। तदनुरोधेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इतिसूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः भवति, बहुवचने शस् विभक्तौ अक्षान् इति जायते। करणसंज्ञायां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इतिसूत्रेण तृतीयाविभक्तिः भवति, बहुवचने भिस् विभक्तौ अक्षैः इति जायते। अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति इति सिद्धम्।

**अपवर्गे तृतीया २/३/६ ।। अपवर्गः फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः। अपवर्गे किम् – मासमधीतो नायातः।**

**पदविभागः–** अपवर्गे तृतीया।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः–** फलप्राप्त्यर्थे द्योत्ये कालवाचकात् मार्गवाचकाच्च शब्दात् अत्यन्तसंयोगे सति तृतीयाविभक्तिः प्रयुक्ता भवति।

**व्याख्या –** अपवर्गे – इति सप्तम्यन्तं, तृतीया – इति प्रथमान्तञ्च पदम्। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रस्य अविकलरूपेण अनुवर्तनं प्राप्यते। अपवर्ग इत्यस्यार्थो विद्यते फलप्राप्तिः समाप्तिर्वा। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यस्यापवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः – अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः।**

इत्यत्र वाक्यद्वयं भवति कालवाचके–अह्ना अनुवाकोऽधीतः, मार्गवाचके–क्रोशेन अनुवाकोऽधीतः।

(1) अह्ना अनुवाकोऽधीतः –अत्र कालवाचकात्अहन् शब्दात् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रेण प्राप्तां द्वितीयां प्रबाध्य 'अपवर्गे तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया विभक्तिः जायते अह्ना अनुवाकोऽधीतः इति सिद्धम्। सम्पूर्णदिने निरन्तरम् अध्ययनेन अनुवाको ज्ञातः इत्यर्थः। अध्ययनेन फलप्राप्तिरपि अत्र सूचिता भवति।

(2) क्रोशेन अनुवाकोऽधीतः – अत्र अध्ववाचकात् क्रोशशब्दात् पूर्वानुसारेणैव तृतीया भवति। क्रोशे निरन्तरमध्ययनेन अनुवाको ज्ञातः इत्यर्थः। अध्ययनेन फलप्राप्तिरपि अत्र सूचिता भवति।

अन्यानि उदाहरणानि – (1) पञ्चभिर्दिवसैरारोग्यं लब्धवान्।

(2) द्वादशभिः वर्षैः व्याकरणं स्मृतम्।

(3) त्रिभिः वर्षैः अध्ययनं पूर्णम्।

**प्रत्युदाहरणम् – अपवर्गे किम्? मासमधीतो नायातः –**

ननु 'अपवर्गे तृतीया' इति सूत्रे अपवर्गे इत्यस्य किम् प्रयोजनम्? तर्हि समाधीयते यत् फलप्राप्तिद्योत्ये सत्येव अनेन वार्तिकेन तृतीया भवति, फलप्राप्त्यभावे तु पूर्वसूत्रेण द्वितीया एव भविष्यति। यथा – मासम् अधीतो नायातः – इत्यत्र सम्पूर्णमासे निरन्तरमध्ययनं कृतं परं फलप्राप्तिः नाभवत्, अतः अत्र 'अपवर्गे तृतीया' इत्यस्य प्रयुक्तिः न भवति अपितु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रेणैव कालवाचकात् मासशब्दात् द्वितीया भवति इति दिक्।

**सहयुक्तेऽप्रधाने २/३/१९ ।। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकं सार्धसमं योगेऽपि। विनाऽपि तद्योगं तृतीया। 'वृद्धो यूना' इत्यादिनिर्देशात्।**

**पदविभागः –** सहयुक्ते, अप्रधाने।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** सहार्थेन योगे अप्रधाने तृतीयाविभक्तिः प्रयुज्यते।

**व्याख्या –** सहेन युक्तः इति सहयुक्तः (तृ.त.) तस्मिन् सहयुक्ते, सप्तम्यन्तं पदम्। न प्रधानम् इति अप्रधानम् (नञ्तत्पुरुषः) तस्मिन् अप्रधाने। सप्तम्यन्तं पदम्। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यस्मात् तृतीयायाः अनुवृत्तिरायाति। सूत्रवृत्तौ सहार्थेन इति लिखितं तेन सहार्थकशब्दाः साकं सार्धम् इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते।

**रूपलेखनप्रकारः – पुत्रेण सहागतः पिता।**

अत्र क्रियया सह शाब्दिकः सम्बन्धः पितुरेव, तस्यैव मुख्यरूपेण आगमनं भवति अतः तस्यैव प्राधान्यम्। अप्राधान्यमस्ति पुत्रस्य अतः 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इतिसूत्रेण 'सह' इति योगे पुत्रशब्दात् तृतीयाविभक्तौ कृतायां पुत्रेण सहागतः पिता इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –** (1) **शशिना सह याति कौमुदी।**

(2) **आचार्यः शिष्येण सह आयाति।**

(3) **बालकः पित्रा सह गृहं गच्छति।**

(4) **सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति।**

(5) **मृगाः मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति।**

**पङ्क्तिविवेचनम् =विनापि तद्योगं तृतीया 'वृद्धो यूना' इत्यादिनिर्देशात्।**

ननु 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र 'सह' इति योगे तृतीयाविहिता परं 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इत्यत्र स्वयं सूत्रकारणे युवन् शब्दात् तृतीयायां 'यूना' इति प्रयुक्तः 'सह' इत्यस्य योगाभावेऽपि। इत्यनेन ज्ञापितं भवति यत् 'सह' इति शब्दस्य शाब्दिकयोगाभावेऽपि तृतीया जायते। एतादृशेषु स्थलेषु सहशब्दं विनाऽपि सहार्थस्य विद्यमानता एव पर्याप्ता भवति इति पाणिनिनिर्देशात् स्पष्टम्।

**येनाङ्गविकारः २/३/२०।। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्टः इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्? अक्षि काणमस्य।**

**पदविभागः –** येन अङ्गविकारः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः –** येन विकृताङ्गेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तदा तस्मात् अङ्गवाचकशब्दात् तृतीया भवति।

**व्याख्या –** अङ्गानि अस्य सन्तीति अङ्गम् = शरीरम्। अङ्गशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' इतिसूत्रेण मतुबर्थीयेऽचि कृते 'अङ्गम्' इति सिद्धं भवति। अङ्गस्य विकारः इति अङ्गविकारः (षष्ठीतत्पुरुषः)। येन – इति तृतीयान्तं पदम्। अङ्गविकारः= इति प्रथमान्तं पदम्। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यस्मादत्र तृतीयायाः अनुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –** अक्ष्णा काणः – अक्षि (अङ्गम्) विकृतमस्ति इत्यर्थे 'येनाङ्गविकारः' इतिसूत्रेण अक्षिशब्दात् तृतीया विभक्तिः भवति अक्ष्णा इति जायते। अक्ष्णा काणः इति सिद्धम्। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वदोषयुक्तोऽयं जनः।

**अन्यानि उदाहरणानि –** (1) **कर्णाभ्यां बधिरः।**

(2) **पादेन खञ्जः।**

(3) **शिरसा खल्वाटः।**

(4) **पृष्ठेन कुब्जः।**

(5) **पाणिना कुणिः।**

**प्रत्युदाहरणम् – अङ्गविकारः किम्? अक्षिकाणमस्य।**

ननु सूत्रे 'अङ्गविकारः' इति नोच्यते तदा तु 'अक्षि काणमस्य' इत्यत्रापि अक्षिशब्दात् तृतीया निर्बाधरूपेण भवति परं न स्यात्। यतो हि 'अक्षि काणमस्य' अत्र वाक्ये अङ्गस्य विकारो लक्ष्यते न तु अङ्गिनः। 'अङ्गिनो विकारः' इत्यनेन देहे विकृतिः परिलक्षिता भवेत् न तु केवलं अङ्गे।

**इत्थम्भूतलक्षणे २/३/२१ कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः।**

**पदविभागः –** इत्थंभूतलक्षणे (एकपदम्)

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः** – प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके (चिह्ने) तृतीया स्यात्।

**व्याख्या** – अयं प्रकारः इत्थम्, तं भूतः = प्राप्तः इत्थम्भूतः। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं ज्ञापकम्। इत्थम्भूतस्य लक्षणम् इत्थम्भूतलक्षणं तस्मिन् इत्थम्भूतलक्षणे (ष.त.समासः) 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यस्मादत्र तृतीयायाः अनुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – **जटाभिस्तापसः** – इत्यत्र इत्थम्भूतस्य ज्ञापकोऽस्ति जटा शब्दः। जटाः तापसत्वं सूचयति इत्यर्थः। अतः तापसत्वज्ञापकात् जटा शब्दात् ''इत्थम्भूतलक्षणे'' इति सूत्रेण तृतीयाविभक्तिः भवति, बहुवचने भिस् विभक्तौ जटाभिः इति सिद्धम्। जटाभिस्तापसः।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) कमण्डलुना वटुः।**
**(2) शरीरेण मल्लः।**
**(3) वेषेण यतिः।**
**(4) स्वर्णाभूषणैः आढ्यः।**
**(5) यज्ञोपवीतेन द्विजः।**

**सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २/३/२२।। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते।**

**पदविभागः** – संज्ञः, अन्यतरस्यां, कर्मणि।

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः** – सम्पूर्वकस्य ज्ञा धातोः कर्मणि तृतीया भवति विकल्पेन।

**व्याख्या** – सम् पूर्वो ज्ञा सञ्ज्ञा, तस्य सञ्ज्ञः। 'सञ्ज्ञः' – इति पदं षष्ठ्यन्तम्। अन्यतरस्याम् इति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम्। कर्मणि – इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रात् तृतीया इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। अन्यतरस्याम् इति ग्रहणेन तृतीयाऽभावे कर्मणि द्वितीया भवति। द्वितीयायाः अपवादोऽयं विकल्पः।

**रूपलेखनप्रकारः** – पित्रा पितरं वा सञ्जानीते –

इत्यत्र सम् पूर्वकात् ज्ञा धातोः 'सञ्जानीते' इत्यस्य कर्म पितृ शब्दः। तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन प्राप्तां द्वितीयां प्रबाध्य 'सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि' इति सूत्रेण विकल्पेन तृतीयाविभक्तौ कृतायां पित्रा इति जायते। पक्षे तृतीयाभावे द्वितीयाविभक्तौ पितरमिति जायते। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते इति सिद्धम्।

**हेतौ २/३/२३ हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। वा. गम्यमानापि क्रिया कारक विभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधन क्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। वा. अशिष्ट व्यवहारे दाणः चतुर्थ्यर्थे तृतीया। दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति।**

**पदविभागः** – हेतौ (एकपदम्)

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सरलार्थः** – हेतोः अर्थे तृतीया विभक्तिः भवति।

**व्याख्या** – हेतौ – इति सप्तम्यन्तं पदम्। हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितः न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यस्मात् तृतीयायाः अनुवर्तनमत्र भवति। सूत्रवृत्तौ हेतुकरणयोर्मध्ये भेदं स्पष्टयति –

व्यापाररहिता: व्यापारसहिता: वा द्रव्यगुणक्रिया: यदा क्रियासिद्धौ सहायका: भवन्ति, तदा 'हेतु' इति पदेन वाच्या: भवन्ति, तत्रैव सव्यापारं क्रियामात्रस्य साधकं कारकं करणं भवति इति।

**रूपलेखनप्रकार: – दण्डेन घट: –** इत्यत्र घटस्य हेतु: दण्ड: तस्मात् 'हेतौ' इतिसूत्रेण दण्डशब्दात् तृतीयाविभक्ति: भवति दण्डेन घट: इति सिद्धम्। दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वमिति भाव:। यतो हि दण्डं विनाऽपि घटोत्पत्ति: सम्भाव्यते।

**पुण्येन दृष्टो हरि: –** क्रियां प्रति हेतोरुदाहरणमिदम्। अत्र पुण्यं हरिदर्शनक्रियाया: हेतु: तस्मात् 'हेतौ' इति सूत्रेण पुण्यशब्दात् तृतीया विभक्तौ कृतायां पुण्येन दृष्टो हरि: इति सिद्धम्। पुण्यं हरिदर्शनं प्रति जनकं त्वस्ति, परं पुण्ये व्यापारो नास्ति, अत: न करणम्।

**अध्ययनेन वसति –** अत्र अध्ययनस्य गुरुकुलवासं प्रति हेतुता नास्ति अपितु साध्यता अस्ति। अत एव फलमपीह हेतु: इत्यनुसारेण अध्ययनं हेतुत्वेन गृह्यते तस्मात् 'हेतौ' इति सूत्रेण अध्ययनशब्दात् तृतीया भवति अध्ययनेन वसति इति सिद्धम्।

**विशेष: – अध्ययने हेतुत्वस्याविवक्षायां फलमात्रस्य विवक्षायां तु चतुर्थी एव भवति। अध्ययनाय वसति इति जायते।**

**अन्यानि उदाहरणानि – (1) विद्या विनयेन शोभते।**
**(2) विद्यया यशो लभते।**
**(3) श्रमेण साध्या सफलता।**
**(4) चरित्रेण कुलं ज्ञायते।**
**(5) ज्ञानेन वर्धितो यश:।**

## वा. गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका।

**कारिकार्थ: –** गम्यमान: = साक्षाद् अप्रयुक्तेऽपि अर्थेन प्रतीयमान:। अतएव प्रतीयमानापि क्रिया कारकविभक्तौ हेतुर्भवति।

**रूपलेखनप्रकार: – अलं श्रमेण –** श्रमेण साध्यं नास्ति इत्यर्थे। अलम् इति निषेधे अर्थे वर्तते। साध्यम् इति अध्याहारेण गृह्यते। अत्र साधनक्रियां प्रति श्रम: करणम्। अतएव 'गम्यमानापि क्रिया:' इति वार्तिकनियमेन श्रमशब्दात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति अलं श्रमेण इति सिद्धम्।

**शतेन शतेन वत्सान् पाययति पय: –** शतेन परिच्छिद्येत्यर्थे वाक्ये विभाजनक्रिया अप्रयुक्ताऽस्ति तस्मात् गम्यमानाऽस्ति, तां प्रति 'शतम्' इति उपकारकमस्ति, उपकारकत्वात् करणमपि। अतएव 'गम्यमानापि क्रियाकारकविभक्तौ' इति वार्तिकनियमेन शतशब्दात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति शतेन इति जायते। वीप्सायां शतेन इत्यस्य 'नित्यवीप्सयो:' इत्यनेन द्वित्वं भवति शतेन शतेन वत्सान् पाययति पय: इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि – (1) अलं अतिविस्तरेण।**
**(2) अलं महीपाल तव श्रमेण।**
**(3) अलं शोकेन।**
**(4) अलं प्रलपितेन।**
**(5) अलं भारतीया: मतानां विभेदै:।**

## वा. अशिष्टव्यवहारे दाण: प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया।

**वार्तिकार्थ: –** वैदिकमार्गानुयायिन: शिष्टा:, वेदमार्गादपेता: अशिष्टा:, तेषां व्यवहार: आचार: तस्मिन् विषये दाण्धातो: प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदाने तृतीया भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – दास्या संयच्छते कामुकः–** 'कामुकः' इति पदप्रयोगेन ज्ञायते यत् अत्र दास्यै यद् दीयते तत् शास्त्रविरुद्धम् अशिष्टव्यवहारान्वितमस्ति, एतस्मात् अत्र 'दासी' इति शब्दात् सम्प्रदानकारकात् चतुर्थ्यर्थे 'अशिष्टव्यवहारे.' इति वार्तिकेन तृतीया भवति 'दास्या संयच्छते कामुकः' इति सिद्धम्।

यत्र तु धर्मानुकूलमाचरणं तत्र न भवति चतुर्थ्याः निषेधः। यथा – 'भार्यायै संयच्छति' इत्यत्र अशिष्टव्यवहारो न प्रतीयते शास्त्रनियमानुसारेण। अतएव सम्प्रदानकारकात् भार्या शब्दात् 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी भवति 'भार्यायै' इति जायते। अत एव मूले उक्तम् – **धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति।**

**।। इति तृतीया विभक्तिः ।।**

## अथ चतुर्थी

**कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ( १/४/३२ ) दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्।**

**पदविभागः –** कर्मणा, यम्, अभिप्रैति, सः, सम्प्रदानम्।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** (कर्ता) दानक्रियायाः कर्मणा यमभिप्रैति सः सम्प्रदानसंज्ञको भवति।

**व्याख्या –** कर्मणा – तृतीयायान्तं यं –द्वितीयान्तं, अभिप्रैति –इति क्रियापदम् (अभि+प्र+इण्+गतौ, लटि प्रथमपुरुषैकवचनान्तम्)। सः – प्रथमान्तं, सम्प्रदानम् – प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। सम्यक् प्रदीयते अस्मै इति सम्प्रदानम् इति अन्वर्थसंज्ञा। दानस्य विषये उक्तम् 'दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम्' अर्थात् स्वस्याधिकारस्य सर्वथा निवृत्तिरिति। अत एव 'रजकस्य वस्त्राणि ददाति' इत्यत्र सम्प्रदानसंज्ञा न भवति, सम्बन्धविवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन षष्ठी भवति।

**चतुर्थी सम्प्रदाने २/३/१३ ।। विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दीयते अस्मै दानीयो विप्रः। 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' ( वा. १०८५ )। पत्ये शेते। 'यजेः कर्मणः करणसञ्ज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा' ( वा. १०८६ )। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** चतुर्थी, सम्प्रदाने।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अनभिहिते सम्प्रदानकारके चतुर्थी स्यात्।

**व्याख्या –** चतुर्थी – प्रथमान्तं, सम्प्रदाने – सप्तम्यन्तं, द्विपदात्मकं सूत्रमिदम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपनलेखनप्रकारः – विप्राय गां ददाति** – अत्र विप्रशब्दस्य 'कर्मणा यमभिप्रैति' इत्यनेन सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थीविभक्तौ कृतायां विप्राय गां ददाति इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**( १ ) भिक्षुकाय भोजनं ददाति।**

**( २ ) रमा सखिभ्यः फलानि दत्तवती।**

**( ३ ) विद्या सर्वेभ्यः विनयं ददाति।**

**( ४ ) बलिः वामनाय पृथ्वीं ददाति।**

**दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः –** ननु 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थी विधीयते। यत्र सम्प्रदानम् उक्तं भवति तत्र न चतुर्थी भवति, तत्र तु उक्तत्वात् प्रथमा एव भवति। अतः 'दानीयो विप्रः' इत्यत्र अनीयर्–प्रत्ययः सम्प्रदाने विहितः, अतः सम्प्रदानम् उक्तं जातम्। अतः विप्रशब्दात् चतुर्थी न भवति इति दिक्।

**वा. क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्। पत्ये शेते।**

**वार्तिकार्थः –** कर्ता क्रियया यमुद्दिश्य सम्बद्धुं (युक्तं कर्तुं) इच्छति तस्यापि सम्प्रदानसंज्ञा भवति। क्रियाया उद्देश्यमपि सम्प्रदानं भवति इति।

**रूपलेखनप्रकारः – पत्ये शेते –** पतिमनुकूलयितुं तम् उद्दिश्य शेते इत्यर्थः। अत्र शयनक्रियाद्वारा पतिमभिप्रैति, एतस्मात् पतिशब्दस्य 'क्रियया यमभिप्रैति.' इति वार्तिकेन सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी विभक्तौ कृतायां पत्ये शेते इति भवति।

**वा. यजेः कर्मणः करणसञ्ज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा।**

**वार्तिकार्थः –** एकस्मिन्नैव वाक्ये यज् धातुयोगे कर्मणः सम्प्रदानस्य च प्रयोगे सति, कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – पशुना रुद्रं यजते –** इत्यत्र पशुं रुद्राय ददाति इत्यर्थे यज्–धातुयोगे कर्मणः 'पशु' इति शब्दस्य करणसञ्ज्ञा भवति 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इतिसूत्रेण तृतीया भवति च पशुना इति जायते। पुनश्च सम्प्रदानस्य 'रुद्र' इत्यस्य कर्मसञ्ज्ञा भवति 'कर्मणि द्वितीया' इतिसूत्रेण द्वितीया भवति रुद्रम् इति जायते। पशुना रुद्रं यजते इति सिद्धम्।

**रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १/४/३३।। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम्? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि।**

**पदविभागः –** रुच्यर्थानाम्, प्रीयमाणः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** रूच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे सति प्रियमाणार्थस्य संप्रदानसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्था धातवः, तेषां रुच्यर्थानाम् (बहुव्रीहिः)। रुच्यर्थानाम् – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। प्रीयमाणः – इति प्रथमान्तं पदम्। रुच् दीप्तौ अभिप्रीतौ च अर्थे प्रयुज्यते। अत्र रुच् धातोः 'अभिप्रीतिः' एव अर्थो गृह्यते, न तु दीप्तिः, प्रीयमाणः इति विरोधात्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इत्यस्मात् 'सम्प्रदानम्' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। प्रीयमाणः इत्यस्यार्थोऽस्ति प्रीत्याश्रयः इति। प्रीञ् धातोः कर्मणि लटि, लटः स्थाने शानजादेशेऽनुबन्धलोपे च कृते प्रीयमाणः शब्दः सिद्धः भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – हरये रोचते भक्तिः।** अत्र भक्तिः स्वविषयां प्रसन्नतां हरौ उत्पादयति इत्यर्थे 'हरिः' प्रीयमाणोऽस्ति, एतस्मात् 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति हरये रोचते भक्तिः इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) बालकाय मोदकं रोचते।**
**(2) संयावः कस्मै न रोचते।**
**(3) ज्ञानं विदुषे रोचते।**
**(4) दानं महते रोचते।**
**(5) न मे स्वदतेऽपूपः।**

**प्रत्युदाहरणम् = देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि –**

ननु 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सूत्रे 'प्रीयमाणः' इति किम्? इति प्रश्नोत्तरे उच्यते यत् प्रीयमाणस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा स्यात् 'देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि' इत्यत्र प्रीयमाणोऽस्ति देवदत्तः। अतः तस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भवति न तु 'पथि' इत्यस्य। यतो हि मार्गस्तु आधारो वर्तते अतः सप्तमी एव भवति।

**श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः १/४/३४ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किम् - देवदत्ताय श्लाघते पथि।**

**पदविभागः -** श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्, ज्ञीप्स्यमानः।

**सूत्रप्रकारः -** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः -** श्लाघ्, ह्नुङ्, स्था, शप् एतेषां धातूनां प्रयोगे बोधयितुमिष्यमाणः सम्प्रदानसंज्ञो भवति।

**व्याख्या -** श्लाघश्च ह्नुङ् च, स्थाच शप् चेति श्लाघह्नुङ्स्थाशपः (इतरेतरद्वन्द्वः)। तेषां लाघह्नुङ्स्थाशपाम्। षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। ज्ञीप्स्यमानः - इति प्रथमान्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रादिह 'सम्प्रदानम्' इति पदस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः -** गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा।

**गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते -** इत्यत्र कामवशात् गोपी आत्मस्तुत्या विरहवेदनां कृष्णं बोधयति, अतः बोधयितुमिष्टः भवति कृष्णः एतस्मात् कृष्णशब्दस्य 'श्लाघह्नुङ्स्था.' इति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तौ कृतायां च गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते इति सिद्धम्।

**गोपी स्मरात् कृष्णाय ह्नुते -** अत्र गोपी निगूहनद्वारा कृष्णं स्वाशयं बोधयति अतः बोधयितुमिष्टः कृष्णोऽस्ति। अग्रे पूर्वानुसारेणैव बोध्यम्।

**गोपी स्मरात् कृष्णाय तिष्ठते -** अत्र गोपी स्थितिक्रियया स्वाशयं बोधयति। शेषं पूर्ववत्।

**गोपी स्मरात् कृष्णाय शपते -** अत्र उपालम्भक्रियया गोपी स्वाशयं बोधयति। शेषं पूर्ववत्।

**ज्ञीप्स्यमानः किम्?** यदि सूत्रे 'ज्ञीप्स्यमानः' इति पदस्य प्रयोगो न भवति तदा तु श्लाघह्नुङ्स्थाशपां योगे सम्प्रदानत्वं प्राप्तं स्यात्। एतस्मात् 'देवदत्ताय श्लाघते पथि' इत्यत्र पथिन् इत्यस्यापि सम्प्रदानसंज्ञा प्राप्ता भविष्यति, तन्निवारणार्थमेव ज्ञीप्स्यमानः इति पदस्य प्रयोगो भवति, ज्ञीप्स्यमानस्तु देवदत्तः अतः तस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भवति इति दिक्।

**धारेरुत्तमर्णः१/४/३५।। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किम् - देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे।**

**पदविभागः -** धारेः, उत्तमर्णः।

**सूत्रप्रकारः-** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः -** णिच् प्रत्ययान्त - धृ-धातोः प्रयोगे उत्तमर्णः = ऋणदाता संप्रदानसंज्ञको भवति।

**व्याख्या -** उत्तमम् अधिकतां प्राप्तं ऋणं यस्य स उत्तमर्णः। अन्यस्वामिकं द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणभावेन गृहीतम् ऋणमित्युच्यते। तस्य ऋणस्य धारकः अधमर्णः भवति। धनस्वामी उत्तमर्णो भवति। सूत्रे 'धारेः' इति पदं षष्ठ्यन्तम्, उत्तमर्णः - इति प्रथमान्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रादिह 'सम्प्रदानम्' इत्यस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः -1. भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः -** इत्यत्र भक्तः सेवनपूजनादिव्यापारेण पत्रपुष्पतुलसीदलादिद्रव्यं हरये प्रयच्छति, हरिः ऋणी भवति तस्माद् अधमर्णो जायते। हरिश्च मोक्षप्रदानेन तदृणमपर्यति। ऋणग्रहीता अधमर्णो हरिः। ऋणस्य दाता उत्तमर्णो भक्तः। एतस्मात् 'धारेरुत्तमर्णः' इति सूत्रेण उत्तमर्णस्य भक्तशब्दस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी भवति भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि -**

**(1) गोपालः मह्यम् सहस्रं धारयति।**

**(2) सोमदेवः तुभ्यम् शतं धारयति किम्?**

**प्रत्युदाहरणम् - उत्तमर्णः किम्? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे।**

ननु 'धारेरुत्तमर्णः' सूत्रेऽस्मिन् 'उत्तमर्णः' इति पदं नोच्यते तदा 'देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे' प्रयोगेऽस्मिन् ग्रामशब्दस्यापि सम्प्रदानसंज्ञापत्तिर्भवति, तद्वारणाय 'उत्तमर्णः' इति पदस्यौचित्यमस्ति। अत्र प्रयोगेऽस्मिन् उत्तमर्णः देवदत्तः न तु ग्रामः, अतः देवदत्तस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भवति, इति दिक्।

**विशेषतः –** भक्तः सेवनपूजनादिव्यापारेण यद् द्रव्यं हरये प्रयच्छति, तच्च गृह्णन् सन्तुष्टो हरिः मोक्षप्रदानेन प्रत्यर्पयति, इति विषये पौराणिकाः वदन्ति –

तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या।
तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रियं मनुते।।
अत्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात् सम्प्रदानत्वम्।

**स्पृहेरीप्सितः१/४/३६।। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम् – पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात् कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति।**

**पदविभागः –** स्पृहेः, ईप्सितः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्पृहधातोः प्रयोगे ईप्सितकारकस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** स्पृहेरीप्सितः। स्पृहेः – षष्ठ्यन्तं पदम्, ईप्सितः – प्रथमान्तं पदम्। चुरादिगणे 'स्पृह ईप्सायाम्' इति अदन्तधातुत्वात् स्वार्थे णिचि प्रत्यये अल्लोपे कृते स्पृहि इति भवति, एतस्य षष्ठ्येकवचने स्पृहेः इति रूपं भवति। आप्तुमिच्छा इत्यर्थे आप् धातोः सनि क्त प्रत्यये च ईप्सितः इति भवति। 'प्रयोगे' इत्यस्याध्याहारो भवति। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रादिह 'सम्प्रदानम्' इति पदस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः–** पुष्पेभ्यः स्पृहयति – इत्यत्र स्पृह् धातोः प्रयोगे ईप्सितस्य पुष्पशब्दस्य 'स्पृहेरीप्सितः' इति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा भवति। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी विभक्तौ कृतायां बहुवचने भ्यस् प्रत्यये पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – ईप्सितः किम् –** ननु 'स्पृहेरीप्सितः' सूत्रे 'ईप्सितः' इति पदं नोच्यते तदा 'पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति' इत्यत्रापि वनशब्दस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्राप्ता स्यात्, तन्निवारणार्थमेव 'ईप्सितः' इति पदस्यावश्यकता। अतएव वनस्य ईप्सितत्वाभावात् सम्प्रदानसंज्ञा न भवति अपितु आधारत्वात् अधिकरणसंज्ञा भवति।

**विशेषः –** 'स्पृहेरीप्सितः' इति सूत्रेण विधीयमाना संज्ञा ईप्सितमात्रार्थे एव स्पृहेः प्रयोगे भवति। प्रकर्षविवक्षायाम् = ईप्सिततमविवक्षायां तु परत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञा एव भवति 'पुष्पाणि स्पृहयति' इति भवति।

**क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः।।१/४/३७ क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा। 'यं प्रति कोपः' किम्? भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या अक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति।**

**पदविभागः –** क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्, यम्, प्रति, कोपः।

**सूत्रप्रकारः –**संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः–** क्रुध्–द्रुह्–ईर्ष्य्–असूय् इत्येतेषां धातूनां तेषां समानार्थकानाञ्च प्रयोगे सति यं प्रति कोपो भवति तस्य कारकस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति।

**व्याख्या –** क्रुधश्च द्रुहश्च ईर्ष्या च असूयाचेति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयाः, क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयाः अर्था येषां ते क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थास्तेषां क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम् – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। यम् – इति द्वितीयान्तपदम्। प्रति – इति

अव्ययपदम्। कोप: – इति प्रथमान्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'सम्प्रदानम्' इति पदस्यानुवर्तनं भवति। अत्र धातूनामर्थान् स्पष्टयति ग्रन्थकार: – क्रोधो नाम अमर्ष:, अर्थात् असहनशीलता। द्रोह: अपकार:। ईर्ष्या अक्षमा = असूया = गुणेषु दोषाविष्करणम्, अर्थात् गुणेषु छिद्रान्वेषणम्। क्रोधादय: समेऽपि भाव: कोपप्रभवा एव, अत: सर्वेषां कृते यं प्रति कोप: इत्येव सामान्यतया विशेषणत्वेन प्रयुक्तम्।

**रूपलेखनप्रकार: – हरये क्रुध्यति** – अत्र हरिशब्दस्य 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूया....' इति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा भवति। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तौ कृतायां हरये क्रुध्यति इति सिद्धं भवति। एवमेव द्रुहेर्ष्यासूयादीनां योगेऽपि हरये द्रुह्यति हरये ईर्ष्यति, हरये असूयति इत्यादय: सिद्धा: भवन्ति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) गुरुः मूर्खाय शिष्याय क्रुध्यति।**

**(2) दैत्याः देवेभ्यः द्रुह्यन्ति।**

**(3) कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति।**

**(4) मन्दमतिः बुद्धिमते असूयति।**

**(5) रूष्यति माता पुत्राय।**

**प्रत्युदाहरणम् –**

**यं प्रति कोपः किम् –**

'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप:' सूत्रे 'यं प्रति कोप:' इति न उच्यते तदा को दोष:? तर्हि समाधानं प्रस्तूयते यत् 'भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति' इत्यत्र भार्याशब्दस्य संप्रदानसंज्ञा भविष्यति न त्वत्र द्वितीया विभक्ति: इत्येव दोष:। परञ्च वास्तविकरूपेण अत्र कोप: भार्यां प्रति नास्ति अपितु एनाम् अन्य: न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोति इति वाक्यार्थ:। अत एव 'यं प्रति कोप:' इति सूत्रांशस्य प्रयोगात् सम्प्रदानसंज्ञा न भवति, द्वितीया एव जायते।

**विशेषः – द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः'** इति। वस्तुत: क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयादीनां मूले कोप: एव भवति। अतएव सूत्रे सर्वेषां कृते एकस्यैव विशेषणस्य प्रयोगो विद्यते 'यं प्रति कोप:' इति। अन्यथा तु यं प्रति द्रोह:, यं प्रति ईर्ष्या, यं प्रति असूया इत्यादीनां पृथक् पृथक् रूपेण वचनं स्यात्। अत्र कोपक्रोधौ समानार्थकौ इति मत्वा कुप् धातुयोगे सम्प्रदानसंज्ञा नोपयुक्ता। यतो हि प्ररूढकोप एव हि क्रोध:, अत: कोपेन क्रोधस्य तु ग्रहणं भवति परं क्रोधेन कोपस्य न क्रोधस्य कोपापेक्षया विशेषात् इति। एतेन 'कस्मैचित् कुप्यति' इत्यादि प्रयोग: असाधु: एव।

**क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १/४/३८।। सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति वा।**

**पदविभाग: –** क्रुधद्रुहो:, उपसृष्टयो: कर्म।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** उपसर्गयुक्तयो: क्रुध्–द्रुह्–इत्यनयो: धात्वो: योगे यं प्रति कोपो भवति तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति।

**व्याख्या –** क्रुधश्च द्रुह् चेति क्रुधद्रुहौ (इतरेतरद्वन्द्व:) तयो: क्रुधद्रुहो: – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। उपसृष्टयो: – इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। कर्म– इति प्रथमान्तम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। पूर्वसूत्रात् 'यं प्रति कोप:' इति अनुवर्तते। योगे इत्यस्याध्याहार: क्रियते। 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप:' इत्यस्यापवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकार: – क्रूरमभिक्रुध्यति–** अत्र 'अभि' इति उपसर्गपूर्वकस्य क्रुध–धातुयोगे क्रूरशब्दस्य 'क्रुधद्रुहोरुप....' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकृतायां 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ कृतायाञ्च क्रूरमभिक्रुध्यति इति सिद्धम्।

एवमेव अभिद्रुह्यति योगेऽपि 'क्रूरमभिद्रुह्यति' इति सिद्धम् भवति।

**राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः १/४/३९।। एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** राधीक्ष्योः, यस्य, विप्रश्नः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** राध्–ईक्ष् इत्यनयोः धात्वोः प्रयोगे यद्विषयकः शुभाशुभविचारः क्रियते, तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति।

**व्याख्या –** राधिश्च ईक्षिश्च राधीक्षी (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः राधीक्ष्योः। विविधः प्रश्नो विप्रश्नः। राधीक्ष्योः – षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। यस्य – षष्ठ्यन्तम्। विप्रश्नः = प्रथमान्तम्। राध् संसिद्धौ, ईक्षदर्शने इत्यनयोरत्रार्थो भवति – 'प्रश्नविषयकशुभाशुभविचारः' इति। 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रात् 'सम्प्रदानम्' इति पदमनुवर्तते। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकारः – कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा।** अत्र पृष्टो गर्ग शुभाशुभं पर्यालोचयति इत्यर्थो वाक्यस्य। अत्र 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' इति सूत्रेण कृष्णशब्दस्य सम्प्रदानसंज्ञा कृता। 'चतुर्थीसम्प्रदाने' इति चतुर्थीविभक्तौ कृतायां कृष्णाय राध्यति, कृष्णाय ईक्षते वा इति रूपद्वयं सिद्धम्।

**प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता १/४/४०।। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रति जानीते इत्यर्थः।**

**पदविभागः–** प्रत्याङ्भ्यां, श्रुवः पूर्वस्य, कर्ता।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** प्रत्याङ्भ्यां परस्य श्रुधातुयोगे पूर्वस्य प्रेरणारूपव्यापारस्य कर्ता कारकं सत् सम्प्रदानसंज्ञो भवति।

**व्याख्या –** प्रतिश्च आङ् चेति प्रत्याङौ (इतरेतरद्वन्द्वः) ताभ्यां प्रत्याङ्भ्याम्– पञ्चमीद्विवचनान्तम्। श्रुवः – षष्ठ्यन्तं, पूर्वस्य – षष्ठ्यन्तं, कर्ता – प्रथमान्तम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इत्यस्मात् सम्प्रदानम् इत्यस्यानुवर्तनं भवति। प्रत्याङ्भ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्य इत्यर्थो न विवक्षितः अपितु तयोः प्रत्येकमेव निमित्तरूपेण स्यादिति। अन्यथा 'अभिनिविशश्च' इति सूत्रवत् अविकलरूपेण अत्रापि 'प्रत्याङ्श्रुवः' इत्येव ब्रूयात्। इत्येव चिन्त्य उदाहरति ग्रन्थकारः – विप्राय गां प्रति शृणोति आशृणोति वा इति।

**रूपलेखनप्रकारः –** विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा – इत्यत्र विप्रः यजमानं कथयति यत् मह्यं गां देहि इति। अत्र पूर्वप्रेरकः विप्रोऽस्ति। तदनन्तरं यजमानः 'तुभ्यं ददामि' इति अभ्युपगच्छति। अतः पूर्वप्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्तुः विप्रस्य 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी विभक्तौ कृतायां विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा इति सिद्धम्।

**अनुप्रतिगृणश्च १/४/४१।। आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापाररस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** अनुप्रति, गृणः, च।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अनुपूर्वकात् गृधातुयोगे प्रतिपूर्वकात् गृधातुयोगे च पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्।

**व्याख्या –** अनुश्च प्रतिश्चेति अनुप्रती (इतरेतरद्वन्द्वः) ताभ्याम् अनुप्रतिभ्याम्। अत्र लुप्तपञ्चम्यन्तं पदम् अनुप्रति। गृणः – षष्ठ्यन्तं पदम्। च – इति अव्ययपदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इत्यनेन 'सम्प्रदानम्' इत्यस्य,प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता इत्यनेन 'पूर्वस्य कर्ता' इत्यस्य च अनुवर्तनं भवति।

पूर्वसूत्रे यथा प्रत्याङ्भ्यमिति द्विवचननिर्देश: आसीत् तस्मात् बलात् तत्र प्रत्येकमेव धातुसम्बन्धावधारणा विहिता तत्साहचर्यात् अत्रापि प्रत्येकं धातुसम्बन्ध: बोध्य:, अतएव सूत्रवृत्तौ 'आभ्याम्' इति **पदस्य प्रयोग**: विहित:। तथा च उदाहरति ग्रन्थकार: – होत्रेऽनुगृणाति, होत्रे प्रतिगृणाति वा इति।

**रूपलेखनप्रकार: –** होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति वा – होता प्रथमं शंसति(मन्त्रं पठति) अध्वर्यु: तं पुन: पुन: संशनाय प्रोत्साहयति इत्यर्थे कृते गृधातो: पूर्वव्यापारस्य शंसनस्यकर्ता होता प्रोत्साहने कर्म भवति तस्य प्राप्तां कर्मसंज्ञां प्रबाध्य 'अनुप्रतिगृणश्च' इति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तौ कृतायां होत्रेऽनुगृणाति इति सिद्धम्। एवमेव प्रतियोगे होत्रे प्रतिगृणाति इति जायते।

**परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् १/४/४४।। नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीत:। वा. 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या'। मुक्तये हरिं भजति। वा. 'क्लृपि सम्पद्यमाने च' भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते इत्यादि। वा. 'उत्पातेन ज्ञापिते च' वाताय कपिला विद्युत्। वा. 'हितयोगे च' ब्राह्मणाय हितम्।**

**पदविभाग: –** परिक्रयणे, सम्प्रदानम्, अन्यतरस्याम्।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** परिक्रयणे साधकतमं कारकं विकल्पेन सम्प्रदानसंज्ञं भवति।

**व्याख्या –** परिक्रयणे – सप्तम्यन्तं पदम्। सम्प्रदानम् –प्रथमान्तम्। अन्यतरस्याम् = विकल्पार्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्। 'साधकतमं करणम्' इत्यत: 'साधकतमं' इत्यस्यानुवृत्ति: आयाति।

**रूपलेखनप्रकार: –** शतेन शताय वा परिक्रीत: – इत्यत्र नियतकालं यावत् शतद्रव्येण भृत्यकार्याय स्वीकृति: प्रदत्ता। अत एव 'शत' इति साधकतममस्ति, तदनुसारेण 'साधकतमं करणम्' इत्यनेन करणसंज्ञा प्राप्ता भवति तां प्रबाध्य 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण विकल्पेन 'शत' शब्दस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति 'चतुर्थीसम्प्रदाने' इति सूत्रेण चतुर्थीविभक्तौ शताय इति भवति। संप्रदानसंज्ञाऽभावे करणसंज्ञायां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया विभक्ति: भवति शतेन इति जायते। शतेन शताया वा परिक्रीत: इति वाक्यं सिद्धम्।

## वा. तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या।

**वार्तिकार्थ:** – तस्मै प्रयोजनाय इदं तदर्थम्, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम्, तस्मिन् तादर्थ्ये। सप्तम्यन्तं पदम्। उपकार्योपकारकभावसम्बन्धोऽत्र विवक्षित:। तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी भवति। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति भाष्ये पठितमेतत् सूत्रम्। तत्र यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम् इत्यादीनि उदाहरणानि पठितानि सन्ति।

**रूपलेखनप्रकार:** – मुक्तये हरिं भजति – अत्र भक्त: हरे: भजनं करोति, तादर्थ्यमस्ति मुक्ति:, एतस्मात् मुक्तिशब्दात् 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या'इति वार्तिकेन चतुर्थीविभक्तौ मुक्तये हरिं भजति इति भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) यूपाय दारु।**

**(2) कुण्डलाय हिरण्यम्।**

**(3) ओदनाय तण्डुला:।**

**(4) वस्त्रेभ्य: कार्पासम्।**

## वा. क्लृपि सम्पद्यमाने च

**वार्तिकार्थ: –** क्लृप्धातो: प्रयोगे तत्समानार्थकानां (सम्+पद्, भू,जन्) धातूनां प्रयोगे च यस्य सम्पादनं भवति

तस्मात् चतुर्थी प्रयुज्यते। अतएव वार्तिके 'सम्पद्यमाने' इति पदस्यार्थो भवति विकाररूपेण उत्पत्तिः परिणामो वा।

**रूपलेखनप्रकारः** –भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते इति। इत्यत्र भक्तिः ज्ञानात्मना परिणमते, अत एव क्लृप्धातोः प्रयोगे तत्समानार्थकानां प्रयोगे वा ज्ञानशब्दात् 'क्लृपि सम्पद्यमाने च' इति वार्तिकेन चतुर्थीविभक्तौ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते जायते इति सिद्धम्।

### वा. उत्पातेन ज्ञापिते च –

**वार्तिकार्थः** – अशुभस्य सूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः। तेन ज्ञापितेऽर्थे चतुर्थी विभक्तिः भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – वाताय कपिला विद्युत् – इत्यत्र महावातस्य सूचिका अस्ति कपिला विद्युत् इति वाक्यार्थे उत्पातेन ज्ञापितोऽस्ति वातः, एतस्मात् वातशब्दात् 'उत्पातेन ज्ञापिते च' इति वार्तिकेन चतुर्थीविभक्तौ वाताय कपिला विद्युत् इति भवति। अस्मिन् विषये पद्यात्मकम् उदाहरणमत्र प्रस्तूयते –

**वाताय** कपिला विद्युद् **आतपाया**तिलोहिनी।
पीता **वर्षाय** विज्ञेया **दुर्भिक्षाय** सिता भवेत्।।

इत्यत्र वात–आतप–वर्षण–दुर्भिक्षादयः चत्वारः उत्पातेन ज्ञापिताः सन्ति, अतः चतुर्षु स्थानेषु चतुर्थी प्रयुक्ता भवति। वाताय, आतपाय, वर्षाय, दुर्भिक्षाय इत्यादयः भवन्ति।

### वा. हितयोगे च –

**वार्तिकार्थः** – 'हितम्' इति शब्दस्य योगे यस्य उपकारो भवति, तस्मात् उपकृतात् चतुर्थी भवति। अत्र प्रमाणं 'चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' इति सूत्रम्।

**रूपलेखनप्रकारः** – ब्राह्मणाय हितम् – इत्यत्र 'हितयोगे च' इति वार्तिकेन उपकृतात् ब्राह्मणशब्दात् चतुर्थीविभक्तौ कृतायां ब्राह्मणाय हितम् इति भवति। एवमेव गवे हितम्, प्रजायै हितम्, मात्रे हितम् इत्यादयः भवन्ति।

**क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २/३/१४।। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्त्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुम् इत्यर्थः। एवं 'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि।**

**पदविभागः** – क्रियार्थोपपदस्य, च, कर्मणि, स्थानिनः।

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः** – क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य अप्रयुज्यमानस्य तुमुन्प्रत्ययान्तस्य क्रियायाः कर्मणि चतुर्थी भवति।

**व्याख्या** – क्रिया अर्थः = प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य स क्रियार्थोपपदस्तस्य क्रियार्थोपपदस्य (उपपदलोपी बहुब्रीहिः)। क्रियार्थोपपदस्य – इति षष्ठ्यन्तं पदम्।च– इति अव्ययम्। कर्मणि – सप्तम्यन्तं पदम्। स्थानिनः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अनभिहिते – इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इत्यतः 'चतुर्थी' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। उपपदम् = उप समीपे उच्चरितं पदम् इत्युच्यते। स्थानिनः = अप्रयुज्यमानस्य इत्यर्थः। स्थानिनः इति तुमुन् प्रत्ययान्तस्य विशेषणम्।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) फलेभ्यो याति** – फलानि आहर्तुं याति इत्यर्थे 'याति' इति क्रियापदम् आहरणक्रियायाः उपपदमस्ति यतो हि यानक्रिया आहरणक्रियार्थमेव भवति। अतः क्रियार्थोपपदस्य 'अप्रयुक्तस्य तुमुन्प्रत्ययान्तस्य अप्रयोगे सत्यपि' कर्मणि चतुर्थी भवति। तत् कर्मपदमस्ति 'फलम्' तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण प्राप्तां द्वितीयां प्रबाध्य 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तौ फलेभ्यो याति इति सिद्धम्।

**(2) नमस्कुर्मो नृसिंहाय** – नृसिंहमनुकूलयितुं नमस्कुर्मः इत्यर्थे 'नमस्कुर्मः' इति क्रियापदम् अनुकूलनक्रियायाः उपपदमस्ति। तुमुन् प्रत्ययान्तस्य अप्रयोगेऽपि अनुकूलनक्रियायाः कर्मणि 'नृसिंह' इति शब्दे 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति सूत्रेण चतुर्थी प्रयुज्यते। नमस्कुर्मो नृसिंहाय इति भवति। एवमेव स्वयम्भुवे नमस्कृत्य

इत्यादिष्वपि अनुकूलयितुम् इति पदस्यान्वयं कृत्वा स्वयम्भूशब्दे चतुर्थी क्रियते।

**तुमर्थाच्च भाववचनात् २/३/१५।। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** तुमर्थात्, च, भाववचनात्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः : –** तुमुनः अर्थ इव अर्थो यस्य तादृशो यः 'भाववचनाश्च' इति सूत्रेण विधीयमानो घञ्प्रत्ययः, तदन्तात् शब्दात् चतुर्थी भवति।

**व्याख्या –** तुमुनोऽर्थ इव अर्थो यस्य स तुमर्थस्तस्मात् तुमर्थात् (बहुव्रीहिः)। भावस्य वचनो भाववचनस्तस्माद् भाववचनात् (षष्ठी तत्पुरुष) तुमर्थात् – इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च – इति अव्ययम्। भाववचनात् – इति पञ्चम्यन्तम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इत्यस्मात् 'चतुर्थी' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। अत्र 'तुमुनः अर्थ इव अर्थो यस्येति विग्रहे कृते स्पष्टं भवति यत् 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इतिसूत्रेण क्रियार्थक्रियायाम् उपपदभूतायां भविष्यति काले यथा प्रत्ययौ भवतः (भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति) तद्वदर्थे एव अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः भवति अतएव मूले उक्तम् –यागाय याति यष्टुं याति इत्यर्थः।

**रूपलेखनप्रकारः –** यागाय याति – इत्यत्र यज्धातोः 'भाववचनाश्च' इति सूत्रेण घञ्प्रत्यये यागः इति शब्दस्य निष्पत्तिः भवति। यष्टुं याति इत्यर्थे याति इति क्रियार्थकक्रियोपपदम्। अतएव 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति सूत्रेण यागशब्दात् चतुर्थी भवति यागाय याति इति सिद्धम्।

**नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च २/३/१५।। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। परिभाषा – उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थ ग्रहणम्। तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्, प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। 'तस्मै प्रभवति-' (५-१/१०१) 'स एषां ग्रामणीः' (५-२-७८) इति निर्देशात्। तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम्। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः, तेनाशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषि' (२-३-७३) इति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्।**

**पदविभागः –** नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगात्, च।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** सूत्रे पठितानां शब्दानां योगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।

**व्याख्या –** नमश्च स्वस्ति स्वाहा च स्वधाच अलं वषट् च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वो नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषडः, तेषां योगो नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगः तस्मात् नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगात्। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इत्यस्मात् 'चतुर्थी' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। योगः – युज्यते इति कर्मणि घञि प्रत्यये 'योगः' इति भवति। योगात् – इति पञ्चम्यन्तं पदम्। सूत्रोक्ताः सर्वे शब्दाः अव्ययपदत्वेन प्रयुक्ताः भवन्ति। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड् इत्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थीविधानामर्थमिदं सूत्रम्। शेषत्वविवक्षायां तादर्थ्यचतुर्थी षष्ठीनिवारणार्थम् अस्ति।

**रूपलेखनप्रकारः –** हरये नमः – अत्र 'नमः' योगे नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च इति सूत्रेण हरिशब्दात् चतुर्थी विभक्ति भवति हरये नमः इति सिद्धम्।

**नमस्करोति देवान्–** अत्र 'नमः' इति पदमाश्रित्य 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रेण चतुर्थी प्राप्ता भवति, अत्रैव 'नमस्करोति' इति क्रियापदमाश्रित्य 'कर्मणि द्वितीया' इतिसूत्रेण द्वितीया विभक्तिः प्राप्ता भवति। एतस्यामवस्थायाम् 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति परिभाषाबलने कारकविभक्तिरेव प्रयुज्यते तस्मादत्र देवशब्दात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ बहुवचने शस् प्रत्यये नमस्करोति देवान् इति भवति।

**परिभाषा - उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी -** विभक्तिः द्विधा विभज्यते - उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिश्च। उपपदविभक्तिः - पदान्तरयोगनिमित्ता विभक्तिः उपपदविभक्तिः। कारकविभक्तिः - क्रियामाश्रित्य उत्पन्ना विभक्तिः कारकविभक्तिः। वस्तुतः क्रियाकरकयोर्हि सम्बन्धः अन्तरङ्गो भवति। उपपदार्थेन तु यथाकथञ्चित् क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्धः इति तन्निमित्ता विभक्तिः बहिरङ्गा भवति। अत एव अन्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिरेव बलीयसी भवति इति दिक्।

**प्रजाभ्यः स्वस्ति -** अत्र स्वस्ति योगे प्रजाशब्दात् चतुर्थीबहुवचने प्रजाभ्यः स्वस्ति इति भवति।

**अग्नये स्वाहा -** अत्र स्वाहा योगे अग्निशब्दात् चतुर्थ्याः एकवचने अग्नये स्वाहा इति भवति।

**पितृभ्यः स्वधा -** अत्र स्वधा योगे पितृशब्दात् चतुर्थीबहुवचने भ्यस्-प्रत्यये पितृभ्यः स्वधा इति भवति।

**वा. अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् -**

**वार्तिकार्थः - अलम् इत्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानामेव ग्रहणम् अर्थात् प्रभुः, समर्थः, शक्तः इत्यादीनां ग्रहणं स्यात्।**

ननु 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रेण अलम् इत्यस्य पाठेन 'कुमारीणामलङ्कार' इत्यत्र कुमारीशब्दात् चतुर्थी स्यादिति अतिव्याप्तिः यतो हि 'अलम्' इत्यस्य भूषणादीनां कृतेऽपि प्रयोगो भवति। अत एव 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति वार्तिकेन नियम्यते यत् 'अलम्' इति पदस्य प्रयोगः प्रकृतसूत्रे पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणाय कृतः। तस्मात् कुमारीणामलङ्कारः इत्यत्र चतुर्थ्याः आपत्तिः निराकृता भवति। तेन दैत्येभ्यो हरिलं, प्रभुः, समर्थः शक्तः इत्यादिष्वेव चतुर्थी भवति।

**पङ्क्तिविवेचनम् -** प्रभ्वादियोगे षष्ठी अपि साधुर्भवति। यतो हि पाणिनिना 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' (५.१.१०१) इत्यत्र 'प्रभु' इति योगे चतुर्थी 'स एषां ग्रामणीः' अत्र ग्रामणीः शब्दः 'स्वामी' इत्यस्य पर्यायोऽस्ति एतस्य योगे षष्ठ्याः प्रयोगः कृतः। तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भवनत्रयस्य' इत्यत्र माघकाव्ये 'भुवनत्रस्य प्रभुः' इति षष्ठी सम्यगेव प्रतीयते।

**वषड् इन्द्राय -** इन्द्रोद्देश्यकं हविरर्पणमित्यर्थके वाक्ये 'वषट्' इत्यस्य योगे 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रेण इन्द्रशब्दात् चतुर्थीविभक्तौ वषड् इन्द्राय इति भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि -**

**( 1 ) गं गणपतये नमः।**

**( 2 ) शिष्याय स्वस्ति।**

**( 3 ) रुद्राय स्वाहा।**

**( 4 ) प्रपितामहाय स्वधा।**

**( 5 ) अलं मल्लो मल्लाय।**

**चकारः पुनर्विधानार्थः -** ननु 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' सूत्रे चकारस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन उच्यते यत् 'स्वस्ति गोभ्यो भूयात्' इत्यत्र 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' (२/३/७३) इति सूत्रानुरोधेन षष्ठी चतुर्थ्यौ स्तः। अत्रैव 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रेण स्वस्तियोगे चतुर्थ्यैव भवति, पुनश्च 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रापेक्षया 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' इति सूत्रं परत्वात् बलवान् अस्ति अतः षष्ठी चतुर्थी च अनयो द्वयोरेव प्रयोगो भवेत्, तन्निवारणार्थमेव मूले उक्तम् 'तेन आशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' इति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। अतः स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्येव साधुः।

**मन्येकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २/३/१७।। प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं मन्ये, तृणाय वा श्यना निर्देशानानादिकयोगे न। न त्वां तृणं मन्ये। वा. 'अप्राणिष्वित्यपनीय**

**नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्' तेन 'न त्वां नावमन्नं मन्ये' इत्यत्राऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न, न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव।**

**पदविभागः –** मन्यकर्मणि, अनादरे, विभाषा, अप्राणिषु।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** प्राणिभिन्ने मन्धातोः अनुक्ते कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् अनादरद्योतके अर्थे।

**व्याख्या –** मन्यस्य कर्म मन्यकर्म (ष.तत्पुरुष) तस्मिन् मन्यकर्मणि। न आदरो अनादरस्तस्मिन् अनादरे (नञ्तत्पुरुषः) न प्राणिनोऽप्राणिनस्तेषु अप्राणिषु। मन्यकर्मणि (सप्तम्यन्तम्), अनादरे (सप्तम्यन्तम्) विभाषा (प्रथमान्तम्) अप्राणिषु (सप्तम्यन्तम्) अत्र मन् ज्ञाने इत्यस्य दिवादिगणस्थस्य धातोः श्यना मन्य इति निर्देशः, न तु मनु अवबोधने इत्यस्य तनादिगणस्थस्य। 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इत्यस्मात् 'चतुर्थी' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। सूत्रे 'अनादरः' इत्यस्य तात्पर्यः आदराभावो न विद्यते अपितु तिरस्कार एव बोध्यम्। 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरकोषे उक्तम्।

**रूपलेखनप्रकारः –** न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा। अत्र तृणादपि अधमत्वप्रतीतिरेव तिरस्कारः। न त्वां तृणत्वेनापि मन्ये इति भावः। एतस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन प्राप्तां द्वितीयां प्रबाध्य 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति सूत्रेण विकल्पेन चतुर्थीविधानं क्रियते, अतः तिरस्कारवाचकात् तृणशब्दात् चतुर्थीविभक्तौ तृणाय इति भवति। पक्षे द्वितीयायां तृणम् इति भवति। 'न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा' इति वाक्यं सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – न त्वां तृणं मन्वे –**

अत्र तनादिस्थस्य मन्धातोः प्रयोगः कृतः। सूत्रे दिवादिस्थस्य मन् धातोरेव ग्रहणं वर्तते। एतस्मात् 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः प्रयोगेऽस्मिन् न भवति, अपितु 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण तृणशब्दात् द्वितीया विभक्तिः एव प्रयुक्ता भवति न त्वां तृणं मन्वे इति साधुः।

**पङ्क्तिविवेचनम् – अप्राणिष्वित्यनीय –** ननु 'न त्वां नावमन्नं वा मन्ये' इत्यत्र 'नौ' शब्दः अन्नशब्दश्च अप्राणिवाचकौ स्तः अतः अप्राणिवाचकत्वे सति ''मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति सूत्रेण चतुर्थी स्यादिति अतिव्याप्तिः भवति। तथा च 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र श्वन्–शब्दः प्राणिवाचकत्वे सति प्रकृतसूत्रेण चतुर्थी न प्राप्ता भवति अतः अव्याप्तिः। अत एव दोषस्य निराकरणाय एव वार्तिकमत्र प्रस्तूयते। मूले उक्तम् – अप्राणिष्वित्यनीय।

## वा. नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्

**वार्तिकार्थः – 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति सूत्रस्थाप्राणिषु इति पदं त्यक्त्वा नौ-काक-अन्न-शुक-शृगालभिन्ने मन्यधातोः कर्मणि अनादराधिक्ये गम्यमाने विकल्पेन चतुर्थी भवतीति वाच्यम्।**

**सारांशः–** एवं वार्तिकपाठेन फलमुपलब्धं भवति यत् 'न त्वां नावमन्नं वा मन्ये' इत्यत्र 'नौ' 'अन्न' इत्यनयोः शब्दयोः प्रयोगे सति सूत्रस्य प्रवृत्ति न भवति अप्राणिवाचकत्वादपि। अत एव 'कर्मणि द्वितीया' इतिसूत्रेण नौ शब्दात् तथा च अन्नशब्दात् द्वितीया विभक्तिः भवति नावम् – अन्नम् इति भवतः।

**न त्वां शुने मन्ये –** हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः। अत्र अनादरादिक्यस्य प्रतीतिः भवति, एतस्मात् श्वन्–शब्दात् प्राणिवाचकत्वेऽपि 'नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकसहायेन 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः भवति। अतएव 'श्वन्' इति शब्दात् कर्मणि चतुर्थी भवति न त्वां शुने मन्ये इति सिद्धम्।

**गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि २/३/१२।। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायाम् किम्? मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनि इति किम्? पन्थानं गच्छति। गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव, उत्पथेन पथे गच्छति।**

**पदविभाग: –** गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ, चेष्टायाम्, अनध्वनि।

**सूत्रप्रकार: –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** शारीरिकचेष्टायाम् अध्वभिन्ने गत्यर्थकधातूनां कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत:।

**व्याख्या –** गतिरर्थो येषां धातूनां ते गत्यर्थास्तेषां कर्म गत्यर्थकर्म, तस्मिन् गत्यर्थकर्मणि (बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुष:)। द्वितीया च चतुर्थी चेति द्वितीयाचतुर्थ्यौ (इतरेतरद्वन्द्व:)। न अध्वा अनध्वा तस्मिन् अनध्वनि (सप्तम्यन्तम्)। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकार: – ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति।** इत्यत्र शारीरिकचेष्टायाम् गम् धातो: प्रयोगे सति 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति सूत्रेण ग्रामशब्दात् चतुर्थीविभक्तौ ग्रामात् इति भवति। द्वितीयायां ग्रामम् इति भवति।

**चेष्टायां किम् – मनसा हरिं व्रजति –** ननु सूत्रे 'चेष्टायाम्' इति पदस्य प्रयोग: न स्यात् तदा को दोष:? अत्र समाधानं प्रस्तूयते – 'मनसा हरिं व्रजति' इत्यत्र मानसिकक्रियया हरिं प्रति गमनं विद्यते परं शारीरिकचेष्टाया: अभावो विद्यते एतस्मात् अस्य सूत्रस्य प्रवृत्ति: न भवति। अतएव 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण हरिशब्दात् द्वितीया एव भवति। मनसा हरिं व्रजति इति साधु:।

**अनध्वनि किम्? पन्थानं गच्छति –** ननु 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति सूत्रेण गत्यर्थकधातो: कर्मणि पर्यायेण द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत:। परं 'पन्थानं गच्छति' अत्र तु 'पथिन्' मार्गवाचकोऽयं शब्द: स्वयमेव कर्म अत: चेष्टायामपि प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्ति: न भवति अपितु 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिरेव भवति पन्थानं गच्छति इति सिद्धम्।

**उत्पथेन पथे गच्छति –** अत्र उत्पथं परित्यज्य सुपथं प्रवेष्टुम् इच्छति इत्यर्थ:। अत्र तु पथिन् शब्दात् चतुर्थी भवत्येव। यतो हि अत्र गमनकर्ता मार्गं न आक्रान्तवान् अपितु आक्रमितुमेव इच्छति। एतस्मात् पथिन् शब्दात् चतुर्थी भवति उत्पथेन पथे गच्छति इति स्पष्टम्। मूलेऽपि उच्यते – **गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेध:। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव।**

**इति चतुर्थी-विभक्ति:**

## अथ पञ्चमी

**ध्रुवमपायेऽपादानम् १/४/२४।। अपायो विश्लेष: तस्मिन् साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकम् अपादानं स्यात्।**

**पदविभाग: –** ध्रुवम्, अपाये, अपादानम्।

**सूत्रप्रकार: –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** वियोगे साधनीये यत् ध्रुवम् अवधिभूतं कारकं तत् अपादानसंज्ञं भवति।

**व्याख्या –** ध्रुवं – प्रथमान्तम्। अपाये=इति सप्तम्यन्तं पदम्। अपादानम् –इति प्रथमान्तं पदम्। त्रिपदात्मकं सूत्रमिदं वर्तते। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। अत्र प्रथमान्ततया विपरिणम्य 'कारकम्' इति पदं स्वीक्रियते। अपाय: – इत्यस्यार्थ: विभाग: विश्लेष:, वियोग: पृथकता वा। ध्रुवम् – इत्यस्यार्थोऽवधिभूतम्। अवधिभूतम् इति विषये – द्वयो: पदार्थयो: संयुक्तावस्थायां भूते सति एकस्य चलनात् वियोगो भवति। यच्च न चलति अथवा चलनस्य आश्रयो न भवति, तद् ध्रुवम् अर्थात् अवधिभूतम् इति पदेन विवक्षितं भवति। अवधिभूतं कारकमेव अपादानसंज्ञं भवति। वाक्यपदीये अपादानस्य परिभाषेयं पठ्यते।

**अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्।**
**ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादनमुच्यते।।**

**अपादाने पञ्चमी २/३/२८।। ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात् पतति। कारकं किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति। वा. 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्'। पापाज्जुगुप्सते, विरमति। धर्मात् प्रमाद्यति।**

**पदविभाग: –** अपादाने पञ्चमी।

**सूत्रप्रकार: –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** अनुक्ते अपादाने पञ्चमी भवति।

**व्याख्या –** अपादाने इति सप्तम्यन्तं पदम्। पञ्चमी – इति प्रथमान्तं पदम्। द्विपदात्मकं सूत्रम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकार: –** (१) ग्रामादायाति – इत्यत्र कस्मात् आगच्छति? इति प्रश्नोत्तरे 'ग्रामात्' इति पदं प्राप्तं भवति। अत्र 'ग्राम:' अवधिभूत:, स च ध्रुव: अचल: एवास्ति। एतस्मात् ग्रामशब्दस्य 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यनेन अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण ग्रामशब्दात् पञ्चमी विभक्तौ ग्रामादायाति इति भवति।

**धावतोऽश्वात् पतति** – कस्मात् पतति इति इति प्रश्नोत्तरे 'अश्वात्' इति पदं प्राप्यते। अत्र यद्यपि अश्व: चलन-क्रियाश्रयोऽस्ति, चलोऽस्ति च तथापि अश्वस्यैव अवधित्वं सिद्धयति एतस्मात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रेण अश्वशब्दस्य अपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमीविभक्तौ अश्वात् पतति इति भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) कुड्यात् पततोऽश्वात् पतति देवदत्त:।**

**(2) गाण्डीवं संस्रते हस्तात्।**

**(3) न्यायात् पथ: प्रविचलन्ति पदं न धीरा:।**

**(4) वृक्षात् पर्णं पतति।**

**(5) स्वर्गात् गङ्गा अवतरति।**

**प्रत्युदाहरणम् – कारकं किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति** – ननु 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' सूत्रेऽस्मिन् 'कारकम्' इत्यर्थो नाश्रीयेत तदा को दोष: इति प्रश्नोत्तरे उक्तम् – 'वृक्षस्य पर्णं पतति' अस्मिन् वाक्ये 'वृक्ष:' यद्यपि पतनक्रियां प्रति अवधिभूतोऽस्ति अत: अपादानसंज्ञाया: आपत्ति: भवति परं अत्र वृक्षे सम्बन्धत्वमपेक्षितमस्ति। सम्बन्धे कारकत्वं नास्ति अत: अपादानसंज्ञाऽपि न लब्धा भवति अपितु सम्बन्धत्वात् षष्ठी एव भवति। अत्रैव ध्यातव्यमस्ति यत् – विवक्षात: कारकाणि भवन्ति। अपादानत्वेन विवक्षा स्यात् तदा तु पञ्चमी सम्बन्धत्वेन विवक्षा स्यात् तदा षष्ठी प्राप्ता भवति इति दिक्।

## वा. जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्

**वार्तिकार्थ: –** जुगुप्साविरामप्रमादार्थानां धातूनां योगे जुगुप्सादीनां विषयभूतं कारकं अपादानसंज्ञं भवति। वार्तिकमिदं 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' सूत्रे पठितमस्ति। अत्र 'अपादानम्' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। वार्तिकस्य उदाहरणेषु वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावात् बुद्धिकृतविश्लेषणावधित्वमादाय अपादानत्वमत्र स्वीकृतम्।

**रूपलेखनप्रकार: – पापाज्जुगुप्सते, विरमति –**

**(1) पापात् जुगुप्सते** – अत्र पापविषये घृणां करोति अत: न प्रवर्तते इत्यर्थे पापशब्दस्य 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन अपादानसंज्ञा भवति, 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ कृतायां पापात् इति भवति। पापाज्जुगुप्सते इति सिद्धम्।

**(2) पापात् विरमति** – अत्र पापात् निवर्तते इत्यर्थे पूर्वानुसारमेव पञ्चमी भवति।

**(3) धर्माद् प्रमाद्यति** – धर्मविषये प्रमादं करोति इत्यर्थे प्रमादस्य विषयभूतस्य धर्मशब्दस्य 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चम्यां

धर्माद् प्रमाद्यति इति सिद्धम् भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**( 1 ) स्वाध्यायान्मा प्रमदः।**

**( 2 ) सत्यान्न प्रमदितव्यम्।**

**( 3 ) सम्भूतघोरसमराद् विरराम रामः।**

**( 4 ) प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यम्।**

**( 5 ) सन्मार्गात् विरमति दुर्जनः।**

**भीत्रार्थानां भयहेतुः १/४/२५ ।।भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे हेतुरपादानं स्यात्। चोराद् बिभेति। चोरात् त्रायते। भयहेतुः किम्? अरण्ये बिभेति, त्रायते वा।**

**पदविभागः –** भीत्रार्थानां, भयहेतुः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयस्य हेतुभूतं कारकम् अपादानसंज्ञकं भवति।

**व्याख्या –** भीश्च त्राश्च इति भीत्रौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोरर्थ इव अर्थो येषां ते भीत्रार्थास्तेषां भीत्रार्थानाम् (बहुव्रीहिः)। भयस्य हेतुः भयहेतुः (षष्ठी तत्पुरुषः)। भीत्रार्थानाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्। भयहेतुः – इति प्रथमान्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रात् अपादानम् इत्यस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – चोराद् बिभेति –** चोरेण हेतुना बिभेति इत्यर्थे हेतुत्वात् 'हेतौ' इति सूत्रेण प्राप्तां तृतीयां प्रबाध्य 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रेण चोरशब्दस्य अपादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ कृतायां चोराद् बिभेति इति सिद्धम्।

**चोरात् त्रायते –** चोरः बन्धनं न कुर्यात्, वधं न कुर्यात् इत्यादि भयहेतुना आत्मानं रक्षति इत्यर्थे 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रेण भयहेतोः चोरशब्दस्य अपादानसंज्ञा भवति। 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ चोरात् त्रायते इति भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**( 1 ) स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।**

**( 2 ) बालकः सिंहात् बिभेति।**

**( 3 ) मरणाद् भयं नास्ति।**

**( 4 ) नृपः दुष्टात् त्रायते।**

**( 5 ) तैलाद् रक्ष जलाद् रक्ष रक्ष मां श्लथबन्धनात्।**
**आखुभ्यः परहस्तेभ्य इति वदति पुस्तिका।।**

**प्रत्युदाहरणम् –भयहेतुः किम्? अरण्ये बिभेति, त्रायते वा –** ननु 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रे भयहेतुः इति पदस्य किमौचित्यमिति प्रश्नस्य समाधानं प्रस्तूयते यत् पदमिदं न उच्येत तदा भयहेतोरभावेऽपि अपादानसंज्ञा प्राप्ता भवति। यथा – 'अरण्ये बिभेति, त्रायते वा' अस्मिन् वाक्ये अरण्यशब्दादपि अपादानसंज्ञा स्यात्, तन्निवारणार्थमेव 'भयहेतुः' इति पदमावश्यकम्। भयहेतुरत्र अरण्ये निवासिनः हिंसकपशवः सन्ति न तु अरण्यम् अतः अरण्यशब्दस्यापादानसंज्ञा न भवति इति दिक्। एवमेव त्राणार्थेऽपि बोध्यम्।

**पराजेरसोढः १/४/२६ ।। पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात् पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। 'असोढः' किम् – शत्रून् पराजयते। अभिभवतीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** पराजेः, असोढः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** परापूर्वकस्य 'जि' इति धातुप्रयोगे सति असह्योऽर्थः अपादानसंज्ञो भवति।

**व्याख्या –** परापूर्वो जिः पराजिस्तस्य पराजेः (मध्यमपदलोपी समासः)। षष्ठ्यन्तं पदम्। सोढुं शक्यते इति सोढः, न सोढोऽसोढः (नञ्तत्पुरुषः) पराजेः (षष्ठ्यन्तम्) असोढः (प्रथमान्तम्) 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादिह 'अपादानम्' इत्यस्यानुवृत्तिः आयाति।

**रूपलेखनप्रकारः – अध्ययनात् पराजयते –** अध्ययनेन हेतु ग्लायति हतोत्साहो भवति इत्यर्थः। अत्र असह्योऽर्थः अध्ययनम् तस्मात् हेतुतृतीयां प्रबाध्य 'पराजेरसोढः' इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमीविभक्तौ कृतायां अध्ययनात् पराजयते इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – असोढः किम्? शत्रून् पराजयते, अभिभवति इत्यर्थः –**ननु 'पराजेरसोढः' इति सूत्रे 'असोढः' इति पदस्य किम् प्रयोजनम्? अत्र समाधानं प्रस्तूयते यत् असह्योऽर्थः अपादानं स्यात् न तु सह्योऽर्थः अतः 'शत्रून् पराजयते' अस्मिन् वाक्ये सह्योऽर्थः वर्तते शत्रुशब्दः एतस्मात् असह्यार्थाभावात् अत्र अपादानसंज्ञा न भवति अपितु कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तौ शत्रून् पराजयते इति भवति।

**वारणार्थानामीप्सितः १/४/२७।। प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सितः किम् – यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।**

**पदविभागः –** वारणार्थानाम्, ईप्सितः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे यो ईप्सितः = अभीष्टः, तस्य कारकस्य अपादानसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** वारणं=प्रवृत्तिविमुखीकरणम्। वारणम् अर्थो येषां धातूनां ते वारणार्था तेषाम् वारणार्थानाम्। षष्ठ्यन्तं पदम्। ईप्सितः = प्रथमान्तमं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादिह 'अपादानम्' इत्यस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – यवेभ्यो गां वारयति –** अत्र 'वारयति' इति योगे ईप्सिताः यवाः सन्ति अतः 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण ईप्सितस्य यवशब्दस्य अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ कृतायां बहुवचने भ्यस् प्रत्यये यवेभ्यो गां वारयति इति भवति।

**प्रत्युदाहरणम् –ईप्सितः किम्? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।**

ननु 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रे ईप्सितः इति पदस्य किम् औचित्यम्? तर्हि अत्र समाधानं उक्तं यत् 'यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे' अस्मिन् वाक्ये 'वारयति' इति योगे ईप्सिताः यवा एव सन्ति अतः तेषामेव अपादानत्वं भवति न तु क्षेत्रस्य। यदि 'ईप्सितः' इति पदस्य प्रयुक्तिः न भवति तदा तु क्षेत्रेऽपि अपादानसंज्ञायाः आपत्तिः भवति। परं न स्यात् एतदर्थमेव 'ईप्सितः' इति पदस्यावश्यकता। 'क्षेत्रम्' तु आधारत्वात् अधिककरणत्वेन अस्ति, अतः सप्तमी भवति।

**अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति १/४/२८।। व्यवधाने सति यत् – कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किम्? चौरान् न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किम्? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते।**

**पदविभागः –** अन्तर्धौ, येन, अदर्शनम्, इच्छति।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** व्यवधाने सति कर्ता येन स्वस्य दर्शनस्याभावमिच्छति तस्य कारकस्यापादानसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** न दर्शनम् इति अदर्शनम् (नञ्तत्पुरुष)। अदर्शनम् = इति प्रथमान्तम्। येन – इति तृतीयान्तम्। अन्तर्धौ –

इति सप्तम्यन्तम्। इच्छति – इति तिङन्तं क्रियापदम्। 'कारके' इत्यस्यधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादिह 'अपादानम्' इति पदस्यानुवर्तनं भवति। अन्तर्धौ इत्यस्यार्थोऽस्ति व्यवधाने इति। अदर्शनमिच्छति = दर्शनाभावमिच्छति। आत्मनः इति पदस्य अध्याहारः कृतः।

**रूपलेखनप्रकारः – मातुर्निलीयते कृष्णः–** अत्र व्यवधाने सति कृष्णः स्वविषये मातृकर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छति एतस्मात् मातृशब्दस्य 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ मातुर्निलीयते कृष्णः इति भवति।

**प्रत्युदाहरणम् – अन्तर्धौ इति किम्? चौरान् न दिदृक्षते।** ननु 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' सूत्रे अन्तर्धौ इति पदस्य योगः न स्यात् तदा तु 'चौरान् न दिदृक्षते' इत्यत्र व्यवधानाभावे दर्शनाभावमात्रेऽपि चौरशब्दस्य अपादानसंज्ञा प्राप्ता भवति तन्न स्यात् एतदर्थमेव 'अन्तर्धौ' इति पदस्य सार्थकता वर्तते। अतएव 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन कर्मणि द्वितीया एव भवति चौरान् न दिदृक्षते इत्येव साधुः।

**इच्छति ग्रहणं किम् –** ननु 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' सूत्रे इच्छति ग्रहणस्य सार्थक्यं प्रतिपादयति यत् अदर्शनेच्छायां सत्यां यथा अपादानसंज्ञा भवति तथैव दर्शने सत्यपि अपादानसंज्ञा भवति। यथा देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते अत्र यज्ञदत्तः स्वविषये देवदत्तकर्तृकदर्शस्य अभावमिच्छति अर्थात् यज्ञदत्तः देवदत्तं द्रष्टुं न इच्छति, किन्तु तस्य दर्शनम् अनिच्छया भवति, स तु तस्मात् निलीयते एव। तस्यामवस्थायामपि देवदत्तस्य अपादानसंज्ञा भवति 'देवदत्तात्' इति भवति।

**आख्यातोपयोगे १/४/२९।। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपध्यायादधीते। उपयोगे किम्? नटस्य ( गाथां ) शृणोति।**

**पदविभागः –** आख्याता, उपयोगे।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** ब्रह्मचर्यादिनियमानां पालनपूर्वकेण विद्याध्ययने अध्यापयिता अपादानसंज्ञको भवति।

**व्याख्या –** आख्यातृशब्दस्य प्रथमान्तं रूपम् आख्याता। उपयोगे – इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादिह 'अपादानम्' इति पदस्यानुवर्तनं भवति। उपयोगः – इति पदस्यार्थोऽत्र नियमपूर्वकविद्याग्रहणम् इति। आख्याता भवति –आचार्यः, उपाध्यायः, उपदेष्टा अध्यापयिता गुरुर्वा इति।

**रूपलेखनप्रकारः – उपाध्यायाद् अधीते ( शिष्यः ) –** इत्यत्र शिष्यः आश्रमनियमान् पालयन् विद्याध्ययनं करोति। अध्यापयिताऽस्ति उपाध्यायः। अतः 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रेण उपाध्यायशब्दस्य अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चमी विभक्तौ उपाध्यायाद् अधीते इति भवति। षष्ठ्याः अपवादसूत्रमिदं वर्तते।

**प्रत्युदाहरणम् – उपयोगे किम्? नटस्य गाथां शृणोति –** ननु 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रे उपयोगे इति पदं नोच्यते तदा वक्तुः अपादानसंज्ञा स्यात्। तथा सति 'नटस्य गाथां शृणोति' इत्यत्रापि नटशब्स्यापादनसंज्ञा प्राप्ता भवति, यतो हि गाथायाः उपदेष्टा भवति नटः। तस्यामवस्थायां अनिष्टरूपोपपत्तिः भवति। तथा न स्यात् एतदर्थमत्र 'उपयोगे' इति पदस्य ग्रहणं कृतम्। तेन नियमपूर्वकेण गाथायाः श्रवणाभावे नटशब्दस्य अपादानसंज्ञा न भवति इति दिक्।

**जनिकर्तुः प्रकृतिः १/४/३१।। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते।**

**पदविभागः –** जनिकर्तुः, प्रकृतिः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** जायमानस्य हेतुभूतं कारकं अपादानसंज्ञं भवति।

**व्याख्या –** जनेः कर्ता जनिकर्ता (षष्ठीतत्पुरुषः) तस्य जनिकर्तुः। जनी प्रादुर्भावे इणप्रत्यये कृते 'जनि' इति भवति। जनिकर्तुः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। जनिकर्तुः इत्यस्यार्थः = उत्पत्तेराश्रयस्येति। प्रकृतिः अत्रोपादानकारणं हेतुर्वा इति।

**रूपलेखनप्रकारः – ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते** – अत्र जायमानस्य हेतुभूतं कारकमस्ति। 'ब्रह्म' इति शब्दः। अतो ब्रह्म इत्यस्य 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पंचमीविभक्तौ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते इति भवति।

**भुवः प्रभवः १/४/३१।। भवनं भूः। भूकर्त्तुः प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशते इत्यर्थः। वा. 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च'। प्रासादात् प्रेक्षते। आसनात् प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। वा. 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्। कस्मात् त्वम्? नद्याः। वा. 'यतश्चाध्वकालनिमानं ततः पञ्चमी'। वा. 'तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ'। वा. 'कालात् सप्तमी च वक्तव्या'। वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे।**

**पदविभागः –** भुवः प्रभवः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** भूधातोः कर्तुः उत्पत्तिस्थानस्य अपादानसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** भुवः = भूधातोः क्विप्–प्रत्यये षष्ठ्येकवचने च भुवः इति। प्रभवः = भूकर्तुः प्रभवस्तथा। स्यात् जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये इति। अर्थात् प्रथमप्रकाशनस्थलम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादिह 'अपादानम्' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यत्र 'जनिकर्तुः' इति समासनिर्दिष्टं पदमस्ति तथापि 'कर्तुः' इति पदस्य अस्मिन्सूत्रे अनुवर्तनं भवति एकदेशे स्वरितत्व प्रतिज्ञाबलात्।

**रूपलेखनप्रकारः – हिमवतो गङ्गा प्रभवति** – हिमालयः गङ्गायाः उद्गमस्थलमस्ति। एतस्मात् 'हिमवत्' इति शब्दस्य 'भुवः प्रभवः' इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा भवति 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रेण पञ्चम्याम् हिमवतो गङ्गा प्रभवति इति सिद्धम्।

**वा. ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च।**

**वार्तिकार्थः –** ल्यप् प्रत्ययस्य अदर्शने सति तदर्थकस्य योगे कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमीविभक्तिः भवति इति।

**रूपलेखनप्रकारः – प्रासादात् प्रेक्षते –** प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थे 'आरुह्य' इति ल्यप्–प्रत्ययान्तस्य पदस्य प्रयोगाभावे तदर्थस्य प्रतीयमाने सति, प्रासादशब्दात् 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे' इति वार्तिकेन पञ्चमी भवति प्रासादात् प्रेक्षते इति जायते।

**आसनात् प्रेक्षते** – आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थे 'उपविश्य' इति ल्यप् प्रत्ययान्तस्य प्रयोगाभावे पूर्वानुसारेणैव आसनशब्दात् पञ्चमी भवति। अत्र अधिकरणे पञ्चमी भवति इति बोध्यम्।

**श्वसुराज्जिह्रेति** – श्वसुरं वीक्ष्य लज्जते इत्यर्थः। अत्र वीक्ष्य इति ल्यप् प्रत्ययान्तस्य प्रयोगाभावे पूर्वानुसारेण कर्मणि श्वसुरशब्दात् पञ्चमी भवति श्वसुराज्जिह्रेति इति सिद्धम्।

**वा. गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्।**

**वार्तिकः –** प्रकरणादिना प्रतीयमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां कारणं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – कस्मात् त्वं? नद्याः – अत्र वाक्ये क्रियायाः प्रयोगो नास्ति परं प्रश्ने प्रतीतिः भवति अर्थात् कस्मात् त्वं आगतोऽसि इत्यर्थो ज्ञातो भवति एतस्मात् 'किम्' शब्दात् पञ्चमी भवति कस्मात् इति सिद्धम्। पुनश्च प्रश्नोत्तरे 'नद्याः' इति उक्ते सति 'आगतोऽस्मि' इति क्रियापदस्य प्रतीतिः भवति। एतस्मात् 'नदी' शब्दात् पञ्चमी भवति नद्याः इति जायते। कस्मात् त्वं? नद्याः इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात्**

**(2) कुतो भवान्? वारणस्याः?**

**वा. यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी**

**वार्तिकार्थः –** येन अवधिभूतेन अध्वनः कालस्य च परिमाणं ज्ञातं भवति तस्मादवधिभूतात् पञ्चमी भवति।

**वा. तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ –**

**वार्तिकार्थः –**पूर्ववार्तिकेन यत्र पञ्चमी भवति तस्मात् अध्ववाचिशब्दात् प्रथमा सप्तमी च भवतः।

**वा. कालात्सप्तमी च वक्तव्या –**

**वार्तिकार्थः –** अध्वकालपरिमाणे यत्र पञ्चमी उक्ता तत्र कालवाचकशब्दात् सप्तमी भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –( 1 ) वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा –** अत्र योजनम् इति परिमाणम्। परिमाणस्य आकाङ्क्षायाम् अवधिभूतमस्ति वनम्। तस्मात् वनशब्दात् 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी' इति वार्तिकेन पञ्चमीभवति वनाद् इति जायते। पुनश्च अत्रैव मार्गवाचकात् योजनशब्दात् 'तद्युक्ता ध्वनः प्रथमा सप्तम्यौ' इति वार्तिकेन प्रथमा तथा च सप्तमी भवति योजनं योजने वा इति जायते। वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा इति सिद्धम्।

**कार्तिक्या आग्रहायणी मासे –**

अत्र मासरूपं कालपरिमाणम्। परिमाणस्य आकाङ्क्षायाम् अवधिभूतमस्ति 'कार्तिकी' शब्दः। तस्मात् कार्तिकीशब्दात् 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी' इति वार्तिकेन पञ्चमी भवति 'कार्तिक्या' इति जायते। पुनश्च कालवाचकात् मासशब्दात् 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वार्तिकेन सप्तमी भवति कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति सिद्धम्।

**अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २/३/२९।। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्येत्यर्थग्रहणम्। इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आराद् वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य।**

**अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक् प्रत्यग् वा ग्रामात्। आच्-दक्षिणा ग्रामात्। आहि – दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः। 'अपपरिबहिः' इति समासविधानाज्ज्ञापकाद् बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद् बहिः।**

**पदविभागः –** एकपदात्मकं सूत्रम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अन्य, अन्यार्थस्य, आरात् इत्यस्य, इतरस्य, ऋते इत्यस्य, दिक्शब्दस्य, अञ्चूत्तरपदस्य, आच्प्रत्ययान्तस्य आहि प्रत्ययान्तस्य च योगे पञ्चमी भवति।

**व्याख्या –** दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः (मध्यमपदलोपीसमासः) उत्तरं चादः पदमुत्तरपदम्, अञ्चुः उत्तरपदं यस्य स अञ्चूत्तरपदः। अन्यश्च आरात् च इतरश्च ऋते च दिक्शब्दश्च अञ्चूत्तरपदश्च आच् च आहि च इति अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहयः तैः युक्तम् अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तम् तस्मिन् अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'अपादाने पञ्चमी' इत्यस्मात् 'पञ्चमी' इत्यस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – अन्यः भिन्न इतरो वा कृष्णात् –** इत्यत्र 'अन्यः' इति शब्दस्य योगे कृष्णशब्दात् 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन पञ्चमी विभक्तिः भवति अन्यः कृष्णात् इति सिद्धम्। एवमेव भिन्नः, इतरः, इत्यादिष्वपि बोध्यम्।

**आराद् वनात् –** इत्यत्र आरात् योगे वनशब्दात् पञ्चमी भवति आराद् वनात् इति सिद्धम्। आराद् इत्यस्यार्थः दूरं

समीपे वा।

**ऋते कृष्णात्** – अत्र वर्जने अर्थे प्रयुक्तमिदम् अव्ययपदम्। 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन 'ऋते' इति योगे कृष्णशब्दात् पञ्चम्यां कृतायां ऋते कृष्णात् इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**( 1 ) संस्कारात् ऋते संस्कृतिः दुर्ज्ञेया।**

**( 2 ) ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः।**

**विशेषः** – 'क्व कर्मप्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनम् ऋते' इत्यत्र ऋते योगे द्वितीया प्रयुक्ता। अतः कुत्रचित् द्वितीया अपि भवति 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति नियमात्।

**पूर्वो ग्रामात्** – इत्यत्र 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन दिक्शब्दस्य 'पूर्व' इत्यस्य योगे ग्रामशब्दात् पञ्चमी विभक्तिः भवति पूर्वो ग्रामात् इति सिद्धम्।

**चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः –** अत्र 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन दिक्शब्दस्य 'पूर्व' इत्यस्य योगे चैत्रशब्दात् पञ्चमीविभक्तौ कृतायां चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः इति सिद्धम्। दिशि दृष्टः शब्दः यदि देशकालवाचको भवति तदापि सः 'दिक्शब्दः' इत्युच्यते।

**विशेषः –पूर्वं कायस्य** – यदि दिक्शब्दाः अवयववाचकाः भवन्ति तदा तेषां योगे अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति, तत्र तु षष्ठी एव भवति **पूर्वं कायस्य** इतिवत्।

**पूर्वं कायस्य**= शरीरस्य पूर्वावयवः इत्यर्थः। अत्र पूर्वशब्दः शरीरस्य अवयववाचकोऽस्ति। एतस्मिन् विषये प्रमाणमत्र – 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति पाणिनेः सूत्रम्। तेन अवयववाचकयोगे तद् शब्दात् षष्ठीविभक्तिः विहिता इति दिक्।

**प्राक् प्रत्यग् वा ग्रामात्** – अत्र प्रपूर्वकात् अञ्चु धातोः उत्तरपदे सति प्राक् इति भवति। दिक्शब्दोऽयं तस्मात् 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन प्राक् योगे ग्राम शब्दात् पञ्चमी विभक्तिः भवति प्राक् ग्रामात् इति सिद्धम्। एवमेव प्रति पूर्वकात् अञ्चु धातोः उत्तरपदे सति प्रत्यग् इति भवति। तत्रापि प्रत्यग् ग्रामात् इति सिद्धम् भवति।

**विशेषः** – ननु 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रे दिक्शब्दस्य ग्रहणेनैव प्राक्प्रत्यगित्यादीनां ग्रहणं स्यात् पृथक्तया सूत्रे 'अञ्चूत्तरपद' इति पदस्य पाठः किमर्थं विहितः? तर्हि समाधानं क्रियते यत् 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति सूत्रेण विधीयमाना षष्ठी अत्र न प्रयुक्ता स्यात् एतदर्थं 'अञ्चूत्तरपद' इति पदस्य पृथक्तया सूत्रे ग्रहणं वर्तते। 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति सूत्रं 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण प्राप्तायाः पञ्चम्याः अपवादरूपेण विद्यते।

**दक्षिणा ग्रामात्** – आच्प्रत्ययान्त 'दक्षिणा' इति शब्दस्य योगे 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण ग्रामशब्दात् पञ्चमी भवति दक्षिणा ग्रामात् इति सिद्धम्।

**दक्षिणाहि ग्रामात्** – आहिप्रत्ययान्तस्य 'दक्षिणाहि' इति शब्दस्य योगे पूर्वानुसारेण पञ्चमी भवति दक्षिणाहि ग्रामात्।

**विशेषः –** 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी भवति। प्रभृतिशब्दस्य पर्यायवाचिनोऽपि गृह्यन्ते।

**रूपलेखनप्रकारः – भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः –** इत्यत्र प्रभृतियोगे तदर्थकस्य 'आरभ्य' इति शब्दस्य योगे च भवशब्दात् 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति वार्तिकेन पञ्चमी विभक्तिः भवति ''भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः'' इति सिद्धम्।

**ग्रामाद् बहिः –** अत्र 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति सूत्रेण पञ्चम्यन्तशब्देन सह समासविधानात् ज्ञापनं भवति यत्

बहिर्योगे पञ्चमी भवति। अतः 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण बहिर्योगे ग्रामशब्दात् पञ्चमीविभक्तौ कृतायां ग्रामाद् बहिः इति सिद्धम्।

**अपपरी वर्जने १/४/८८ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः।**

**पदविभागः –** अपपरी, वर्जने।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अप, परि इत्यनयोः वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** अपश्च परिश्च इति अपपरी (इतरेतरद्वन्द्वः)। प्रथमायाः द्विवचनान्तं पदम्। वर्जने –इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**आङ् मर्यादावचने १/४/८९।। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभिविधावपि।**

**पदविभागः –** आङ्, मर्यादावचने।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** मर्यादायाम् अभिविधौ च 'आङ्' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** मर्यादाया वचनं मर्यादावचनं (षष्ठीतत्पुरुष) तस्मिन् मर्यादावचने। आङ् प्रथमन्तं, मर्यादावचने –सप्तम्यन्तम्। वचनग्रहणात् अभिविधौ अपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। मर्यादा अत्र अवधिः इति। अभिविधिरपि मर्यादा एव। पुनरपि तत्र तेन विना इति मर्यादा। यथा आ हरिद्वाराद् वृष्टिः इत्यस्यार्थो **मर्यादायां** हरिद्वारात् पूर्वं यावत् वृष्टिः इत्यर्थः। तेन सहिता अभिविधि। यथा आहरिद्वाराद् वृष्टिः इत्यस्यार्थो भवति हरिद्वारेऽपि वृष्टिः अभवत् इति।

**पञ्चम्यपाङ्परिभिः २/३/१०।। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः, परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि। आ मुक्तेः संसारः। आ सकलाद् ब्रह्म।**

**पदविभागः –** पञ्चमी, अपाङ्परिभिः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अप, आङ्, परि, एभिः कर्मप्रवचनीयैः योगे पञ्चमी भवति।

**व्याख्या –** अपश्च, आङ् च परिश्च इति अपाङ्परयः (इतरेतरद्वन्द्वः) तैः अपाङ्परिभिः। तृतीयान्तं पदम्। पञ्चमी – इति प्रथमान्तं पदम्। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्यानुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – अप हरेः, परि हरेः संसारः –** हरिं वर्जयित्वा, जन्ममरणात्मकं बन्धनमस्ति इत्यर्थे वर्जनेऽर्थे अप परि इत्यनयोः प्रयोगः कृतः तस्मात् 'अपपरी वर्जने' इति सूत्रेण अनयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण हरिशब्दात् पञ्चमी भवति अप हरेः, परिहरेः संसारः इति सिद्धम्।

**आमुक्तेः संसारः –** मुक्तेः प्राक् जन्ममरणात्मकं बन्धनं भवति इत्यर्थः। अत्र 'आङ्मर्यादावचने' इति सूत्रेण 'आङ्' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण 'आङ्' इति योगे मुक्तिशब्दात् पञ्चम्यां कृतायां आ मुक्तेः संसारः इति सिद्धमृ।

**आ सकलाद् ब्रह्म –** ब्रह्म सकलमभिव्याप्य वर्तते इत्यर्थः। अत्र 'आङ्मर्यादावचने' इति सूत्रेण 'आङ्' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'आङ्' इत्यस्य योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण सकलशब्दात् पञ्चमी भवति आसकलाद् ब्रह्म इति सिद्धम्।

**प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः १/४/९२।। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्।**

**पदविभागः –** प्रतिः, प्रतिनिधिप्रतिदानयोः।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** प्रतिनिधिप्रतिदानयोः अर्थयोः 'प्रतिः' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति

**व्याख्या –** प्रतिनिधिश्च प्रतिदानं च प्रतिनिधिप्रतिदाने (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः इति सप्तम्यन्तं पदम्। प्रतिः इति प्रथमान्तं पदम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते। प्रतिनिधिः = सदृशः। प्रतिदानम् = विनिमयः अर्थात् दत्तस्य पदार्थस्य स्थाने अन्यपदार्थस्य प्रतिनिर्यातनं भवति प्रतिदानम्।

**प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २/३/११।। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्।**

**पदविभागः –** प्रतिनिधि प्रतिदाने च, यस्मात्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः–** यस्य प्रतिनिधित्वमस्ति यस्य प्रतिदानत्वमस्ति च तस्मात् शब्दात् 'प्रतिः' इति कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी भवति।

**व्याख्या –** प्रतिनिधिश्च प्रतिदानं च प्रतिनिधिप्रतिदाने (इतरेतरद्वन्द्वः)। यस्मादित्यत्र षष्ठ्याः अर्थे पञ्चमी अस्ति। अतः पञ्चम्यन्तं पदम्। च –इति अव्ययपदम्। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इत्यतः पञ्चमी इत्यस्य 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यतः 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यस्य चानुवृत्तिः आयाति।

**रूपलेखनप्रकारः – प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति –** प्रद्युम्नः कृष्णस्य सदृशः गुणवान् इत्यर्थो गृह्यते। अत्र 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति सूत्रेण 'प्रति' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति सूत्रेण कृष्णशब्दात् पञ्चमी भवति प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति इति सिद्धम्।

**तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् –** तिलानां ग्रहणं माषाणां प्रत्यर्पणञ्च। अत्र प्रतिदानार्थे – 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति सूत्रेण 'प्रति' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम्, तद् योगे 'प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्मात्' इति सूत्रेण तिलशब्दात् पञ्चमी भवति। बहुवचने भ्यस् विभक्तौ तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् इति सिद्धम्।

**अकर्तर्यृणे पञ्चमी २/३/२४।। कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद् बद्धः। अकर्तरि किम्। शतेन बन्धितः।**

**पदविभागः –** अकर्तरि, ऋणे, पञ्चमी।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** ऋणवाचकात् शब्दात् पञ्चमी स्यात्, ऋणवाचकस्य शब्दस्य कर्तृसंज्ञारहिते हेतुभूते सति।

**व्याख्या –**न कर्ता अकर्ता, तस्मिन् अकर्तरि। अकर्तरि – इति सप्तम्यन्तं पदम्। ऋणे – सप्तम्यन्तं पदम्। पञ्चमी – प्रथमान्तम्। हेतौ इति सूत्रस्यानुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – शताद् बद्धः–** केनापि जनेन शतं (मुद्राः) ऋणरूपेण गृहीतम्। तेन नियतकाले न प्रत्यर्पितम् अतः ऋणहेतुना सः बद्धः इत्यर्थे 'हेतौ' इतिसूत्रेण प्राप्तां तृतीयां प्रबाध्य 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' इति सूत्रेण ऋणवाचकात् हेतुभूतशतशब्दात् पञ्चमी भवति शताद् बद्धः इति सिद्धम्।

**अकर्तरि किम्? शतेन बन्धितः–** 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' इति सूत्रेण 'अकर्तरि' इति पदस्य प्रयोजनम् अस्ति यत् 'शतेन बन्धितः' इत्यत्र पञ्चमी न स्यात् यतो हि ''शतेन प्रयोजककर्त्रा ऋणेन बन्धनं कारितः'' इत्यर्थेऽत्र शतेन इति कर्तृसंज्ञकमस्ति एतस्माद् अत्र पञ्चमी नभवति। ण्यन्तावस्थायाः रूपमस्ति 'शतेन बन्धितः' इति। अस्मिन् वाक्ये 'शतम्' इति प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञं हेतुसंज्ञं चास्ति। तत्र सूत्रं वर्तते –तत्प्रयोजको हेतुश्च इति।

**विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २/३/२५।। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम्? धनेन कुलम्। अस्त्रियाम् किम्? बुद्ध्या मुक्तः। विभाषा इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः।**

**पदविभागः –** विभाषा, गुणे, अस्त्रियाम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्त्रीलिङ्गभिन्ने गुणे हेतौ पञ्चमी विकल्पेन भवति।

**व्याख्या –** न स्त्री अस्त्री तस्यामस्त्रियाम् (नञ्तत्पुरुषः)। सप्तम्यन्तं पदम्। विभाषा – इति प्रथमान्तं पदम्। गुणे – इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'हेतौ' इति सूत्रस्य 'अकर्तयृणे पञ्चमी' इत्यतः 'पञ्चमी' इति पदस्य च अनुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) जाड्यात् – जाड्येन वा बद्धः–** जडशब्दात् ष्यञ् प्रत्यये जडस्य भावो जाड्यम् इति भवति। अत्र जाड्यशब्दः गुणवाचकः, बन्धनहेतुश्चास्ति, अतः 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति सूत्रेण विकल्पेन जाड्यशब्दात् पञ्चमी भवति जाड्यात् इति। पक्षे 'हेतौ' इति सूत्रेण तृतीयायां जाड्येन इति भवति। जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – गुणे किम्? धनेन कुलम् –** ननु 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति सूत्रे 'गुणे' इति पदस्य किमौचित्यम्? द्रव्यवाचकशब्दानां योगे न स्यादिति फलम्। यथा धनेन कुलम् – इत्यत्र धनशब्दो न गुणवाची, अपितु द्रव्यमेव। अतः 'हेतौ' इति सूत्रेण अत्र तृतीया एव भवति न तु पञ्चमी।

**अस्त्रियां किम्? बुद्ध्या मुक्तः –** ननु 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति सूत्रे 'अस्त्रियाम्' इति पदस्य किमौचित्यम्? अत्र समाधानं प्रस्तूयते यत् अस्त्रियाम् इति पदं न स्यात् तदा तु 'बुद्ध्या मुक्तः' इत्यत्रापि पञ्चमी प्राप्ता स्यात् यतो हि 'बुद्धि' शब्दोऽयं गुणवाचको हेतुभूतोऽस्ति। परं सूत्रे 'अस्त्रियाम्' इति पदस्य ग्रहणात् बुद्धिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् अत्र पञ्चमी न भवति अपितु 'हेतौ' इति सूत्रेण तृतीया एव भवति बुद्ध्या मुक्तः इति सिद्धम्।

**पङ्क्तिविवेचनम् – ननु 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः।**

ननु 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति सूत्रं योगविभागात् सिद्धं पतञ्जलिना महाभाष्ये, तस्यैव मतमनुसृत्य दीक्षितमहोदयेनापि अत्र योगविभागस्य चिन्तनं कृतम्। तदनुसारेण सूत्रमिदं द्विधा विभज्यते (1) विभाषा (2) गुणेऽस्त्रियाम् इति।

प्रथमे 'विभाषा' अत्र 'हेतौ' तथा च 'पञ्चमी' अनयोः अनुवृत्तिरायाति तेन अर्थोऽयं लभ्यते यत् **'हेतौ विकल्पेन पञ्चमी भवति'**। एतस्मात् 'धूमात् अग्निमान्' प्रयोगेऽस्मिन् हेतुवाचकात् धूमशब्दात् पञ्चमी भवति। पुनश्च अत्रैव प्रथमे भागे 'गुणेऽस्त्रियाम्' इति पदस्याभावत्वात् गुणभिन्नात् स्त्रीवाचकादपि पञ्चमी भवति यथा – 'नास्ति घटोऽनुपलब्धेः'। अत्र स्त्रीलिङ्गे विद्यमानहेतुत्वात् 'अनुपलब्धिः' इति शब्दात् पञ्चमी भवति 'अनुपलब्धेः' इति सिद्धम्। द्वितीयांशे 'गुणेस्त्रियाम्' इत्यत्र 'विभाषा' इति पदस्यानुवृत्तिरायाति तदा अर्थोऽयं लभ्यते यत् 'स्त्रीलिङ्गभिन्ने गुणवाचके हेतौ पञ्चमी भवति विकल्पने 'तदा तु 'जाड्याद् जाड्येन वा बद्धः' इत्यादिप्रयोगानां सिद्धयः भवन्ति इति दिक्।

**पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् २/३/३२।। एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। पञ्चमी द्वितीये चानुवर्तेते। पृथग् रामेण रामात् रामं वा। एवं नाना।**

**पदविभागः –** पृथग्विनानानाभिः, तृतीया, अन्यतरस्याम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** पृथक्, विना, नाना इत्येतैः योगे तृतीया स्यात्। पक्षे पञ्चमी द्वितीये च भवतः।

**व्याख्या –** पृथक् च विना च नाना चेति पृथग्विनानाः तैः पृथग्विनानानाभिः। तृतीयान्तं पदमिदम्। तृतीया – इति प्रथमान्तं पदम्। अन्यतरस्याम् इति पदं समुच्चयार्थमस्ति। 'अपादाने पञ्चमी' इत्यस्मात् 'पञ्चमी' इत्यस्य 'एनपा द्वितीया' इत्यस्मात् 'द्वितीया' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। समुच्चयार्थकस्य 'अन्यतरस्याम्' इति पदस्य ग्रहणेन 'पञ्चमी' इत्यस्य अनुवृत्तिरत्र भवति। सा च मण्डूकप्लुतिन्यायेन एव सम्भवति। यतो हि अष्टाध्यायीग्रन्थे सूत्राणां क्रमः एवं विद्यते – अपादाने पञ्चमी, षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन,एनपा द्वितीया, 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्'।

एतस्यामवस्थायां **पञ्चमी**, **द्वितीया** इत्यनयोः अनुवृत्तिस्तु आयाति परं 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्यस्मात् 'षष्ठी' नानुवर्तते। यतो हि सूत्रस्य षष्ठी पदे स्वरितत्वप्रतिज्ञा न विहिता। पञ्चमी तथा च द्वितीया अनयोः मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तनस्य कारणमस्ति यत् 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् च' इति पाठमात्रेण चकारात् समीपवर्तिनः 'द्वितीया' इत्यस्यानुवृत्तिस्तु आयाति परं असन्निहिते पञ्चम्याः अनुवृत्तिरसम्भवा एतस्मात् समुच्चयार्थकस्य अन्यतरस्यां ग्रहणस्य सामर्थ्यादेव व्यवहितायाः पञ्चम्या अपि अनुवृत्त्याऽत्र समावेशो भवति इति दिक्।

**रूपलेखनप्रकारः – पृथग् रामेण रामाद् रामं वा –** इत्यत्र 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् च' इति सूत्रेण 'पृथक्' योगे तृतीया, पञ्चमी, द्वितीया च कृते रामेण, रामाद्, रामं वा इति भवन्ति। एवमेव विना, नाना इत्यादीनां योगेऽपि भवन्ति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा।**

**(2) गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया।**

**(3) ज्ञानं भारः क्रियां विना।**

**(4) यथा तानं विना रागो, यथा मानं विना नृपः।**
**यथा दानं विना हस्ती, तथा ज्ञानं विना यतिः।।**

**(5) पंकैर्विना सरो भाति, सदः खलजनैर्विना।**
**कटुवर्णैर्विना काव्यं, मानसं विषयैर्विना।।**

**करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य २/३३३।। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीया पञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद् वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः।**

**पदविभागः –** करणे, च, स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्य, असत्त्ववचनस्य।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय इत्येभ्यः अद्रव्यवाचकेभ्यः करणे पञ्चमी भवति विकल्पेन।

**व्याख्या –** स्तोकश्च अल्पश्च कृच्छ्रश्च कतिपयश्चेति (समाहारद्वन्द्वः) स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयं, तस्य स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्य। सत्त्वस्य = द्रव्यस्य वचनं सत्त्ववचनं, न सत्त्ववचनं, असत्त्ववचनं, तस्य असत्त्ववचनस्य। करणे – इति सप्तम्यन्तम्। च – इति अव्ययम्। स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्य – इति षष्ठ्यन्तम्। असत्त्ववचनस्य – इति षष्ठ्यन्तम्। 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् च' इत्यतः 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः 'पञ्चमी' इति च। अतः करणे पञ्चमी विकल्पेन लभ्यते। तदभावे तृतीया सिद्धा एव भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – स्तोकेन स्तोकाद् वा मुक्तः –** अत्र अद्रव्यवाचकात् स्तोकशब्दात् 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयासत्त्ववचनस्य' इति सूत्रेण पञ्चमीविभक्तिः भवति स्तोकात् इति जायते। पक्षे करणे तृतीयायां स्तोकेन इति भवति। स्तोकेन स्तोकाद् वा मुक्तः इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – स्ताकेन विषेण हतः –** अत्र स्तोकशब्दः विषशब्दस्य विशेषणमस्ति। अतः विशेषणत्वात् द्रव्यम्। अतः अत्र विकल्पेन पञ्चमी न भवति अपितु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेन स्तोकशब्दात् तृतीया भवति तदनुरोधेन स्तोकेन विषेण हतः इति सिद्धम्।

**दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च २/३/३५।। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात् पञ्चमी-तृतीये च। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरम्, दूरात्, दूरेण वा, अन्तिकम्, अन्तिकात् अन्तिकेन वा। असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नेह– दूरः पन्थाः।**

**पदविभागः –** दूरान्तिकार्थेभ्यः, द्वितीया, च।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** दूरान्तिकार्थेभ्यः अद्रव्यवाचिभ्यः शब्देभ्यः द्वितीया-तृतीया-पञ्चमी-विभक्तयो भवन्ति।

**व्याख्या –** दूरं च अन्तिकं च दूरान्तिके, ते अर्थौ येषां ते दूरान्तिकार्थास्तेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यः। इति पञ्चम्यन्तं पदम्।

द्वितीया – इति प्रथमान्तं पदम्। च – इति अव्ययपदम्। चकारात् व्यवहितयोरपि (व्यवधानयुक्तेऽपि) पञ्चमीतृतीययोरनुवृत्तिः आयाति। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। अतः प्रथमाया अपवादभूतम्। 'करणे च स्तोकाल्प' इति सूत्रादिह 'असत्त्ववचनस्य' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। अत एव 'दूरः पन्थाः' इत्यत्र 'पथिन्' इति शब्दस्य विशेषणत्वेन दूरशब्दो द्रव्यवाचकोऽस्ति, तस्मात् द्वितीया तृतीया पञ्चमी विभक्तयः न भवन्ति अपितु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा एव भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – ग्रामस्य दूरम् दूराद्, दूरेण –** अत्र ''प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा'' इति सूत्रं प्रबाध्य 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति सूत्रेण दूरशब्दात् क्रमशः द्वितीया-तृतीया-पञ्चमी-विभक्तयः भवन्ति दूरम् दूराद् दूरेण वा इति सिद्धम्।

एवमेव 'अन्तिकम्' इति शब्दस्य योगेऽपि बोध्यम्। ग्रामस्य अन्तिकम्, अन्तिकाद्, अन्तिकेन वा इति।

**इति पञ्चमी विभक्तिः**

## अथ षष्ठी विभक्तिः

**षष्ठी शेषे २/३/५०।। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः। तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतम्। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः।**

**पदविभागः –** षष्ठी, शेषे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** शेषे षष्ठी स्यात्।

**व्याख्या –** षष्ठी – इति प्रथमान्तं पदम्। शेषे – इति सप्तम्यन्तं पदम्। द्विपदमिदं सूत्रम्। सूत्रवृत्तौ स्पष्टम् – कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः। उक्तादन्यः शेषः। कारकप्रकरणे प्रातिपदिकार्थ-कर्म-करण-सम्प्रदान-अपादान-अधिकरणादीनां कृते प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-सप्तमी-विभक्तयः उक्ताः। एतेभ्यः उक्तेभ्यः अन्यः शेष इति। शेषे षष्ठीविभक्तिः भवति। सम्बन्धे षष्ठी प्रयुक्ता भवति। सम्बन्धे कारकत्वं न भवति। षष्ठ्यर्थाः बहवस्तथापि चत्वारः प्रसिद्धाः सन्ति। ते च स्वस्वामिभावसम्बन्धः, अवयवावयविभावसम्बन्धः, जन्यजनकभावसम्बन्धः, प्रकृतिविकृतिभावसम्बन्धश्चेति सन्ति।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) राज्ञः पुरुषः –** अत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे राजन् शब्दात् 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति राज्ञः इति जायते। राज्ञः पुरुषः इति सिद्धम्। एवमेव –

**(1) मम गृहम् – इत्यत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धः।**

**(2) वृक्षस्य शाखा – अत्र अवयवावयविभावसम्बन्धः।**

**(3) पितुः पुत्रम् – अत्र जन्यजनकभावसम्बन्धः।**

**(4) सुवर्णस्य कङ्कणम् – अत्र प्रकृतिविकृतिभावसम्बन्धः।**

**विशेषः – कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव –** यदा कर्मादीनां क्रियया सह सम्बन्धमात्रस्य, विवक्षा स्यात् तथा च सम्बन्धस्य प्रकारविशेषस्य ईप्सिततमत्वसाधकतमत्वादिविषये वक्तुमिच्छा न स्यात् तदा कर्मकरणसम्प्रदानादयः संज्ञाः न भवन्ति। तदा षष्ठी एव भवति तथा च तस्यामवस्थायां कारकत्वमपि नष्टं न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – **(1) सतां गतम्** – सत्सम्बन्धिगमनमित्यर्थः। अत्र सत् शब्दात् कृर्तत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वमात्रविवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति। सत्–शब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने सतां गतम् इति भवति। **(2) सर्पिषो जानीते** – अत्र करणत्वविवक्षायां सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थे करणत्वस्य अविवक्षायां सम्बन्धत्वमात्रविवक्षायां सर्पिष् शब्दात् 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठ्यां एकवचने सर्पिषो जानीते इति भवति।

**मातुः स्मरति** – अत्र मातरं स्मरति इति कर्मत्वविवक्षायां अर्थो लभ्यते। अस्मिन् प्रयोगे कर्मत्वस्य अविवक्षायां सम्बन्धत्वमात्रविवक्षायां मातृशब्दात् 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी विहिता, एकवचने मातुः स्मरति इति भवति। मातृसम्बन्धिस्मरणमित्यर्थः।

**एधोदकस्योपस्कुरुते** – अत्र कर्मत्वस्य शेषत्व–विवक्षायाम् एधोदकसम्बन्धि परिष्करणमित्यर्थो भवति। अत्र एधोदकशब्दात् 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी विहिता 'एधोदकस्य' इति भवति। एधाश्च उदकानि चेति एधोदकम् तस्य एधोदकस्य इति पदं सिद्धम् भवति।

**भजे शम्भोश्चरणयोः** – अत्र चरणयोः इति पदे कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण चरणशब्दात् षष्ठी विहिता, तदनुरोधेन द्विवचने ओस्–विभक्तौ चरणयोः इति भवति। भजे शम्भोश्चरणयोः इति सिद्धम्। शम्भुचरणसम्बन्धिभजनमित्यर्थः।

**फलानां तृप्तः** – अत्र करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां (सम्बन्धत्वमात्रविवक्षायां) 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी विहिता तस्मात् फलशब्दात् षष्ठ्याः बहुवचने आम् विभक्तौ फलानां तृप्तः इति वाक्यं सिद्धम् भवति। फलसम्बन्धिनी तृप्तिरित्यर्थः।

**षष्ठी हेतुप्रयोगे २/३/२६।। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति।**

**पदविभागः** – षष्ठी, हेतुप्रयोगे।

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः** – हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये च हेतुवाचकात् शब्दात् षष्ठी भवति।

**व्याख्या** – हेतोः प्रयोगः इति हेतुप्रयोगः (षष्ठी तत्पुरुषः) तस्मिन् हेतुप्रयोगे। सप्तम्यन्तं पदम्। 'हेतौ' इति सूत्रस्यानुवृत्तिरत्रायाति। 'हेतौ' इति सूत्रेण प्राप्ततृतीयायाः अपवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः** – **अन्नस्य हेतोर्वसति** – अत्र हेतुशब्दस्य प्रयोगे सति हेतुवाचकात् अन्नशब्दात् 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति सूत्रेण षष्ठी विहिता 'अन्नस्य' इति भवति। 'अन्नस्य' इति पदेन सह समानाधिकरण्यात् हेतुशब्दादपि षष्ठी भवति 'हेतोः' इति जायते। अन्नस्य हेतोर्वसति इति सिद्धम्।

**सर्वनाम्नस्तृतीया च २/३/२७।। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात्, षष्ठी च। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः। वा. 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्'। किं निमित्तं वसति?, केन निमित्तेन?, कस्मै निमित्ताय? इत्यादि। एवं किं कारणम्?, को हेतुः? किं प्रयोजनम्? इत्यादि। प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः, ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि।**

**पदविभागः** – सर्वनाम्नः, तृतीया च।

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः** – सर्वनामवाचिनो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये हेतुभूतात् सर्वनामवाचकशब्दात् हेतुशब्दाच्च तृतीया स्यात् षष्ठी च।

**व्याख्या** – 'सर्वनाम्नः' इति षष्ठ्यन्तं पदम्। 'तृतीया' इति प्रथमान्तं, च – इति अव्ययपदम्। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति सूत्रस्य 'हेतौ' इति सूत्रस्य च अनुवर्तनमत्र भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – केन हेतुना वसति, कस्य हेतोः।

अत्र 'षष्ठी हेतु प्रयोगे' इति सूत्रं प्रबाध्य 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रेण सर्वनामवाचकात् किम् – शब्दात्, हेतुशब्दाच्च तृतीया-षष्ठ्यौ भवतः। तृतीयायां – केन हेतुना वसति, षष्ठ्यां – कस्य हेतोः वसति इति सिद्धम्।

### वा. निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्

**वार्तिकार्थः –** निमित्तशब्दस्य, तस्य पर्यायानाञ्च प्रयोगे सति, निमित्तवाचकेभ्यः, तत्समानाधिकरणेभ्यश्च शब्देभ्यः प्रायः सर्वासां विभक्तिनां प्रयोगो भवति।

**(1) किं निमित्तं वसति –** अत्र निमित्तशब्दस्य प्रयोगे सति, निमित्तशब्दात् समानाधिकरण्यात् किम्– शब्दाच्च 'निमित्तपर्यायः' इति वार्तिकेन प्रथमायां किं निमित्तं वसति इति भवति।

**(2) द्वितीयायामपि किं निमित्तं वसति** इति जायते।

**(3) केन निमित्तेन वसति –** तृतीयायां निमित्तशब्दात् किम् – शब्दाच्च भवति प्रयोगोऽयम्।

**(4) कस्मै निमित्ताय वसति** – इति चतुर्थ्यां भवति।

**(5) कस्मात् निमित्तात् वसति –** इति पञ्चम्यां भवति।

**(6) कस्य निमित्तस्य** – इति षष्ठ्यां भवति।

**(7) कस्मिन् निमित्ते** – इति सप्तम्यां भवति।

**विशेषः –** एवमेव निमित्तपर्यायाणां कारणहेतुप्रयोजनादीनां शब्दानां प्रयोगेऽपि बोध्यम्। किं कारणम्, को हेतुः, किम् प्रयोजनम् इतिवत् सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगाः भवन्ति इति।

**पङ्क्तिविवेचनम् – प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः –** ननु 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' वार्तिकेऽस्मिन् प्रायग्रहणात् बोध्यमस्ति यत् सर्वनामभिन्नहेतुभूतात् शब्दात् प्रथमां द्वितीयाञ्च विहाय अन्याः सर्वाः विभक्तयः प्रयुक्ताः भवन्ति इति। यथा – ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः। ज्ञानाय निमित्ताय, ज्ञानात् निमित्तात् ज्ञानस्य निमित्तस्य, ज्ञाने निमित्ते इत्यादिषु 'हरिः सेव्यः' इति प्रत्येकं वाक्येन सह योजनीयः अत्र ज्ञानशब्दः सर्वनामभिन्नोऽस्ति इति बोध्यम्।

**षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन २/३/३०।। एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्शब्द इति पञ्चम्या अपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात्।**

**पदविभागः –** षष्ठी, अतसर्थप्रत्ययेन।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अतसर्थप्रत्ययान्तानां योगे षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** अतसः अर्थः अतसर्थः (षष्ठी तत्पुरुषः) अतसर्थस्य इव अर्थो यस्य (मध्यमपदलोपी बहुव्रीहिः) अतसर्थः। अतसर्थश्चासौ प्रत्ययः अतसर्थप्रत्ययः (कर्मधारयसमासः) तेन अतसर्थप्रत्ययेन। तृतीयान्तं पदम्। 'अतसर्थः' इत्यनेन अतस्–प्रत्ययः, तदर्थप्रत्ययाश्च इति बोध्यम्। अतसर्थप्रत्ययाः – अतसुच्, अस्, अस्तात्, रिल्, रिष्टात् इत्यादयः सन्ति। 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण कृतायाः पञ्चम्याः अपवादरूपेण प्रयुक्तमिदं सूत्रम्।

**रूपलेखनप्रकारः –** ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्ताद्, उपरि उपरिष्टात् इति।

**(1) ग्रामस्य दक्षिणतः –** इत्यत्र दक्षिणशब्दात् 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इत्यनेन अतसुच् प्रत्यये दक्षिणतः इति भवति। अत्र ''अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दा.'' इतिसूत्रेण प्राप्तां दिग्योगलक्षणां पञ्चमीं प्रबाध्य 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति सूत्रेण ग्रामशब्दात् षष्ठी भवति ग्रामस्य – दक्षिणतः इति जायते।

**(2) ग्रामस्य पुरः –** इत्यत्र पूर्वशब्दात् 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इति सूत्रेण अस्प्रत्यये कृते, पूर्वस्थाने

पुरादेशे कृते च पुरः इति भवति। 'पुरः' इति योगे ग्रामशब्दात् 'अन्यारादितरर्ते.' इति सूत्रेण प्राप्तां पञ्चमीं प्रबाध्य 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति सूत्रेण षष्ठी विहिता ग्रामस्य पुरः इति सिद्धम्।

**( 3 ) ग्रामस्य पुरस्तात्** – इत्यत्र पूर्वशब्दात् 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यनेन अस्तात् प्रत्यये, पूर्वस्थाने पुरादेशे कृते पुरस्तात् इति भवति शेषं पूर्ववत्।

**( 4 ) ग्रामस्य उपरि** – इत्यत्र उपर्युपरिष्टात् इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दस्य स्थाने उपादेशे रिल् (रि) प्रत्यये कृते निपातनात् 'उपरि' इति भवति। शेषं पूर्ववत् –

**( 5 ) ग्रामस्य उपरिष्टात्** – इत्यत्र 'उपर्युपरिष्टात्' इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दस्य स्थाने उपादेशे रिष्टात् – प्रत्यये कृते निपातनात् उपरिष्टात् इति भवति। शेषं पूर्ववत्।

**एनपा द्वितीया २/३/३१ ।। एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण।**

**पदविभागः –** एनपा, द्वितीया।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** 'एनप्' इति प्रत्ययान्तेन योगे द्वितीया भवति।

**व्याख्या –** एनपा इति तृतीयान्तं पदम्। द्वितीया इति प्रथमान्तं पदम्। तद्धिते 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्यनेन विहितस्य एनप्–प्रत्ययस्य ग्रहणमत्र। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति परिभाषाबलेन एनप् – प्रत्ययान्तशब्दानां योगे द्वितीया भवति इत्यर्थो लभ्यते। एनप् प्रत्ययोऽपि अतसुच् प्रत्ययार्थेषु एवास्ति। अतः 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्यनेन प्राप्तां षष्ठीं बाधते सूत्रमिदम्। मूले उक्तम् – '**एनपा इति योगविभागात् षष्ठ्यपि**' एतेन प्रकृतसूत्रं विभज्यते एनपा इति, द्वितीया इति च। 'एनपा' अत्र पूर्वसूत्रेण 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्यस्मात् 'षष्ठी' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। तदा सूत्रार्थो भवति **एनबन्तेन सह योगे षष्ठी भवतीति।** पुनः 'द्वितीया' अत्र प्रथमसूत्रात् 'एनपा' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। तदा सूत्रार्थो भवति – **एनबन्तेन सह योगे द्वितीया भवतीति।** षष्ठी द्वितीया च अनेन सूत्रेण विधीयते।

**रूपलेखनप्रकारः –दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा –** अत्र दक्षिणशब्दात् एनप्–प्रत्यये कृते दक्षिणेन इति भवति। 'दक्षिणेन' इति योगे ग्रामशब्दात् 'एनपा द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां कृतायां भवति दक्षिणेन ग्रामम् इति। 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठ्यां भवति दक्षिणेन ग्रामस्य इति। एवमेव उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वा इत्यपि साधुः।

**दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम् २/३/३४।। एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद् वा।**

**पदविभागः–** दूरान्तिकार्थैः, षष्ठी, अन्यतरस्याम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** दूरान्तिकार्थैः शब्दैः योगे विकल्पेन षष्ठी भवति पक्षे पञ्चमी च।

**व्याख्या –** दूरं च अन्तिकं चेति दूरान्तिके (इतरेतरद्वन्द्वः) दूरान्तिकयोरर्थ इव अर्थो येषां ते दूरान्तिकार्थाः, तैः दूरान्तिकार्थैः। तृतीयाबहुवचनान्तपदम्। षष्ठी – इति प्रथमान्तं पदम्। षष्ठ्याभावे पञ्चमी भवति। 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः पञ्चमी इत्यस्यानुवृत्तिरायाति 'अन्यतरस्याम्' इति पदस्योल्लेखस्य इत्येव फलम्।

**रूपलेखनप्रकारः –** दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद् वा – अत्र दूरशब्दस्य निकटशब्दस्य च योगे ग्रामशब्दात् ''दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्'' इति सूत्रेण विकल्पेन षष्ठी भवति ग्रामस्य इति जायते। पक्षे पञ्चमीविभक्तौ ग्रामात् इति भवति। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा इति सिद्धम्। एवमेव समीपम्, अन्तिकम्, आरात्, अभ्याशात् इत्यादीनां योगेऽपि बोध्यम्।

**ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २/३/५१ ।। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानम्।**

**पदच्छेदः –** ज्ञः, अविदर्थस्य, करणे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** ज्ञानार्थकभिन्ने सति ज्ञा धातोः प्रयोगे करणे शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** विद् अर्थो यस्य स विदर्थः, न विदर्थः अविदर्थः, तस्य अविदर्थस्य। अविदर्थस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। ज्ञः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। करणे – इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यस्मात् 'शेषे' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। यद्यपि शेषत्वेन विवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणैव षष्ठी भवितुमर्हति। तथापि ''प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते'' इति वार्तिकनियमने यत्र पदमाश्रित्य सूत्रविशेषेण षष्ठी विधीयते तेषु तेषु स्थानेषु समासाभावात् विभक्तेरेव श्रवणं स्यादिति।

**रूपलेखनप्रकारः – सर्पिषो ज्ञानम् –** अत्र ज्ञानमित्यस्यार्थः प्रवृत्तिः। अत्र करणत्वस्याविवक्षायां सम्बन्धस्य विवक्षायाञ्च 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति सूत्रेण सर्पिष्शब्दात् षष्ठी विधीयते सर्पिषः इति भवति। सर्पिषो ज्ञानम् इति वाक्यम्।

**अधीगर्थदयेशां कर्मणि २/३/५२।। एषां कर्मणि षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा।**

**पदच्छेदः –** अधीगर्थदयेशां, कर्मणि।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्मरणार्थकस्य धातोः, दय–धातोः, ईशधातोश्च कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** अधिपूर्वः इक् स्मरणे धातुः अधीक् इति भवति। अधीग् अर्थो येषां ते अधीगर्थाः, अथवा अधीकः अर्थ इव अर्थो येषां ते अधीगर्थाः। अधीगर्थाश्च दयश्च ईश् च इति अधीगर्थदयेशः, तेषाम् अधीगर्थदयेशाम् (बहुव्रीहिगर्भो द्वन्द्वः) अधीगर्थदयेशाम् – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। कर्मणि – इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्य अनुवत्तिरत्र आयाति।

**रूपलेखनप्रकारः – मातुः स्मरणम् –** अत्र अधिगर्थे स्मृ (चिन्तायां) धातोः प्रयोगे सम्बन्धमात्रविवक्षायां मातृशब्दात् 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी विहिता मातुः स्मरणम् इति भवति।

**सर्पिषो दयनम् –**अत्र दयधातुप्रयोगे सति सम्बन्धमात्रविवक्षायां सर्पिष् शब्दात् षष्ठी भवति सर्पिषो दयनम्।

**सर्पिषो ईशनम् –** अत्र ईश–धातुप्रयोगे सति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी भवति सर्पिषो ईशनम् इति जायते।

**कृञः प्रतियत्ने २/३/५३।। प्रतियत्नो गुणाधानम्। कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणम्।**

**पदविभागः –** कृञः, प्रतियत्ने।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** गुणाधाने गम्यमाने सति कृञ्–धातोः कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** कृञः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। प्रतियत्ने इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्य तथा च 'अधिगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति।

**एधो दकस्योपस्करणम् =** इत्यत्र एधो दकशब्दात् शेषत्वविवक्षायां गुणाधाने अर्थे 'कृञः प्रतियत्ने' इति सूत्रेण षष्ठी विधीयते एधो दकस्योपकरणम् इति भवति।

**रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः २/३/५४।। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। वा. 'अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्। रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः।**

**पदच्छेदः –** रुजार्थानाम्, भाववचनानाम्,अज्वरेः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** 'ज्वरि' इति धातुं विहाय भावकर्तृकरोगार्थकधातूनां कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** रुजा अर्थो येषां ते रुजार्थास्तेषां रुजार्थानाम्। भावः = धात्वर्थो वचनः = कर्ता येषां ते भाववचनास्तेषां

भाववचनानाम्। न ज्वरिः इति अज्वरिः तस्य अज्वरेः। रुजार्थानाम् –इति षष्ठ्यन्तं पदम्।
भाववचनानाम् – इति षष्ठ्यन्तम्, अज्वरेः – इति षष्ठ्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्य 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्य च अनुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) चौरस्य रोगस्य रुजा** –अत्र रुज् धातोः घञि प्रत्यये रोगः इति भवति। रोगः रुजायां कर्ता अस्ति। चौरः कर्म अस्ति। अत्र शेषत्वविवक्षायां 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' इति सूत्रेण चौरशब्दात् षष्ठी विधीयते चौरस्य रोगस्य रुजा इति सिद्धम्। चौरस्य रुजा **चौररुजा** इति प्रयोगो न भवति प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति नियमात्।

## वा. अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्

**वार्तिकार्थः–** सूत्रस्थ 'अज्वरेः' इति पदस्य स्थाने 'अज्वरिसन्ताप्योः' इति वक्तव्यम्। एतेन ज्वर्, सन्तप् इत्यननयोः कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी न भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –** रोगस्य चौरज्वरः – रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धिज्वरः इत्यर्थे, 'रोगः' कर्ता, ज्वर–धातोः प्रयोगे 'चौर' इति कर्म, तस्मात् 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' इति सूत्रेण शेषत्वविवक्षायां षष्ठी प्राप्ता भवति तस्याः 'अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन निषेधो भवति। परिणामतया 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति। एतस्याः षष्ठ्याः प्रतिपदविधानाभावात् समासस्य निषेधोऽपि न भवति, अतः चौरस्य ज्वरः इति चौरज्वरः साधुरेव।

**रोगस्य चौरसन्तापः** – रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धिसन्तापः इत्यर्थे रोगः कर्ता, 'सन्तापि' इति धातोः प्रयोगे 'चौर' इति कर्म, तस्मात् पूर्वानुसारेण प्राप्तायाः षष्ठ्याः निषेधो भवति। परिणामतया 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति। अत्रापि समासस्य निषेधो न भवति चौरस्य सन्तापः इति चौरसन्तापः साधुरेव।

**आशिषि नाथः २/३/५५।। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषि इति किम्? माणवकनाथनम्। तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः।**

**पदविभागः –** आशिषि, नाथः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** आशीरर्थस्य नाथधातोः प्रयोगे कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** आशिषि – इति सप्तम्यन्तं, नाथः – इति षष्ठ्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यस्य 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्य च अनुवृत्तिरायाति। इदं मे भूयादिति इच्छा एव आ पूर्वकस्य शास् धातोरर्थः। तदेव आशीः नाथतेरर्थः।

**रूपलेखनप्रकाः – सर्पिषो नाथनम् –** सर्पिः मे स्यादितीच्छा। अत्र नाथधातोः कर्म 'सर्पिस्' इत्यस्ति। अतः कर्मणि शेषत्वविवक्षायां सर्पिस् शब्दात् 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेण षष्ठी भवति सर्पिषो नाथनम् इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – आशिषि इति किम्? माणवकनाथनम्।**

ननु 'आशिषि नाथः' अस्मिन्सूत्रे 'आशिषि' इति पदस्य किमौचित्यम् तर्हि समाधाने वाक्यमस्ति 'माणवक नाथनम् इत्यत्र मा स्यात्। माणवकसम्बन्धियाच्ञा अत्र नाथधातुः याचनार्थे प्रयुक्ताऽस्ति न तु 'आशिषि' इत्यर्थे। एतस्मात् 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति माणवकस्य नाथनम् इति जायते पुनश्च समासे कृते माणवकनाथनम् इति भवति।

**जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् २/३/५६।। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम् – प्रनिहननम्–निहननं–प्रहणनं वा। 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य क्राथनम्। वृषलस्य पेषणम्। हिंसायां किम् – धानापेषणम्।**

**पदच्छेदः –** जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषाम्, हिंसायाम्।

**सूत्रप्रकारः –**विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** जसु हिंसायां चौरादिकस्य धातोः निप्रपूर्वस्य हन् धातोः, नट अवस्कन्दे धातोः, क्रथहिंसायाम् धातोः, पिष् धातोश्च कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति। निप्रपूर्वस्य हन् धातोः विषये क्वचित् संहितौ, क्वचित् विपर्यस्तौ, क्वचित् केवलं नि, क्वचित् केवलं प्र इति स्थितेऽपि हिंसार्थेवगम्यते एव।

**व्याख्या –** जासिश्च निप्रहणश्च नाटश्च क्राथश्च पिष् चेति (इतरेतरद्वन्द्वः) जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषः, तेषां जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषाम् इति षष्ठ्यन्तम्। हिंसायाम् –इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्य 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्य अनुवर्तनं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – चौरस्योज्जासनम् –** अत्र उत् पूर्वकात् जासिधातोः ल्युट् – प्रत्यये उज्जासनम् इति भवति। एतस्य कर्म चौरः इत्यस्ति, तस्मात् चौरशब्दात् शेषत्वविवक्षायां 'जासि निप्रहण.' इति सूत्रेण षष्ठी भवति चौरस्योज्जासनम् इति सिद्धम्।

**चौरस्य निप्रहणनम् –प्रणिहननम् निहननम् – प्रहणनं वा –** अत्र कर्मत्वेन 'चौरः'- इत्यस्ति, तस्य हननमित्यर्थे 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इति सूत्रेण शेषत्वविवक्षायां चौरशब्दात् षष्ठी विभक्तिः भवति चौरस्य इति जायते। 'निप्रहणनम्' इत्यत्र नि, प्र अनयोः उपसर्गयोः समस्ते प्रयोगः कृतः तदनन्तरं हन् धातोः ल्युटि प्रत्यये हननम् इति भवति तत्रापि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रेण नस्य णत्वं भवति निप्रहणनम् इति कृते सति चौरस्य निप्रहणनम् इति सिद्धम्।

**चौरस्य प्रणिहननम् –** इत्यत्र पूर्वानुसारेण एव चौरशब्दात् षष्ठी भवति। प्रणिहननम् इत्यत्र प्र, नि, अनयोः द्वयोः विपर्यस्तावस्थायां प्रयोगे कृते नेर्गदनदपतपदघुमास्यति हन्तियातिवातिप्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च' इति सूत्रेण 'नि' इति उपसर्गस्थनकारस्य णत्वे कृते प्रणिहननम् इति भवति।

**चौरस्य निहननम् –** अत्र प्रथमप्रयोगानुसारेण चौरशब्दात् षष्ठी भवति। उपसर्गस्य व्यस्तावस्थायां प्रयोगे कृते निहननम् इति जाते, चौरस्य निहहनम् इति सिद्धम्।

**चौरस्य प्रहणनम् –** अत्रापि चौरशब्दात् षष्ठी भवति, तथा च 'प्र' उपसर्गस्य व्यस्तावस्थायां प्रयोगे कृते 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यनेन नस्य णत्वं विधीयते। प्रहणनम् इति सिद्धम्।

**चौरस्य उन्नाटनम् –** अत्रापि चौरशब्दात् शेषत्वविवक्षायां 'जासिनिप्रहण' इति सूत्रेण षष्ठी भवति। उन्नाटनम् – इत्यत्र उत् – उपसर्गपूर्वकात् नट अवस्कन्दे इत्यस्मात् ण्यन्तात् नाटिधातोः ल्युट्–प्रत्यये उन्नाटनम् भवति।

**चौरस्य क्राथनम् –** चौरशब्दात् शेषत्वविवक्षायां षष्ठ्यां चौरस्य इति भवति। क्राथनम् – अत्र क्रथधातोः णिजन्तात् ल्युट् प्रत्यये क्राथनम् इति भवति। चौरस्य क्राथनम् इति सिद्धम्।

**वृषलस्य पेषणम् –** पिष्लृ संचूर्णने इत्यर्थे पिष् धातोः ल्युट्–प्रत्यये पेषणनम् इति भवति। संचूर्णने हिंसा एव भवति अतः वृषलशब्दात् शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति वृषलस्य पेषणनम् इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – हिंसायाम् किम्? धानापेषणम् –** अत्र 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इति सूत्रे 'हिंसायाम्' इति पदस्य विधानात् 'धानापेषणम्' इत्यत्र हिंसाभावे प्रकृतसूत्रस्य प्रयोगो न भवति अपितु 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति धानस्य इति जायते। तत्र प्रतिपदविधानषष्ठ्याभावात् समासोऽपि भवति धानस्य पेषणम् इति धानापेषणम् इति साधुः।

**व्यवहृपणोः समर्थयोः २/३/५७।। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणम्, पणनं वा। समर्थयोः किम्? शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणं स्तुतिरित्यर्थः।**

**पदविभागः –** व्यवहृपणोः, समर्थयोः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** समानार्थकयोः वि+अव इति पूर्वस्य हृ धातुः, पण् धातुः इत्यनयोः कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** विश्च अवश्चेति व्यवौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तौ पूर्वौ यस्य स व्यवहा, व्यवहा च पण् च व्यवहृपणौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः व्यवहृपणोः। समोऽर्थो ययोस्तौ समर्थौ, तयोः समर्थयोः। व्यवहृपणोः– इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। समर्थयोः – इति षष्ठीद्विवचनान्तमेव। षष्ठी शेषे इति सूत्रस्य ''अधीगर्थदयेषां कर्मणि'' इत्यस्मात् 'कर्मणि' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। समर्थशब्दस्यार्थोऽस्ति तुल्यता। अत एव मूले उक्तम् ''द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता'' इति। समर्थयोः इति पदं व्यवहृपणोः इत्यस्य विशेषणत्वेन प्रयुक्तमस्ति।

**रूपलेखनप्रकारः – शतस्य व्यवहरणं पणनं वा –**

**(1) शतस्य व्यवहरणम् –** अत्र वि+अव उपसर्गपूर्वस्य हृधातोः ल्युट्-प्रत्यये व्यवहरणम् इति भवति। इत्यस्य कर्म अस्ति 'शत' इति। एवं शतशब्दात् शेषत्वविवक्षायां ''व्यवहृपणोः समर्थयोः'' इति सूत्रेण षष्ठी भवति शतस्य व्यवहरणम् इति जायते।

(2) **शतस्य पणनम् –** अत्र पण् धातोः कर्म अस्ति 'शत' इति तस्मात् षष्ठी भवति शतस्य पणनम् इति जायते।

द्यूतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा शतं गृह्णाति इत्यर्थः।

**प्रत्युदाहरणम् – समर्थयोः किम्? शलाकाव्यवहारः।**

अत्र 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति सूत्रे 'समर्थयोः' इति पदस्य ग्रहणात् 'शलाकाव्यवहारः' इति प्रयोगे प्रकृतसूत्रेण षष्ठी न भवति यतो हि अत्र व्यहृधातुः गणनायामर्थेऽस्ति। तत्र 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति, प्रतिपदविधानषष्ठ्याभावात् समासोऽपि भवति शलाकाव्यवहारः इति बोध्यम्।

**ब्राह्मणपणनम् –** अत्र पणनं 'स्तुतिः' इत्यर्थेऽस्ति। न तु व्यवहारार्थकः। तस्मात् ब्राह्मणशब्दात् 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इत्यनेन षष्ठीन भवति अपितु 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन षष्ठ्यां कृतायां ब्राह्मणानां पणनम् इति भूते सति प्रतिपदविधानषष्ठ्याभावात् समासोऽपि भवति ब्राह्मणपणनम् इति सिद्धम्।

**दिवस्तदर्थस्य २/३/५८।। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्? ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः।**

**पदविभागः –** दिवः, तदर्थस्य।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** द्यूतार्थकस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थकस्य च दिव्-धातोः कर्मणि षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** स व्यवहारोऽर्थो यस्य सः तदर्थः, तस्य तदर्थस्य (बहुव्रीहिः)। दिवः – इति षष्ठ्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यतः षष्ठी इत्यस्य 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। तदर्थः – इति पदस्यार्थो विद्यते पूर्वोक्ते 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति सूत्रे पठिता तुल्यार्थता। अग्रे वक्ष्यमाणे सूत्रे 'दिव्' इत्यस्यानुवृत्त्यर्थे अत्र पृथक्तया अस्य सूत्रस्य प्रणयनं विहितम्। अत्र कर्मण्येव षष्ठी भवति न तु शेषत्वविवक्षायाम्। अतः न प्रतिपदविधानषष्ठी अपितु कारकषष्ठ्येव।

**रूपलेखनप्रकारः – शतस्य दीव्यति –** अत्र द्यूतार्थकस्य क्रयविक्रयव्यवहारार्थकस्य च दिवः प्रयोगे 'दिवस्तदर्थस्य' इति सूत्रेण शतशब्दात् षष्ठी भवति शतस्य दीव्यति इति रूपं सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – तदर्थस्य किम्? ब्राह्मणं दीव्यति –** अत्र 'दिवस्तदर्थस्य' इति सूत्रे 'तदर्थस्य' इति पदस्य ग्रहणमस्ति तस्मात् दिव् धातोः द्यूतार्थे क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थे प्रयोगे सत्येव कर्मणि षष्ठी स्यात् इत्यर्थो लभ्यते। 'ब्राह्मणं दीव्यति' इत्यत्र दिव्-धातोः प्रयोगः स्तुत्यर्थेऽस्ति एतस्मात् षष्ठी न भवति अपितु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया एव भवति ब्राह्मणं दीव्यति इति दिक्।

**विभाषोपसर्गे २/३/५९।। पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति।**

**पदविभागः –** विभाषा, उपसर्गे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** द्यूतार्थकस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थकस्य च दिव् धातोः कर्मणि विकल्पेन षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** विभाषा – इति प्रथमान्तं पदम्। उपसर्गे – इति सप्तम्यन्तम्। दिवस्तदर्थस्य इत्यस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यस्मात् 'षष्ठी' इत्यस्य च अविकलरूपेण अनुवर्तनं भवति। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इति पदस्य च अनुवर्तनं भवति। 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यस्य अपवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः – शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति –** क्रयविक्रयव्यवहारे द्यूतक्रीडार्थे वा शतं गृह्णाति इत्यर्थः। अत्र 'प्रति' इति उपसर्गपूर्वस्य दिव् धातोः कर्मत्वेन पदमस्ति 'शत' इति। अत्र 'विभाषोपसर्गे इति सूत्रेण शतशब्दात् विकल्पेन षष्ठी भवति शतस्य इति जायते। पक्षे षष्ठ्याभावे 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीया भवति शतम् इति जायते। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति इति सिद्धम्।

**प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवता सम्प्रदाने २/३/६१।। देवतासम्प्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविषो वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा।**

**पदविभागः –** प्रेष्यब्रुवोः, हविषः, देवतासम्प्रदाने।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः–** देवतासम्प्रदानेऽर्थे विद्यमानयोः प्रेष्यब्रुवोः धात्वोः कर्मीभूतात् हविष्यवाचकात् षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** प्रेष्यश्च ब्रूश्च इति प्रेष्यब्रुवौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तयोः प्रेष्यब्रुवोः। देवता सम्प्रदानं यस्य सः देवतासम्प्रदानम्, तस्मिन् देवतासम्प्रदाने (ब्रहुव्रीहिः)। प्रेष्यब्रुवोः – इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। हविषः –इति षष्ठ्येकवचनान्तं, देवतासम्प्रदाने – इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रात् 'षष्ठी' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति परं व्याख्यानात् 'शेषे' इत्यस्यानुवृत्तिः न मन्यते। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्यानुवृत्तिः आयाति।

**रूपलेखनप्रकारः – अग्नये छागस्य हविषो वपायाः मेदसः प्रेष्य –** हे मैत्रावरुण! अग्निदेवमुद्दिश्य प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य इत्यर्थः। अत्र हविर्वाचकं वपानामकं मेदः, तदेव कर्म अस्ति। अतः तत्र ''प्रेष्यब्रवोर्हविषो देवता सम्प्रदाने'' इति सूत्रेण षष्ठी भवति 'वपायाः मेदसः' इति सिद्धम्। छागस्य इत्यत्र तु 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये षष्ठी भवति।

**अग्नये छागस्य हविषो वयायाः मेदसः अनुब्रूहि –** अत्र अनुब्रूहि इत्यस्य कर्म वपानामकं मेदः विद्यते। अतः हविर्विशेषवाचकत्वात् देवतासम्प्रदाने अर्थे सति कर्मीभूतात् वपानामकमेदस् शब्दात् 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने' इति सूत्रेण षष्ठी भवति। छागस्य इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये अग्नये छागस्य हविषो वपायाः मेदसः अनुब्रूहि इति सिद्धम्।

**कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे २/३/६४।। कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम्? द्विरहन्यध्ययनम्।**

**पदविभागः –** कृत्वोऽर्थप्रयोगे, काले, अधिकरणे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** कृत्वसुच् प्रत्ययान्तस्य तदर्थप्रत्ययान्तस्य च योगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** कृत्वसुच् – प्रत्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते कृत्वोऽर्थास्तेषां प्रयोगः कृत्वोऽर्थप्रयोगः तस्मिन् कृत्वोऽर्थप्रयोगे (बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषः)। कृत्वोर्थप्रयोगे – इति सप्तम्यन्तं, काले – इति सप्तम्यन्तं, अधिकरणे – इति सप्तम्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्य अनुवृत्तिर्भवति मण्डकप्लुति न्यायेन।

'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणेन कृत्वसुच्' इत्यनेन कृत्वसुच् 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इत्यनेन सुच् च भवतः। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' अनया परिभाषया प्रत्ययान्तानां कृत्वसुजन्तसुजन्तशब्दानामेव ग्रहणं भवति। 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रस्यापवादसूत्रमिदम्। अत्र सम्बन्धमात्रविवक्षायामेव षष्ठी भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् –** दिने पञ्चवारं भोजनमित्यर्थः। अत्र संख्यावाचकत्वात् पञ्चन् शब्दात् कृत्वसुच् – प्रत्यये कृते पञ्चकृत्वः इति भवति। अतः तस्मिन् योगे कालवाचकात् अहन् शब्दात् अधिकरणे प्राप्तां सप्तमीं प्रबाध्य 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् इति सिद्धम्।

**द्विरह्नो भोजनम् – दिने द्विवारं भोजनम् –** अत्र संख्यावाचकात् द्विशब्दात् सुच् प्रत्ययो भवति तस्मात् पूर्वानुसारेणैव षष्ठी भवति द्विरह्नो भोजनम् इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – शेषे किम्? द्विरहन्यध्ययनम् –** यत्र शेषत्वेन विवक्षा न भवति तत्र षष्ठी न भवति अत्र अधिकरणस्य विवक्षा कृता, तस्मात् अहन् शब्दात् सप्तमी भवति द्विरहनि इति जायते। अतः सूत्रे 'शेषे' इति पदस्य प्रयोगः स्यादेव।

**कर्तृकर्मणोः कृति २/३/६५।। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। वा. 'गुणकर्मणि वेष्यते'। नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। कृति किम्? तद्धिते मा भूत्, कृतपूर्वी कटम्।**

**पदविभागः –** कर्तृकर्मणोः कृतिः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** कृद्योगे अनभिहिते कर्तरि करणे च षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** कर्ता च कर्म च कर्तृकर्मणी, तयोः कर्तृकर्मणोः (इतरेतरद्वन्द्वः) षष्ठ्यन्तं पदम्।

**कृति –** इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यतः 'षष्ठी' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकारः – कृष्णस्य कृतिः –** अत्र कृ-धातोः भावे 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिन् प्रत्यये कृतिः इति भवति। कृदन्तत्वात् कृतिः इति शब्दस्य योगे अनभिहिते कर्तरि कृष्णशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण षष्ठी भवति कृष्णस्य कृतिः इति सिद्धम्।

**जगतः कर्ता कृष्णः –** अत्र कृ-धातोः तृच् प्रत्यये कृदन्ते कर्ता इति पदं भवति। इत्यस्य योगे 'जगत्' इति कर्मणि 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण षष्ठी भवति जगतः इति जायते। जगतः कर्ता कृष्णः इति वाक्यं भवति।

### वा. गुणकर्मणि वेष्यते।

**वार्तिकार्थः –** गौणे कर्मणि कृद्योगे षष्ठी विकल्पेन भवति।

**रूपलेखनप्रकारः –** नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। अत्र णीञ् प्रापणे (नी) धातोः तृच्-प्रत्यये कृते कृदन्ते 'नेता' इति भवति। कर्तरि प्रत्यये सति कर्म अनुक्तमस्ति। अश्व इति प्रधानं कर्म 'स्रुघ्न' इति अप्रधानं कर्म चास्ति। 'अकथितं च' इति सूत्रेण अप्रधानस्य 'स्रुघ्न' इत्यस्य कर्मसंज्ञा भवति। अत्र 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण प्रधानकर्मणि 'षष्ठी भवति, अश्वशब्दात् अश्वस्य इति जायते। पुनः 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति वार्तिकेन अप्रधानकर्मणि विकल्पेन षष्ठी भवति स्रुघ्नस्य इति जायते। यत्र षष्ठी न भवति तत्र पक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीया भवति स्रुघ्नम् इति जायते। नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा इति वाक्यं सिद्धम्।

**कृति किम्? तद्धिते मा भूत्, कृतपूर्वी कटम् –** ननु 'कर्तकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रे 'कृतिः' इति पदस्य ग्रहणं कथम् इति जिज्ञासायामत्र पूर्वप्रकरणस्य ज्ञानमावश्यकम्। तदनुसारेण धातुतः द्विविधं प्रत्ययं भवति **–तिङ् तथा च कृत्।** तिङन्तस्थलेषु 'कटं करोति' इत्यादिषु 'लादेशत्वात् न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति सूत्रनिषेधात् षष्ठी न भवति। अवशिष्यते कृत् इति। एतेषां योगे षष्ठी इष्टैव तदा तु 'कृति' इति पाठं विनाऽपि कार्यं भवति पुनः कृतिग्रहणस्य किं प्रयोजनम्?

अत्रोच्यते यत् 'तद्धिते मा भूत्' इति। तद्धितान्तयोगे षष्ठी न स्यात्, केवले कृदन्तयोगे एव षष्ठी स्यात्

एतस्मादेव 'कृति' इत्यस्य ग्रहणमस्ति। यथा – **कृत पूर्वीकटम् –** कृधातोः भावे क्त-प्रत्यये कृतमिति भवति। अत्र 'पूर्वम्' इति पदं एतस्य क्रियाविशेषणमस्ति। 'कृतं पूर्वम् अनेन' इति विग्रहे 'सह सुपा' इत्यनेन समासे कृते 'सपूर्वाच्च' इत्यनेन इनि-प्रत्यये कृते च 'कृतपूर्वी' इति शब्दस्य सिद्धिर्भवति। तस्यार्थः पूर्वं कृतवान् इति। किं कृतवान्? इति प्रश्नस्योत्तरे 'कटम्' इति प्राप्यते। अतः 'कटम्' इति कर्मत्वेन अस्ति।

गुणीभूतक्रियया सह अपि कारकसम्बन्धो भवति, एतस्मात् कटम् इत्यस्यान्वये न दोषः। अत्र 'कटम्' इत्यस्य कर्मत्वं क्तप्रत्ययेन नोच्यते। यतो हि 'नपुंसके भावे क्तः' इति सूत्रेण भावे क्तप्रत्ययः विहितः। इनि-प्रत्ययार्थः कर्ता एव। अत्र 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण कटशब्दात् कर्मणि षष्ठी प्राप्ता भवति। किन्तु सूत्रे 'कृति' इति पदस्य ग्रहणात् अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। यतोहि 'कृतपूर्वी' इत्यत्र कृतशब्दः यद्यपि कृदन्तः तथापि इनि प्रत्ययान्तत्वात् 'कृतपूर्वी' तद्धितोन्तो एव भवति। अत एव द्वितीया एव भवति कृतपूर्वी कटम् इति दिक्।

**उभयप्राप्तौ कर्मणि २/३/६६।। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। वा. 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः'। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। वा. 'शेषे विभाषा'। स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा।**

**पदविभागः –** उभयप्राप्तौ, कर्मणि।

**सूत्रप्रकारः –** नियमसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** यस्मिन् कृति कर्तरि कर्मणि च एक सह षष्ठी प्राप्ता भवति तत्र कर्मण्येव षष्ठीभवति, न तु कर्तरि।

**व्याख्या –** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् सोऽयमुभयप्राप्तिः तस्मिन् उभयप्राप्तौ। उभयप्राप्तौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। कर्मणि – इति सप्तम्यन्तम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'षष्ठी शेषे' इत्यस्मात् षष्ठी तथा च 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्मात् 'कृति' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन –** इत्यत्र दुह् प्रपूरणे धातोः भावे अर्थे घञ्प्रत्यये 'दोहः' इति शब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। शब्दोऽयं भावे एव उक्तः, कर्तरि कर्मणि चानुक्तः। दोहनकार्यस्य कर्ता 'अगोप' इत्यस्ति कर्म च 'गो' इत्यस्ति च। अतएव 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण कर्तरि कर्मणि च युगपत् षष्ठी प्राप्ता भवति तां प्रबाध्य 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मण्येव षष्ठी विधीयते। तस्मात् गोशब्दात् षष्ठ्याः बहुवचने 'गवाम्' इति भवति। अनुक्ते कर्तरि 'अगोप' इति शब्दात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति 'अगोपेन' इति जायते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन इति सिद्धम्।

**वा. स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः।**

**वार्तिकार्थः –** अक-अकार इत्यनयोः कृत्प्रत्यययोः स्त्रीप्रत्ययाधिकारे प्रयुक्तयोः 'कर्मण्येव षष्ठी' इति नियमः न प्रयुक्तो भवति। अर्थात् कर्तरि अपि षष्ठी प्रयुक्ता स्यादिति।

**रूपलेखनप्रकारः – भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः –**प्रयोगेऽस्मिन् 'रुद्रः' कर्ता 'जगत्' कर्म अस्ति। भेदिका – भिद् धातोः ण्वुल् प्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायां भवति। विभित्सा –सन्नन्त-भिद्धातोः अप्रत्यये कृते स्त्रीत्वविवक्षायां भवति। अनयोः योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण षष्ठी प्राप्ता भवति तं सूत्रं प्रबाध्य 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मण्येव षष्ठी स्यात् इति नियम्यते, अत्रापि 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोनायं नियमः' इति वार्तिकेन 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रं प्रबाध्य पुनः उभयोर्योगे षष्ठी विधीयते रुद्रस्य जगतः इति भवति। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः इति वाक्यं सिद्धम्।

**वा. शेषे विभाषा।**

**वार्तिकार्थः –** अक-अकार इत्याभ्यां भिन्नः प्रत्ययः 'शेषे' इति पदेन गृह्यते। 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः' इति

वार्तिकात् 'स्त्रीलिङ्गयोः' इति पदस्यानुवृत्तिरायाति। अतः 'अकाकारभिन्नकृत्प्रत्यययोगे' उभयप्राप्तौ कर्मणि इति नियमः विकल्पेन प्रवर्तते। अयं विकल्पः स्त्रीत्वविवक्षायामेव भवति इति केचित् वदन्ति।

**रूपलेखनप्रकारः – विचित्रा जगतः कृतिः हरेः हरिणा वा** – अत्र 'कृतिः' इत्यत्र कृधातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिन्-प्रत्ययो भवति कृतिः इति जायते। 'कृतिः' इति योगे कर्तुः हरिशब्दात् 'शेषे विभाषा' इति वार्तिकेन विकल्पेन षष्ठी भवति हरेः इति जायते। षष्ठ्याभावे अनुक्ते कर्तरि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति हरिणा इति जायते। अत्रैव वाक्ये जगत् शब्दात् 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण षष्ठीभवति 'जगतः' इति जाते विचित्रा जगतः कृतिः हरेः हरिणा वा इति सिद्धम्।

**पङ्क्तिविवेचनम् – केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण आचार्यस्य वा।**

केचित् आचार्याः 'शेषे विभाषा' इति वार्तिके 'स्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्नायं नियमः' इति वार्तिकात् 'स्त्रीप्रत्ययोः' इत्यस्यानुवृत्तिः न गृह्यन्ते। अतः अकाकारभिन्नस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च कृति प्रयोगे सति कर्तरि विकल्पेन षष्ठी भवति इत्यर्थो लभ्यते।

**रूपलेखनप्रकारः –शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण आचार्यस्य वा** – अत्र अनुपूर्वकात् शास् धातोः ल्युट् प्रत्यये अनुशासनम् इति भवति। 'अनुशासनम्' इति पदं अस्त्रीप्रत्ययान्तः कृदन्तश्चास्ति। तद्योगे कर्तुः आचार्यशब्दात् 'शेषे विभाषा' इति वार्तिकेन' विकल्पेन षष्ठी भवति आचार्याणामिति जायते। पक्षे अनुक्ते कर्तरि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति आचार्येण इति जायते। शब्दानाम् – इत्यत्र 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण शब्दशब्दात् षष्ठी भवति। शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्येण आचार्येण वा इति सिद्धम्।

**विशेषः** – अयम् आशयः यत् सर्वत्र कृत्योगे अनुक्ते कर्मणि षष्ठी भवति परं कर्तरि तु विकल्पेन एव भवति।

**क्तस्य च वर्तमाने २/३/६७।। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। 'न लोक.-' इति निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा।**

**पदविभागः –** क्तस्य, च वर्तमाने

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** वर्तमानार्थे प्रयुक्तस्य क्तप्रत्ययस्य योगे अनुक्ते कर्मणि कर्तरि च षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** क्तस्य – इति षष्ठ्यन्तम्। च –इति अव्ययपदम्। वर्तमाने – इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यतः 'षष्ठी' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति निषेधस्यापवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः – राज्ञां मतोबुद्धः पूजितो वा –**

**राज्ञां मतः –** इत्यत्र मन्-धातोः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये मतः इति भवति। वर्तमानकालार्थे प्रयोगः। एतस्मात् क्तप्रत्ययान्तस्य अस्य योगे 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रेण कर्तुः राजन् शब्दात् षष्ठी कृता। तदनुसारेण 'राज्ञां मतः' इति सिद्धं भवति। एवमेव बुध्धातोः क्तप्रत्यये बुद्धः, पूज्-धातोः क्तप्रत्यये पूजितः इति भवति।

**विशेषः** – सूत्रे 'क्तस्य' इति प्रयोगेण नियम्यते यत् वर्तमानार्थे अन्येषु प्रत्ययेषु षष्ठी न भवति, यथा – **ओदनं पचमानः।** एवमेव वर्तमानार्थे विहिते क्तप्रत्यये एव षष्ठी भवति न तु भूतकालिके – यथा '**पुस्तकालयं गतः**'।

**अधिकरणवाचिनश्च २/३/६८।। क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषाम् आसितं शयितं गतं भुक्तं वा।**

**पदविभागः –** अधिकरणवाचिनः, च।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अधिकरणवाचिनः क्तप्रत्ययान्तशब्दस्य योगे षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** अधिकरणं वक्तीति अधिकरणवाची, तस्य अधिकरणवाचिनः। अधिकरणवाचिनः – इति षष्ठ्यन्तं पदम्। च –इति अव्ययम्। 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यतः 'क्तस्य' इत्यस्य 'षष्ठी शेषे' इत्यतः 'षष्ठी' इत्यस्य चानुवृत्तिः आयाति। 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यनेन विहितस्य क्तस्यात्र ग्रहणमस्ति। 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति नेषधस्यापवादसूत्रमिदम्।

**रूपलेखनप्रकारः –** इदम् एषाम् आसितम्, शयितम्, गतम्, भुक्तम् वा।

**इदम्, एषाम् आसितम्** = आस्यते अस्मिन् इति आसितम् इत्यर्थे आस् धातोः 'क्तोऽधिकरणे च' इत्यनेन क्तप्रत्यये आसितम् इति भवति। अत्र वाक्ये कर्ता 'इदम्' अस्ति। अनुक्त कर्तुः इदम् शब्दात् 'अधिकरणवाचिनश्च' इति सूत्रेण षष्ठी भवति एषाम् इति जायते। इदम् एषाम् आसितम् इति सिद्धम्।

एवमेव अन्येषु प्रयोगेष्वपि बोध्यम् –

**इदम् एषां शयितम् –** शीङ् स्वप्ने क्तप्रत्यये शयितम्। (शेतेऽस्मिन् इति शयितम्)

**इदम् एषां गतम् –** गम्लृ गतौ, क्तप्रत्यये गतम्। (गच्छति अस्मिन् इति गतम्)

**इदम् एषां भुङ्क्तम् –** भुजपालनाभ्यवहारयोः क्तप्रत्यये भुक्तम्। (भुङ्क्ते अस्मिन् इति भुक्तम्)

उपर्युक्तेषु त्रिषु स्थलेष्वपि शयितं गतं भुक्तम् इत्यादीनां योगे 'इदम्' शब्दात् षष्ठी भवति।

**न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् २/३/६९।। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेश-कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः। उ-हरिं दिदृक्षुः, अलङ्करिष्णुर्वा। उक्-दैत्यान् घातुको हरिः। वा. 'कमेरनिषेधः'। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययम् – जगत्सृष्ट्वा, सुखं कर्तुम्। निष्ठा – विष्णुना हता दैत्याः, दैत्यान् हतवान् विष्णुः। खलर्थाः – ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन् इति प्रत्याहारः 'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात्। शानन् – सोमं पवमानः। चानश् – आत्मानं मण्डयमानः। शतृ – वेदमधीयन्। तृन् – कर्ता लोकान्। वा. 'द्विषः शतुर्वा' मुरस्य मुरं वा द्विषन्। सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य विष्णुः।**

**पदविभागः –** न, लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** लादेशप्रयोगे, उ-उक इत्यनयोः प्रत्ययान्तयोः प्रयोगे, अव्ययप्रयोगे, क्तक्तवतू प्रयोगे, खलर्थ-तृन्-प्रत्ययानां च प्रयोगे अनुक्ते कर्तरि कर्मणि च षष्ठी न भवति।

**व्याख्या –** खलोऽर्थः खलर्थः, खलर्थ इव अर्थो येषां ते खलर्थाः (तत्पुरुषगर्भ बहुव्रीहिः)। लश्च उश्च उकश्च अव्ययं च निष्ठां च खलर्थाश्च तृन् च इति लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनः तेषां लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्। षष्ठ्यन्तं पदम्। न – इति अव्ययम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यतः 'षष्ठी' इति अनुवर्तते। अनभिहिते इत्यपि। 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण प्राप्तां षष्ठीमनेन प्रबाध्यते। 'ल' इत्यनेन लादेशाः शतृशानजादयो गृह्यन्ते। उ-इत्यनेन उ-प्रत्ययान्तः, उक्-इत्यनेन उकञ्प्रत्ययान्तश्च गृह्यते। अव्यय इत्यनेन क्त्वा, तुमुन् इत्यादयः, निष्ठा इत्यनेन क्तक्तवतू, खलर्थः इत्यनेन खल् युच् इत्यादयः, तृन् इत्यनेन तृन्, शानन्, चानश् इत्यादयो गृह्यन्ते। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति परिभाषाबलात् तत्तत्प्रत्ययैः तत्तत्प्रत्ययान्तानां शब्दानामेव ग्रहणं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) लादेशे – कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः** – इत्यत्र कृधातोः लट् लकारे, 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' इति सूत्रेण शत्रादेशे कुर्वन् इति शानच् आदेशे कुर्वाणः इति च भवति। अत्र कर्म पदं 'सृष्टि' इत्यस्ति। 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण अनुक्ते कर्मणि षष्ठी प्राप्ता भवति तां 'न लोकाव्ययनिष्ठा.' इति निषेधति – 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः इति सिद्धम्।

**उ-प्रत्यये – हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा** – अत्र सन्नन्तात् दिदृक्ष-धातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्यनेन उ-प्रत्यये

दिदृक्षुः इति भवति। अलंपूर्वात् कृधातोः 'अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्' इत्यनेन इष्णुच् – प्रत्यये अलंकरिष्णुः इति भवति। अत्र कर्मणि हरिशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इत्यनेन प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्ययनिष्ठाः' इति निषेधति। तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा इति सिद्धम्।

**उक-प्रत्यये – दैत्यान् घातुको हरिः** – अत्र हन्–धातोः 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्' इत्यनेन उकञ्प्रत्यये घातुकः इति भवति। 'घातुकः' इति योगे दैत्यशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इत्यनेन प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्ययनिष्ठा.' इति निषेधति। तस्मात् कर्मणि द्वितीया भवति दैत्यान् घातुको हरिः इति सिद्धम्।

**वा. कमेरनिषेधः।**

**वार्तिकार्थः** – कम् धातोः उक्–प्रत्ययान्ते प्रयोगे सति 'न लोकाव्ययनिष्ठा' इत्यनेन षष्ठ्याः निषेधो न स्यात्।

**रूपलेखनप्रकारः – लक्ष्म्या कामुको हरिः** – अत्र उकञ्–प्रत्ययान्तस्य कामुकशब्दस्य योगे 'कमेरनिषेध' इति वार्तिकेन 'न लोकाव्यय...' इत्यस्य निषेधात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इत्यनेन लक्ष्मीशब्दात् षष्ठी भवति लक्ष्म्या कामुको हरिः इति सिद्धम्।

**अव्यये – जगत् सृष्ट्वा** – अत्र सृज्धातोः क्त्वा प्रत्यये सृष्ट्वा इति पदस्य 'क्त्वातोसुन् कसुनः' इति सूत्रेण अव्ययत्वं भवति। तस्मात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण जगत् शब्दात् प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्ययनिष्ठा.......' इति निषेधति। अत एव 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां जगत् सृष्ट्वा इति सिद्धम् भवति।

एवमेव '**सुखं कर्तुम्**' इत्यत्रापि 'कर्तुम्' इति अव्ययपदमस्ति। 'कृन्मेजन्तः' इत्यनेन अव्ययसंज्ञा भवति। तस्मात् 'कर्तुम्' इति योगे सुखशब्दात् पूर्वानुसारेण प्राप्तायाः षष्ठ्याः निषेधो भवति, द्वितीयायां 'सुखं कर्तुम्' इति सिद्धम्।

**निष्ठायाम् – विष्णुना हताः दैत्याः** – हन् धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये प्रथमायाः बहुवचने हताः इति भवति। अत्र 'हताः' इति योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण अनुक्ते कर्तरि विष्णुशब्दात् प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्यय......' इति निषेधति। अत एव 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेन तृतीया भवति विष्णुना इति जायते। कर्मणि उक्ते सति दैत्याः इत्यत्र तु 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इत्यनेन प्रथमा एव अतः विष्णुना हताः दैत्याः इति सिद्धम्।

**दैत्यान् हतवान् विष्णुः** – अत्र हन् धातोः कर्तरि क्तवतु प्रत्यये हतवान् इति भवति। तद्योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण अनुक्ते कर्मणि दैत्यशब्दात् षष्ठी प्राप्ता भवति तस्याः 'न लोकाव्यय....' इति सूत्रेण निषेधे कृते कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयायां बहुवचने दैत्यान् हतवान् विष्णुः इति सिद्धम्।

**खलर्थे – ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा** – ईषत् पूर्वस्य कृधातोः 'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति सूत्रेण खल् प्रत्यये कृते ईषत्करः इति भवति। अत्र 'ईषत्करः' इति योगे हरिशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण षष्ठीप्राप्तायां 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ...' इति सूत्रेण निषेधो भवति। अतः अनुक्ते कर्तरि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा इति सिद्धम्।

**तृन्-प्रत्यये** = तृन् इति प्रत्याहारः 'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारात्।

**शानन्-प्रत्यये सोमं पवमानः** – अत्र पूङ्धातोः 'पूङ्यजोः शानन्' इत्यनेन शानन् प्रत्यये कृते पवमानः इति भवति। तद्योगे कर्मणि सोमशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इत्यनेन प्राप्तां षष्ठी 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थः' इति निषेधति। तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां 'सोमं पवमानः' इति सिद्धं भवति।

**चानश्-प्रत्यये** = **आत्मानं मण्डयमानः** – अत्र मडिभूषायां धातोः 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति सूत्रेण चानश् प्रत्यये मण्डयमानः इति भवति। तद्योगे आत्मन् शब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्ययनिष्ठाः' इति निषेधति। तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां आत्मानं मण्डयमानः इति सिद्धं भवति।

**शतृ-प्रत्यये** = **वेदम् अधीयन् –** अधिपूर्वकात् इङ्धातोः 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इत्यनेन शतृप्रत्यये अधीयन् इति भवति। तद्योगे वेदशब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण प्राप्तां षष्ठीं 'न लोकाव्यय...'इति निषेधति। द्वितीयायां वेदम् अधीयन् इति जायते।

**तृन्-प्रत्यये** = **कर्ता लोकान् –** कृधातोः तच्छीलादौ अर्थे 'तृन्' इति सूत्रेण तृन्प्रत्यये कृते कर्ता इति भवति। तद्योगे लोकशब्दात् प्राप्तां षष्ठीं प्रबाध्य द्वितीया भवति कर्ता लोकान् इति जायते।

**वा. द्विषः शतुर्वा।**

**वार्तिकार्थः –** द्विष् धातोः शतृप्रत्ययान्ते सति तद्योगे षष्ठ्याः निषेधो विकल्पेन भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – मुरस्य मुरं वा द्विषन् –** अत्र द्विष् धातोः 'द्विषोऽमित्रे' इत्यनेन शतृ-प्रत्यये कृते द्विषन् इति भवति। तद्योगे मुरशब्दात् प्राप्तायाः षष्ठ्याः ''द्विषः शतुर्वा'' इति विकल्पेन निषेधे कृते 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां मुरम् इति भवति। पक्षे निषेधाभावे षष्ठ्यां मुरस्य इति भवति। मुरस्य मुरं वा द्विषन् इति सिद्धम्।

**पङ्क्तिः – सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव।**

**रूपलेखनप्रकारः – ब्राह्मणस्य कुर्वन् –** अत्र कर्मणोऽविवक्षायां शेषत्वविवक्षायां 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण ब्राह्मणशब्दात् षष्ठी भवति ब्राह्मणस्य कुर्वन् इति जायते। अत्र निषेधो न प्रयुज्यते कारकषष्ठ्यभावात्।

**नरकस्य जिष्णुः –** अत्रापि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी कर्मत्वस्यविवक्षा स्यात्तदा तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया एव करणीया भवति।

**अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २/३/७०।। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजं गामी। शतं दायी।**

**पदविभागः –** अकेनोः, भविष्यदाधमर्ण्ययोः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः–** भविष्यति अर्थे विहितस्य अक-प्रत्ययस्य भविष्यति अधमर्ण्ये च अर्थे विहितस्य 'इन्' – प्रत्ययस्यच योगे षष्ठी न स्यात्।

**व्याख्या –** अकश्च इन् चेति अकेनौ, तयोरकेनोः। भविष्यत् च आधमर्ण्यं चेति भविष्यदाधमर्ण्यौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। तयोः भविष्यदाधमर्ण्ययोः। अकेनोः – इति षष्ठीद्विवचानन्तम्। भविष्यदाधर्मर्ण्ययोः इति षष्ठ्यन्तम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यतः 'षष्ठी' इत्यस्य तथा च 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इत्यतः 'न' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकारः – सतः पालकोऽवतरति –**अत्र पाल्-धातोः णिच्-प्रत्यये पालि इति जाते भविष्यति ण्वुल्-प्रत्यये णिलोपे पालकः इति भवति। तद्योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण सत्शब्दात् प्राप्तां षष्ठीं ''अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः.'' इति निषेधति। तस्मात् 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां सतः पालकोऽवतरति इति सिद्धम्।

**व्रजं गामी –** अत्र गम् धातोः 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति सूत्रेण णिनि-प्रत्यये कृते गामिन् इति भवति, तस्यैव प्रथमायाः एकवचने गामी इति जायते। तद्योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण व्रजशब्दात् प्राप्तां षष्ठी ''अकेनोभविष्यदाधयर्थयोः'' इति निषेधति। 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां व्रजं गामी इति भवति।

**शतं दायी –** दा धातोः णिनि प्रत्यये 'आतो युक्' इत्यनेन युकागमे कृते दायिन् इति शब्दस्य प्रथमायाः एकवचने दायी इति भवति। तद्योगे 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण शतशब्दात् प्राप्तां षष्ठीं 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति निषेधति। अतएव 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयायां शतं दायी इति भवति। 'ऋणरूपेण गृहीतं शतं प्रत्यर्पयति' इति वाक्यार्थः।

**कृत्यानां कर्तरि वा २/३/७१।। षष्ठी वा स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्तरि इति किम्? गेयो माणवकः साम्नाम्। 'भव्यगेय' इति कर्तरि यद्विधानाद् अनभिहितं कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्यानाम्। 'उभयप्राप्तौ इति', 'न' इति चानुवर्तते। तेन – नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन। ततः 'कर्तरि वा' उक्तोऽर्थः।**

**पदविभागः –** कृत्यानां, कर्तरि, वा।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** कृत्यप्रत्ययानां योगे अनुक्ते कर्तरि विकल्पेन षष्ठी भवति।

**व्याख्या –** कृत्यानाम् इति षष्ठ्यन्तम्। कर्तरि – इति सप्तम्यन्तम्। वा – इति विकल्पार्थे प्रयुक्तं अव्ययपदम्। 'षष्ठी शेषे' इत्यस्मात् षष्ठी इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। 'कृत्य' इत्यनेन कृत्यसंज्ञकाः तव्यत्तव्यानीयरः यत्, ण्यत्, क्यप्, केलिमर् च प्रत्ययाः परिगण्यन्ते।

**रूपलेखनप्रकारः – मया मम वा सेव्यो हरिः –** सेव् धातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रेण ण्यत् – प्रत्यये सेव्यः इति भवति। एतद्योगे अनुक्ते कर्तरि अस्मद् शब्दात् 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति सूत्रेण प्राप्तां षष्ठीं प्रबाध्य 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यनेन विकल्पेन षष्ठी विधीयते 'मम' इति भवति। पक्षे अनुक्ते कर्तरि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया भवति 'मया' इति जायते। 'मया मम वा सेव्यो हरिः' इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – कर्तरि इति किम्? गेयो माणवकः साम्नाम् –** अत्र 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति सूत्रे कर्तरि इति पदस्यौचित्यं प्रदर्शयति प्रत्युदाहरणेन। तत्र हि 'गेयो माणवकः,साम्नाम्' इत्यत्र 'गेयः' इति पदस्य निष्पत्तिः गै धातोः 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यनेन आत्वे कृते 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय' इति सूत्रेण कर्तरि यत्–प्रत्यये 'गेयः' इति भवति।

सूत्रे 'कर्तरि' इति पदस्य योगो न स्यात् तदा तु कर्मण्यपि षष्ठी स्यात्। तथा सति अनुक्ते कर्मणि सामन् शब्दात् अपि विकल्पेन षष्ठीविधानम् दोषपूर्णमेव। अतएव सूत्रे 'कर्तरि' इति पदस्य प्रयोगे सति कर्मणि विकल्पेन षष्ठी न भवति अपितु 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इत्यनेन नित्यमेव भवति इति दिक्।

**अत्र योगो विभज्यते इति –** ननु 'कृत्याननां कर्तरि वा' इति सूत्रस्य योगविभागः क्रियते तदनुसारेण प्रथमम् – **कृत्यानाम्,** द्वितीयम् –**कर्तरि वा** इति भवति। कृत्यानाम् – अत्र 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यतः उभयप्राप्तौ इत्यस्य 'न लोकाव्ययनिष्ठाः' इत्यतः न इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। 'षष्ठी' इत्यस्यापि अनुवर्तनं भवत्येव।

अतएव अर्थोऽयं भवति यत् कृत्यानां योगे उभयप्राप्तौ (कर्तरि कर्मणि च प्राप्तौ) षष्ठी न भवति। तदनुसारेण 'नेतव्या गावः वज्रं कृष्णेन' अस्मिन् वाक्ये कृत्यप्रत्ययान्तस्य 'नेतव्या' इति पदस्य योगे कर्तरि कृष्णशब्दात् कर्मणि व्रजशब्दात् च षष्ठी प्राप्ता भवति परं योगविभागात् 'कृत्यानाम्' इत्यनेन उभयत्र प्राप्तायाः षष्ठ्याः निषेधो भवति। तथा सति कर्मणि द्वितीयायां कर्तरि तृतीयायां च प्रयोगोऽयं सिद्धो भवति नेतव्या गावः वज्रं कृष्णेन इति।

**( 2 ) कर्तरि वा –** अत्र 'कृत्यानामित्यनुवर्तते। कृत्यप्रत्ययान्तानां योगे कर्तरि विकल्पेन षष्ठी भवति इत्यर्थो लभ्यते। एवं अनुक्ते कर्तरि नित्यप्राप्तां षष्ठीं प्रबाध्य विकल्पेन षष्ठी भवति। मया मम वा सेव्यो हरिः इति प्रयोगो भवति।

**तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् २/३/७२।। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किम्? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति।**

**पदविभागः –** तुल्यार्थैः, अतुलोपमाभ्यां, तृतीया अन्यतरस्याम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** तुलोपमारहिताभ्यां तुल्यार्थकशब्दैः योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी।

**व्याख्या –** तुल्य इति अर्थो येषां ते तुल्यार्थाः तैः तुल्यार्थैः। तुला च उपमा च तुलोपमे, न तुलोपमे इति अतुलोपमे, ताभ्याम् अतुलोपमाभ्याम्। तुल्यार्थैः इति तृतीयान्तं पदम्। अतुलोपमाभ्याम् – इति तृतीयाद्विवचनान्तम्। तृतीया – इति प्रथमान्तम्।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा –** इत्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रेण तुल्ययोगे कृष्णशब्दात् तृतीयायां कृष्णेन इति भवति। पक्षे षष्ठ्यां कृतायां कृष्णस्य इति भवति। एवमेव तुल्यशब्दस्य पर्यायाणां सदृश, सम, इत्यादीनां योगेऽपि बोध्यम्।

**प्रत्युदाहरणम् –** अतुलोपमाभ्यां किम्? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति।

ननु 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' सूत्रे अतुलोपमाभ्याम् इति पदं नोच्यते तदा अत्र वाक्ये तुला, उपमा इत्यनयोः योगेऽपि कृष्णशब्दात् तृतीया–षष्ठ्यौ स्याताम्। परं एतस्य पदस्य प्रयोगात् शेषत्वविवक्षायामेव 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति।

**चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः २/६/६३।। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी। आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात्। आशिषि किम्? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणम्। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः।**

**पदविभागः –** चतुर्थी, च, आशिषि, आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** आशीर्वादे अर्थे आयुष्य–मद्र–भद्र–कुशल–सुख–अर्थ–हित–इत्येतैः योगे एतेषाम् अर्थकशब्दानां योगे च शेषत्वविवक्षायां विकल्पेन चतुर्थी भवति। पक्षे षष्ठी च।

**व्याख्या –** आयुष्यं मद्रं च भद्रं च कुशलं च सुखं च अर्थं च हितं चेति आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितानि (इतरेतरद्वन्द्वः) तैः आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। चतुर्थी–प्रथमान्तं पदम्। च – इति अव्ययम्। आशिषि – इति सप्तम्यन्तम्। आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः – इति तृतीयान्तम्। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रस्यानुवृत्तिरायाति। 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम्' इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् – इति पदस्यानुवर्तनं भवति। इदम् उपपदषष्ठीविधायकं सूत्रम्।

**रूपलेखनप्रकारः – आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयात् –** अत्र आयुष्यचिरञ्जीवितशब्दयोर्योगे कृष्णशब्दात् ''चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्र.'' इति सूत्रेण विकल्पेन चतुर्थी भवति कृष्णाय इति जायते। पक्षे षष्ठ्यां कृतायां कृष्णस्य इति भवति। आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयात् इति सिद्धम्। एवमेव अन्येषां आशीर्वादार्थकशब्दानां योगेऽपि बोध्यम्।

**आशिषि किमिति –** अत्र सूत्रे यदि 'आशिषि' इति पदं नोच्यते तदा 'देवदत्तस्य आयुष्यमस्ति' इत्यत्र 'आयुष्यम्' इति पदम् आशिषार्थे न प्रयुक्तम् अपितु तथ्यकथनार्थेऽस्ति। अतः अत्र चतुर्थीषष्ठ्यौ न स्यातामित्यस्मादेव 'आशिषि' पदस्य सूत्रे ग्रहणं वर्तते। अत्र तु शेषत्वविवक्षायामेव 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेण षष्ठी भवति।

**इति षष्ठीविभक्तिः**

## अथ सप्तमीविभक्तिः

**आधारोऽधिकरणम् १/४/४५।। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकम् अधिकरणसंज्ञः स्यात्।**

**पदविभागः** –आधारः, अधिकरणम्।

**सूत्रप्रकारः** –संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः** – कर्तृद्वारा कर्मद्वारा च कर्तृनिष्ठकर्मनिष्ठक्रिययोः अधमः कारकम् अधिकार स्यात्।

**व्याख्या** – आधारः इति प्रथमान्तम्। अधिकरणम् – इत्यपि प्रथमान्तपदम्। द्विपदं सूत्रमिदम्। 'कारके' इत्यस्याधिकारो वर्तते। एतस्य प्रथमायां विभक्तिविपरिणामो भवति 'कारकम्' इति पठ्यते। अत्र 'कारकम्' 'आधारः' इत्यस्य

विशेषणं भूत्वा 'आधार: कारकम् अधिकरणं स्यादिति भवति।

आध्रियन्तेऽस्मिन्निति आधार:। अत्र प्रश्नोद्भवति कस्य आधार: अधिकरणं स्यात् तर्हि उत्तरे 'क्रियाया:' आधार: इति प्राप्यते। क्रियाया आधार: कर्ता कर्म वा भवति कारणं हि क्रिया कर्तृगता कर्मगता वा भवति। यथा – देवदत्त: कटे आस्ते इत्यत्र आसनक्रिया 'देवदत्त' इति कर्तृद्वारा कटे अस्ति। एवं परम्परया आसनक्रियाया आधार: कटोऽस्ति।

**पुनश्च स्थाल्यां पचति –**अत्र पचनक्रिया 'तण्डुल' इति कर्मद्वारा स्थाल्यामस्ति। एवं परम्परया पचनक्रियाया आधार: स्थाली अस्ति। तात्पर्योऽयं विद्यते यत् आधार: साक्षात् क्रियाया: न गृह्यते अपितु परम्परया गृह्यते। एवं कटस्थाल्यो: आधारत्वेन अधिकरणसंज्ञा भवति। अतएव मूले उक्तम् – **कर्तृकर्मद्वारातन्निष्ठक्रियाया आधार: कारकम् अधिकरणसंज्ञ: स्यात्।** अस्मिन् विषये भर्तृहरिमहोदयस्य कारिकेयं पठ्यते –

**कर्तृकर्मव्यवहिताम् असाक्षाद्-धारयत् क्रियाम्।**
**उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।**

**विशेष: –** 'भूतले घट:' इत्यत्र क्रिया न पठिता तत्र क्रियाया अभावे आधारस्याधिकरणसंज्ञा कथं भविष्यति? तर्हि समाधीयते यत् तेषु स्थलेषु अस्ति, भवति इत्यादीनां अध्याहारेण कर्तृ–कर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया: आधारत्वात् भूतलादीनां अधिकरणसंज्ञा सिद्धा एव।

**सप्तम्यधिकरणे च २/३/३६।। अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्य:। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। 'दूरान्तिकार्थेभ्य:' इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तय: फलिता:। वा. 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्'। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्तरीनि:। वा. 'साध्वसाधुप्रयोगे च'। साधु: कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले। वा. 'निमित्तात् कर्मयोगे'। निमित्तमिह फलम्। योग: संयोगसमवायात्मक:।**

**'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।**
**केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत:।।' ( इति भाष्यम् )**

**हेतुतृतीयात्र प्राप्ता, तन्निवारणार्थमिदम्। सीमा अण्डकोश:। पुष्कलको गन्धमृग:। योगविशेषे किम्? वेतनेन धान्यं लुनाति।**

**पदविभाग: –** सप्तमी, अधिकरणे च।

**सूत्रप्रकार: –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थ: –** अनभिहिते अधिकरणे सप्तमी भवति, चकारात् दूरार्थकेभ्य: समीपार्थकेभ्यश्च सप्तमी भवति।

**व्याख्या –** सप्तमी – इति प्रथमान्तम्, अधिकरणे –इति सप्तम्यन्तं, द्विपदं सूत्रमिदम्। 'अनभिहिते' इत्यस्याधिकारो वर्तते। सूत्रे चकारग्रहणात् 'दूरान्तिकार्थेभ्य: द्वितीया च' इति सूत्रात् 'दूरान्तिकार्थेभ्य:' इति पदस्यानुवृत्तिरायाति। आधारस्त्रिधा भवति। औपश्लेषिक:,वैषयिक:, अभिव्यापकश्च।

**( 1 ) औपश्लेषिक: –** उपश्लेष: संयोगादिसम्बन्ध:। कर्तृद्वारक: कर्मद्वारक: इति द्विधा भवति।

कर्तृद्वारक: – **कटे आस्ते** – अत्र देवदत्त: इति कर्तृपदस्य अध्याहरणं कृत्वा देवदत्तगतामासन क्रियां प्रति कटस्य संयोग: इत्यर्थो लभ्यते। अत: कटस्य आधारत्वात् 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणसंज्ञा भवति तस्मात् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण सप्तम्यां कटे आस्ते इति सिद्धं भवति।

**कर्मद्वारक: – स्थाल्यां पचति –** अत्र 'तण्डुलान्' इति शेष:। तण्डुलकर्मगता पाकक्रियां प्रति स्थाल्या: संयोगसम्बन्ध:। अत: स्थाली आधार:। आधारत्वात् 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण 'स्थाली' इत्यस्याधिकरणसंज्ञा भवति 'सप्तम्यधिकरणे

च' इत्यनेन अधिकरणे सप्तम्यां स्थाल्यां पचति इति सिद्धम् भवति।

**(2) वैषयिकः – विषयतासम्बन्धकृतः आधारः।**

**रूपलेखनप्रकारः** – मोक्षे इच्छा अस्ति – अत्र कर्तृभूता इच्छा। तद्गतां सत्तां क्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धेन आधारसंज्ञा भवति। आधारत्वात् 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण मोक्ष-शब्दस्य अधिकरणसंज्ञायां 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यनेन सप्तमी भवति मोक्षे इच्छा अस्ति इति सिद्धम्।

**(3) अभिव्यापकः –** सकलावयवव्याप्तिकृतः। अभि=समन्ताद्, व्याप्नोति सर्वम् इति व्युत्पत्तिः।

**रूपलेखनप्रकारः – सर्वस्मिन् आत्मा अस्ति –** अत्र आत्मरूपकर्तृगतां सत्ताक्रियां प्रति समग्रव्याप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वात् 'सर्व' इति शब्दस्य 'आधारोऽधिकरणम्' इति सूत्रेण अधिकरणसंज्ञा भवति। तदनुसारेण 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेण सप्तम्यां सर्वस्मिन् आत्मा अस्ति इति सिद्धं भवति।

**वनस्य दूरे अन्तिके वा** – अत्र 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रे चकारग्रहणात् दूरशब्दात् अन्तिकशब्दाच्च सप्तमी भवति 'वनस्य दूरे अन्तिके वा' इति निष्पन्नम्।

**विशेषः** – 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति सूत्रेण दूरार्थकात् अन्तिकार्थकाच्च द्वितीया-तृतीया-पञ्चमीविभक्तयः उक्ताः। अनेन सूत्रेण सप्तमी विहिता। इत्थं चतस्रो विभक्तः दूरार्थकात् अन्तिकार्थकाच्च प्राप्ताः भवन्ति।

**वार्तिकम् – क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्।**

**वार्तिकार्थः –** क्तप्रत्ययान्तशब्दः इन् प्रत्ययान्तस्य विषयः स्यात् तदा तस्य कर्मणि सप्तमी भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – अधीती व्याकरणे–** अधिपूर्वस्य इङ्धातोः क्तप्रत्यये 'अधीतः' इति भवति। अधीतमनेन इति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' इत्यनेन कर्तरि इन्-प्रत्ययो भवति, अधीती इति निष्पन्ने सति एतद्योगे 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन व्याकरणशब्दात् सप्तम्याम् 'अधीती व्याकरणे' इति सिद्धं भवति।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) पठीती शास्त्रे।**

**(2) उपकृती मित्रेषु।**

**(3) अर्चिती गोविन्दे।**

**वा. साध्वसाधुप्रयोगे च।**

वार्तिकार्थः– साधु असाधु इत्यनयोः शब्दयोः योगे सप्तमी भवति।

**रूपलेखनप्रकारः – साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले –**

**(1) साधुः कृष्णो मातरि** – अत्र 'साध्वसाधुप्रयोगेच' इति वार्तिकेन साधुशब्दस्य योगे मातृशब्दात् सप्तमी विधीयते साधुः कृष्णो मातरि इति सिद्धम्।

**(2) असाधुर्मातुले –** एवमेव असाधुशब्दयोगेऽपि मातुलशब्दात् सप्तमी भवति असाधुर्मातुले इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

**(1) साधुः सैनिकः अस्मत्सु असाधुरातंकवादिषु।**

**(2) साधुः श्यामः सज्जनेषु असाधुदुर्जनेषु।**

**वा. निमित्तात् कर्मयोगे।**

**वार्तिकार्थः** – येन निमित्तेन क्रिया क्रियते, तेन निमित्तेन युक्तं यदि क्रियायाः कर्म स्यात् तदा निमित्तवाचकात् शब्दात् सप्तमी भवति। निमित्तमिह फलम्। हेतु – तृतीयायाः तादर्थ्यचतुर्थ्याश्च बाधकमिदं वार्तिकम्।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) चर्मणि द्वीपिनं हन्ति –** चर्मार्थं व्याघ्रं हन्ति। अत्र 'चर्मन्' शब्दोऽयं हेतुः (फलम्) अस्ति। 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति वार्तिकेन चर्मन् शब्दात् सप्तमी भवति चर्मणि द्वीपिनं हन्ति इति सिद्धम्। 'द्वीपी'

'चर्मन्' इत्यनयोः समवायसम्बन्धः।

**(2) दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्** – दन्तार्थं गजं हन्ति। अत्र निमित्तवाचकात् दन्तशब्दात् 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति वार्तिकेन सप्तमी विधीयते द्विवचने दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् इति सिद्धम्।

**(3) केशुषु चमरीं हन्ति** – केशार्थं चमरीनामकं मृगविशेषं हन्ति। अत्र निमित्तवाचकात् केशशब्दात् सप्तमी भवति, बहुवचने केशेषु चमरीं हन्ति इति सिद्धम्।

**(4) सीम्नि पुष्कलको हतः** – अण्डकोशार्थं कस्तूरीमृगः हतः। अत्र निमित्तवाचकात् सीमन् शब्दात् सप्तमी भवति सीम्नि पुष्कलको हतः इति सिद्धम्। अत्र सर्वेषु उदाहरणेषु समवाय सम्बन्धो विद्यते।

**प्रत्युदाहरणम् – योगविशेषे किम् – वेतनेन धान्यं लुनाति** – 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति वार्तिकेन कर्मयोगे इति नोच्यते तदा तु कुत्रापि योगे सति सप्तमी प्राप्ता भवति। तेन 'वेतनेन धान्यं लुनाति' अत्रापि वेतनशब्दात् सप्तमी स्यात्, परं न, यतो हि समवायसंयोगरूपे योगे एव सप्तमी भवति, अत्र न तथा योगः अतः न सप्तमी भवति अपितु 'हेतौ' इत्यनेन तृतीया एव इति दिक्।

**यस्य च भावेन भावलक्षणम् २/३/३७।। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते, ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। वार्तिकम् – अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च।**

> **सत्सु तरत्सु असन्त आसते।**
> **असत्सु तिष्ठत्सु सन्तः तरन्ति।।**
> **सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति।**
> **असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति।।**

**पदविभागः** – यस्य, च, भावेन, भावलक्षणम्।

**सूत्रप्रकारः** – विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः** – यस्य क्रियया अन्यस्याः क्रियायाः सूचनं भवति ततः सप्तमी स्यात्।

**व्याख्या** – भावस्य लक्षणं भावलक्षणम्। यस्य – इति षष्ठ्यन्तं, भावेन – इति तृतीयान्तं, भावलक्षणम् – इति प्रथमान्तम्। 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः 'सप्तमी' इत्यनुवर्तते। भावशब्दः क्रियावाचकः। क्रिया भवति कर्तृनिष्ठा कर्मनिष्ठा च। अतः 'यस्य' इति पदेन कर्तुः कर्मणो वा ग्रहणं भवति।

**रूपलेखनप्रकारः** – **गोषु दुह्यमानासु गतः** – अत्र 'गो' इति कर्मपदमस्ति। कर्मनिष्ठा क्रियास्ति दोहनम्। तेन गमनक्रियायाः सूचनं भवति। अतः गोशब्दात् दुह्यमाना इति क्रियापदाच्च सप्तमी भवति गोषु दुह्यमानासु गतः इति सिद्धम्।

**अन्यानि उदाहरणानि –**

> **(1) गर्जति मेघे मयूरोऽनृत्यत्।**
> **(2) उदिते सवितरि कमलं विकसति।**

**वार्तिकम् – अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च।**

**(1) सत्सु तरत्सु असन्त आसते** – अत्र योग्यानां कर्तृत्वं ज्ञापितं भवति तस्मात्, तरणक्रियायाः, कर्तृत्वं सतामस्ति, तद्योग्यता चाप्यस्ति। अतः सत् शब्दात् 'तरत्' क्रियावाचकात् च 'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' इति वार्तिकेन सप्तमी भवति सत्सु तरत्सु असन्त आसते इति सिद्धम्।

**(2) असत्सु तिष्ठत्सु सन्तः तरन्ति** – अत्र अयोग्यानाम् अकर्तृत्वं ज्ञापितमस्ति। एतस्मात् – असत् शब्दात् तिष्ठत् क्रियावाचकाच्च 'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' इति वार्तिकेन सप्तमी भवति असत्सु तिष्ठत्सु सन्तः तरन्ति इति सिद्धम्।

**( ३ ) सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति –** अत्र योग्यस्य अकर्तृत्वं ज्ञापितमस्ति। एतस्मात् सत् शब्दात् तिष्ठत् – क्रियावाचकाच्च सप्तमी भवति।

**( ४ ) असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति –** अत्र अयोग्यस्य कर्तृत्वं ज्ञापितमस्ति। एतस्मात् असत् शब्दात् तरत् क्रियावाचकाच्च सप्तमी भवति।

**षष्ठी चानादरे २/३/३८।। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकम् अनादृत्य सन्त्यस्तवानित्यर्थः।**

**पदविभागः –** षष्ठी, च, अनादरे।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** अनादराधिक्ये गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं सूचितं भवति, तस्मात् षष्ठीसप्तम्यौ स्तः।

**व्याख्या –** न आदरोऽनादरः तस्मिन् अनादरे। षष्ठी– प्रथमान्तं पदम्। अनादरे – इति सप्तम्यन्तं पदम्। 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः 'सप्तमी' इति पदस्य च अनुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् –** रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवान् इत्यर्थे रुदत् शब्दात् 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। सप्तम्यां रुदति, षष्ठ्यां – रुदतः इति भवति। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् इति सिद्धम्।

**स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च २/३/३९।। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम्। गवां गोषु वा स्वामी। गवां गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः।**

**पदविभागः –** स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः, च।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्वामीश्वरादिभिः शब्दैः योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः।

**व्याख्या –** स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्चेति (इतरेतरद्वन्द्वः) 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च' इति तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। च – इति अव्ययम्। चकारात् 'षष्ठी चानादरे' इत्यस्मात् 'षष्ठी' इत्यस्य 'सप्तम्यधिकरणे च इत्यस्मात् 'सप्तमी' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। स्वामी ईश्वरः अधिपतिश्च प्रायः समानार्थकाः।

**रूपलेखनप्रकारः – गवां गोषु वा स्वामी –** अत्र गोशब्दात् 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ भवतः गवां गोषु वा स्वामी इति सिद्धम्।

**गवां गोषु वा प्रसूतः –** अत्र प्रसूतशब्दयोगे गोशब्दात् 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ भवतः गवां गोषु वा प्रसूतः इति सिद्धम्।

**आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् २/३/४०।। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौस्तस्तात्पर्येऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायां किम्? आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः।**

**पदविभागः –** आयुक्तकुशलाभ्याम्, च, आसेवायाम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** आयुक्तकुशलाभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः तात्पर्ये अर्थे।

**व्याख्या –** आयुक्तश्च कुशलश्चेति आयुक्तकुशलौ, ताभ्याम् – आयुक्त–कुशलाभ्याम्। इति तृतीयान्तं पदम्। च – इति अव्ययम्। आसेवायाम् – इति सप्तम्यन्तपदम्। 'षष्ठी चानादरे' इत्यतः 'षष्ठी' इत्यस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः 'सप्तमी' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। आसेवायाम् इति पदस्यार्थो विद्यते औत्सुक्यम्, तत्परः, व्यापारितः प्रवर्तित इति।

**रूपलेखनप्रकारः – आयुक्तो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा –** अत्र आयुक्तशब्दस्य योगे 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्' इति सूत्रेण हरिपूजनशब्दात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः आयुक्तो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा इति सिद्धम्। एवमेव कुशलशब्दस्य योगे 'कुशलो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा' इति सिद्धम् भवति।

**प्रत्युदाहरणम् – आसेवायाम् किम्? आयुक्तो गौः शकटे –** ननु 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्' सूत्रे आसेवायाम् किम्? इति प्रश्नोत्तरे समाधानं प्रस्तूयते यत् आसेवायाम् इत्यस्यार्थो भवति एकनिष्ठता। 'आयुक्तो गौः शकटे' इत्यत्र ईषद्युक्तः इत्यर्थे एकनिष्ठतायाः अभावे एतस्य सूत्रस्य प्रयोगो न भवति अतः सप्तमी एव भवति आयुक्तो गौः शकटे इति दिक्।

**यतश्च निर्धारणम् २/३/४१ ।। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः।**

**पदविभागः –** यतः, च, निर्धारणम्।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः यस्मात् समुदायात् एकस्य भागस्य पृथक्करणं भवति, तस्मात् समुदायवाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः।

**व्याख्या –** यतः – इति अव्ययम्। च – इति अव्ययम्। निर्धारणम् – इति प्रथमान्तम्। 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यस्मात् 'सप्तमी' इत्यस्य 'षष्ठी चानादरे' इत्यस्मात् 'षष्ठी' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – (1) नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः –** अत्र मनुष्यजातिवाचकोऽयं नृशब्दः। तस्मात् समुदायात् द्विजस्य पृथक्करणे 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण समुदायवाचकात् नृशब्दात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः इति सिद्धम्।

**(2) गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा–** अत्र गोसमुदायात् 'कृष्णा' इत्यस्याः बहुक्षीरत्वकारणात् पृथक्करणं भवति तस्मात् समुदायवाचकात् गोशब्दात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। गुणेन पृथक्करणस्योदाहरणमिदम्।

**(3) गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः –** अत्र समुदायवाचकात् गच्छत् शब्दात् 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ भवतः गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः इति सिद्धम्। अत्र क्रियया पृथक्करणस्योदाहरणम्।

**(4) छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः –** अत्र संज्ञाद्वारा पृथक्करणं विधीयते। छात्रसमुदायात् एकस्य मैत्रनाम्नः छात्रस्य पृथक्करणं भवति। एतस्मात् छात्रशब्दात् 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ भवतः छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः इति सिद्धम्।

**पञ्चमी विभक्ते २/३/४२ ।। विभागो विभक्तम्। निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः।**

**पदच्छेदः –** पञ्चमी, विभक्ते।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** निर्धारणावधेः निर्धार्यमाणस्य च यत्र भेदः स्यात् तत्र निर्धारणावधेः पञ्चमी भवति।

**व्याख्या –** पञ्चमी – इति प्रथमान्तं, विभक्ते इति सप्तम्यन्तम्। 'यतश्च निर्धारणम्' इति सम्पूर्णसूत्रस्यानुवृत्तिरायाति। विपूर्वकात् भज् धातोः क्तप्रत्यये 'विभक्तः' इति भवति, तस्यार्थो विभागः।

**रूपलेखनप्रकारः – माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः –** अत्र माथुराः निर्धार्यमाणाः सन्ति। यतो निर्धारणावधिः तत् पाटलिपुत्रकम्। अत्र 'पञ्चमी विभक्ते' इति सूत्रेण पाटलिपुत्रकशब्दात् पञ्चमी विधीयते माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः इति सिद्धम्।

**साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २/३/४३।। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्चायां किम्? निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। वा. 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्'। साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा।**

**पदविभागः –** साधुनिपुणाभ्याम्, अर्चायाम् सप्तमी, अप्रतेः।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** प्रशंसार्थे गम्यमाने सति साधु, निपुण इत्यनयोः शब्दभ्योः योगे सप्तमी भवति अप्रतेः।

**व्याख्या –** साधुश्च निपुणश्चेति साधुनिपुणौ, ताभ्यां साधुनिपुणाभ्याम्। न प्रतिः अप्रतिः, तस्य अप्रतेः। साधुनिपुणाभ्याम् – इति तृतीयान्तम्। अर्चायाम् – इति सप्तम्यन्तम्। सप्तमी – प्रथमान्तम्। अप्रतेः षष्ठ्यन्तम्। अर्चायाम् इत्यस्यार्थो विद्यते प्रशंसायामिति।

**रूपलेखनप्रकारः – मातरि साधुर्निपुणो वा –** अत्र साधु–शब्दस्य प्रशंसार्थे गम्यमाने सति तद्योगे मातृशब्दात् 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इति सूत्रेण सप्तमी विधीयते मातरि साधुः इति भवति। एवमेव निपुणशब्दस्य योगेऽपि बोध्यम्। मातरि साधुर्निपुणो वा इति सिद्धम्।

**प्रत्युदाहरणम् – अर्चायां किम्? निपुणो राज्ञो भृत्यः –** अत्र 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इति सूत्रे 'अर्चायाम्' इति पदस्यौचित्यं किम्? तर्हि समाधीयते यत् 'निपुणो राज्ञो भृत्यः' अत्र अर्चा इत्यर्थस्य प्राधान्यं नास्ति इह तत्त्वकथने तात्पर्यमस्ति एतस्मात् अत्र निपुणशब्दस्य योगे सप्तमी न भवति इति दिक्।

**वा. अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्**

**वार्तिकार्थः –** प्रशंसार्थे गम्यमाने सति साधु, निपुण इत्यनयोः योगे सप्तमी भवति परं प्रति, परि, अनु एतेषां प्रयोगाभावे एव स्यात्।

**रूपलेखनप्रकारः – साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा –** अत्र अर्चायां साधुनिपुणशब्दाभ्यां योगे प्रति परि अनु इत्येतेषु कस्यापि एकस्य प्रयोगे सति 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकनियमेन 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति तस्मात् 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः' इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन मातृशब्दात् द्वितीया भवति साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा इति सिद्धम्।

**प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च २/३/४४।। आभ्यां योगे तृतीया स्यात् चात् सप्तमी। प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा।**

**पदविभागः –** प्रसितोत्सुकाभ्याम्, तृतीया च।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** प्रसित, उत्सुक इत्येताभ्यां शब्दाभ्यां योगे तृतीया तथा च सप्तमी भवति।

**व्याख्या –** प्रसितश्च उत्सुकश्चेति प्रसितोत्सुकौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। ताभ्यां प्रसितोत्सुकाभ्याम्। तृतीयान्तं पदम्। तृतीया – इति प्रथमान्तं पदम्। च – इति अव्ययपदम्।

चकारात् 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इत्यस्मात् 'सप्तमी' इति अनुवर्तते। वैषयिक सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं सूत्रं प्रयुज्यते।

**रूपलेखनप्रकारः –** प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा –

**(1) प्रसितो हरिणा हरौ वा –** अत्र प्रसितशब्दस्य योगे 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सूत्रेण हरिशब्दात् तृतीया तथा च सप्तमी विधीयते।

**(2) उत्सुको हरिणा हरौ वा –** अत्रापि पूर्वानुसारेणैव उत्सुकशब्दस्य योगे तृतीया तथा च सप्तमी भवति इति

बोध्यम्।

**नक्षत्रे च लुपि २/३/४५।। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौस्तोऽधिकरणे। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्। मूले श्रवणे इति वा।'लुपि किम्? पुष्ये शनिः।**

**पदविभागः –** नक्षत्रे, च, लुपि'।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति लुप्यमानस्य प्रत्ययस्य अर्थेऽपि वर्तमानात् नक्षत्रवाचकात् शब्दात् अधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ पर्यायेण भवतः।

**व्याख्या –** नक्षत्रे इति सप्तम्यन्तम्। च – इति अव्ययपदम्। लुपि – सप्तम्यन्तम्।'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इत्यतः तृतीया इत्यस्य 'साधुनिपुणाभ्यामचार्यां सप्तम्यप्रतेः इत्यतः 'सप्तमी' इत्यस्य चानुवृत्तिरायाति। 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः मण्डुकप्लुत्या 'अधिकरणे' इति पदस्यापि अनुवृत्तिः मन्यते।

**रूपलेखनप्रकारः – मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्। मूले श्रवणे इति वा –**

**(1) मूलेनावाहयेद् देवीं मूले वा –** अत्र नक्षत्रवाचकात् मूलशब्दात् 'मूलेन युक्तः कालः' इत्यर्थे अण्–प्रत्यये 'लुबविशेषे' इत्यनेन तस्य लोपे कृते मूलशब्द एवावशिष्यते। तस्मात् 'नक्षत्रे च लुपि' इति सूत्रेण मूलशब्दात् तृतीया तथा च सप्तमी विधीयते मूलेन मूले वा इति भवति।

**(2) श्रवणेन विसर्जयेद् देवीं श्रवणे वा –** अत्र नक्षत्रवाचकात् श्रवणशब्दात् 'श्रवणेन युक्तः कालः' इत्यर्थे पूर्वानुसारेण एव सिद्धम् भवति।

**प्रत्युदाहरणम् –** लुपि किम्? पुष्ये शनिः। ननु सूत्रे लुपि इति पदस्य प्रयोगेन नियम्यते यत् यत्र लोपो न भवति तत्र एतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव न भवति। यथा – 'पुष्ये शनिः' अत्र कालार्थे अण्–प्रत्ययाभावो विद्यते एतस्मात् लोपस्य तु प्रसङ्ग एव नास्ति अतएव पुष्यशब्दात् अत्र तृतीया न भवति अपितु अधिकरणे सप्तमी एव भवति पुष्ये शनिः इति सिद्धम्।

**सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २/३/७।। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वाऽयं द्वयहे द्वयहाद् वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद् वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्यऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते। तदस्मिन्नधिकम् इति 'यस्मादधिकम् – इति च सूत्रनिर्देशात्'। लोके लोकाद् वा अधिको हरिः।**

**पदविभागः –** सप्तमीपञ्चम्यौ, कारकमध्ये।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** शक्तिद्वयमध्ये यदा कालवाची शब्दः समयं सूचयति मार्गवाचीशब्दः स्थानं सूचयति तदा कालवाचकात् मार्गवाचकाच्च शब्दात् सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः।

**व्याख्या –** सप्तमी च पञ्चमी चेति सप्तमीपञ्चम्यौ। कारकयोर्मध्यं कारकमध्यम्, तस्मिन् कारकमध्ये। सप्तमीपञ्चम्यौ – इति प्रथमान्तम्, कारकमध्ये इति सप्तम्यन्तम्।'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यतः'कालाध्वनोः.....' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते।

**रूपलेखनप्रकारः – अद्य भुक्त्वा द्वयहे द्वयहाद्वा भोक्ता** अत्र द्वयहशब्दः कालवाचकः, तस्मात् सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' इति सूत्रेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः द्वयहे द्वयहाद्वा इति भवति।

**इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद् वा लक्ष्यं विध्येत् –**अत्र कर्तृशक्तेः कर्मशक्तेश्च मध्ये स्थानवाची क्रोशशब्दोऽस्ति, तस्मात् क्रोशशब्दात् 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यनेन सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः क्रोशे क्रोशाद् वा लक्ष्यं विध्येत् इति भवति।

**पङ्क्तिविवेचनम् – अधिकशब्देन योगे इति –**

ननु अत्र अधिकशब्देन योगे सति सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः इत्यर्थः। एतस्य विषये प्रमाणं पाणिनेः सूत्रम् – तत्र हि 'तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः' इति सूत्रे अधिकशब्देन योगे सप्तम्यन्तस्य 'अस्मिन्' इति शब्दस्य प्रयोगो विद्यते। तथा च 'यस्माद् अधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' सूत्रे अधिकशब्देन योगे पञ्चम्यन्तस्य 'यस्मात्' इति शब्दस्य प्रयोगो विद्यते। अत एव सूत्रनिर्देशानुसारेण अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः। तेन 'लोके लोकाद्वा अधिको हरिः' इति सिद्धम्।

**अधिरीश्वरे १/४/९७।। स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्।**

**पदविभागः –** अधिः, ईश्वरे।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** स्वस्वामिसम्बन्धे 'अधि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** अधिः – प्रथमान्तम्, ईश्वरे इति सप्तम्यन्तम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते। ईश्वर इत्यस्यार्थः स्वस्वामिसम्बन्धविवक्षितः।

**यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २/३९।। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उप परार्धे हरेर्गुणाः। परार्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधि भुवि रामः। अधि रामे भूः। सप्तमी शौण्डैः इति समासपक्षे तु रामाधीना। अषडक्ष – इत्यादिना खः।**

**पदविभागः –** यस्माद् अधिकं यस्य च ईश्वरवचनं।

**सूत्रप्रकारः –** विधिसूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** यस्मादधिकम् इत्यर्थे कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी भवति, तथा च यस्य ईश्वरवचनं तस्मादपि कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी भवति।

**व्याख्या –** ईश्वरस्य वचनं ईश्वरवचनम्। यस्मात् – इति पञ्चम्यन्तम्। अधिकम् – इति प्रथमान्तम्। यस्य – इति षष्ठ्यन्तम्। च – इति अव्ययम्। ईश्वरवचनम् –प्रथमान्तम्। तत्र –इति अव्ययपदं सप्तम्यर्थे प्रयुक्तम्। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यतः 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यस्यानुवृत्तिरायाति।

**रूपलेखनप्रकारः – उपपरार्धे हरेर्गुणाः –** परार्धादपि अधिकाः हरिगुणाः सन्ति इत्यर्थः। अत्र 'उपोऽधिके च' इति सूत्रेण 'उप' इत्यस्य अधिके अर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इत्यनेन परार्धशब्दात् सप्तमी भवति उपपरार्धे हरेर्गुणाः इति सिद्धम्।

**अधि भुवि रामः –** रामः भुवः स्वामी इत्यर्थः। अत्र स्वस्वामिसम्बन्धे 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रेण 'अधि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'यस्मादधिकं यस्य येश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इत्यनेन स्ववाचकात् भूशब्दात् अधि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयस्य योगे सप्तमी भवति अधि भुवि रामः इति सिद्धम्।

**अधि रामे भूः –** रामस्य स्वभूता भूः इत्यर्थः। 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रेण 'अधि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम् 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यनेन ईश्वरवाचकात् रामशब्दात् सप्तमी भवति अधि रामे भूः इति सिद्धम्।

**रामाधीना –** अधि इत्यस्य शौण्डादिगणे पाठात् रामे अधि इत्यनयोः 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुकि कृते रामाधिशब्दात् 'अषडक्षाशितः' इति सूत्रेण ख–प्रत्यये, ईनादेशे, भसंज्ञायां इकारलोपे च कृते रामाधीन शब्दो भवति। भूशब्दस्य विशेषणत्वात् स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्–प्रत्यये, सवर्णदीर्घे च कृते रामाधीना इति सिद्धं भवति।

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे तु अधि इत्युत्तरपदाभावात् ख–प्रत्ययो न स्यात्, अधिरामं भूः इत्येव स्यात् इति।

**विभाषा कृञि १/४/९८।। अधिः करौतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे। यदत्र मासमधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यत**

**इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' इति निघातो न। इति सप्तमी विभक्तिः।।**

**पदविभागः –** विभाषा कृञि।

**सूत्रप्रकारः –** संज्ञासूत्रम्।

**सूत्रार्थः –** कृञ्–धातौ परे सति स्वस्वामिसम्बन्धार्थे 'अधि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति।

**व्याख्या –** विभाषा – इति प्रथमान्तम्। कृञि – इति सप्तम्यन्तम्। 'अधिरीश्वरे' इति सम्पूर्णसूत्रस्यानुवृत्तिरायाति। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यस्याधिकारो वर्तते।

**रूपलेखनप्रकारः –** यदत्र माम् अधिकरिष्यति –यत् माम् अधिकरिष्यति तद्युक्तमित्यर्थः। अत्र नियोक्तुः ईश्वरत्वेन प्रतीयते। अतः 'विभाषा कृञि' इत्यनेन 'अधि' इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। तद्योगे अस्मद् शब्दात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया भवति यदत्र माम् अधिरिष्यति इति सिद्धम्।

## वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

(1) 'उच्चैः' इति प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणमस्ति, कथम्?

(अ) अलिङ्गत्वात् (ब) नियतलिङ्गत्वात् (स) अनियतलिङ्गत्वात् (द) परिमाणमात्रत्वात्।

(2) ईप्सिततमस्य कारकस्य कर्मसंज्ञा केन सूत्रेण भवति।

(अ) कर्तुरीप्सिततमं कर्म (ब) तथायुक्तं चानीप्सिततम् (स) अकथितं च (द) कर्मणि द्वितीया

(3) अभिहिते कर्मणि प्रथमा कुत्र नास्ति?

(अ) हरिः सेव्यते (ब) लक्ष्म्या सेवितः (स) शतेन क्रीतः शत्यः (द) हरिं भजति

(4) अनभिहिते कर्मणि प्रयुक्ता भवति।

(अ) प्रथमा (ब) द्वितीया (स) तृतीया (द) चतुर्थी

(5) द्वेष्यकर्मणः उदाहरणं किम् अस्ति।

(अ) ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति (ब) ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते (स) पयसा ओदनं भुङ्क्ते (द) माषेषु अश्वं बध्नाति

(6) अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं किं भवति?

(अ) कर्तृसंज्ञम् (ब) कर्मसंज्ञम् (स) करणसञ्ज्ञम् (द) अपादानसञ्ज्ञम्

(7) द्विकर्मकधातुषु कस्य ग्रहणं नास्ति?

(अ) दुह् (ब) प्रच्छ् (स) चिञ् (द) रुच्

(8) अकर्मकधातुयोगे भाववाचकस्य कर्मसंज्ञाया उदाहरणं किम्?

(अ) कुरून् स्वपिति (ब) मासमास्ते (स) गोदोहमास्ते (द) क्रोशमास्ते

(9) अधोलिखितेषु अशुद्धं वाक्यं किम्?

(अ) अधिशेते वैकुण्ठं हरिः (ब) अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः (स) अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिः (द) हरिः वैकुण्ठे वसति

(10) 'हरिः वैकुण्ठम् उपवसतिं' अत्र द्वितीयाविभक्तिः केन सूत्रेण भवति?

(अ) उपान्वध्याङ्वसः (ब) अधिशीङ्स्थासां कर्म (स) कर्मणि द्वितीया (द) अकथितं च

(11) क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति।

(अ) कर्ता (ब) कर्म (स) करणम् (द) सम्प्रदानम्

(12) 'रामेण बाणेन हतो बाली' इत्यत्र अनुक्तं कर्तृपदमस्ति।
(अ) रामेण (ब) बाणेन (स) हत: (द) बाली
(13) सहयुक्ते तृतीयाविभक्ति: भवति –
(अ) प्रधाने (ब) अप्रधाने (स) प्रधानेऽप्रधाने च (द) प्रधानाप्रधानरहिते
(14) 'अक्षै: दीव्यति' इत्यत्र तृतीयाविधायकमस्ति –
(अ) साधकतमं करणम्(ब) कर्तृकरणयोस्तृतीया (स) दिव: कर्म च (द) अपवर्गे तृतीया
(15) 'मासमधीतो नायात:' अत्र सूत्रं प्रयुक्तं भवति।
(अ) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (ब) अपवर्गे तृतीया
(स) कर्मणि द्वितीया (द) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ।
(16) 'पुण्येन दृष्टो हरि:' इत्यत्र तृतीया केन सूत्रेण विहिता।
(अ) येनाङ्गविकार: (ब) हेतौ (स) इत्थंभूतलक्षणे (द) साधकतमं करणम्
(17) 'सीता स्थाल्यां **तण्डुलान्** ओदनं पचति' अस्मिन्वाक्ये चिह्निते पदे कस्य कारकस्याविवक्षा विहिता।
(अ) करणस्य (ब) सम्प्रदानस्य (स) अपादानस्य (द) अधिकरणस्य
(18) 'ध्रुवमपायेऽपदानम्' अत्र 'अपाय:' इति पदस्य कोऽर्थ:?
(अ) नियतम् (ब) अवधि: (स) विश्लेष: (द) संयोग:
(19) 'गंगातटे राजा विप्राय गां ददाति' – अत्र वाक्ये अभिप्रेतोऽस्ति।
(अ) गङ्गातटम् (ब) राजा (स) विप्र: (द) गो:
(20) 'अधिशेते वैकुण्ठं हरि:' इत्यत्र द्वितीया केन सूत्रेण विहिता।
(अ) अधिशीङ्स्थासां कर्म (ब) उपान्वध्याङ्वस: (स) अभिनिविशश्च (द) कर्मणि द्वितीया
(21) 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यस्योदाहरणं नास्ति।
(अ) अधिशेते शिलाम् (ब) अधितिष्ठति आसन्दम् (स) अध्यास्ते सिंहासनम् (द) गृहम् अधिवसति।
(22) सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति अत्र कीदृशमधिकरणम्?
(अ) औपश्लेषिकम् (ब) वैषयिकम् (स) अभिव्यापकम् (द) एषु न किमपि
(23) 'आख्यातोऽपयोगे' इत्यत्र 'उपयोग:' इत्यस्य कोऽर्थ:?
(अ) नियमपूर्वकविद्याध्ययनम् (ब) कथाश्रवणजन्यज्ञानम् (स) व्यवधाने सति अदर्शनम् (द) भाववचनम्
(24) 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यस्य अधोलिखितेषु उदाहरणं नास्ति।
(अ) नृणां नृषु वा द्विज: श्रेष्ठ: (ब) गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्र: (स) छात्राणां छात्रेषु वा मैत्र: पटु: (द) माथुरा: पाटलिपुत्रकेभ्य: आढ्यतरा:
(25) 'केशुषु चमरीं हन्ति' इत्यत्र सप्तमीविधायकं किम्?
(अ) सप्तम्यधिकरणे च (ब) निमित्तात् कर्मयोगे (स) यस्य च भावेन भावलक्षणम् (द) आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्

## लघूत्तरात्मकप्रश्ना:

1. प्रथमाविधायकं सूत्रं किम्?
2. 'बलिं भिक्षते वसुधाम्' इत्यत्र कर्मसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?
3. 'वने उपवसति मुनि:' अत्र कर्मसंज्ञा केन निषिद्धा भवति?
4. 'गोत्रेण गार्ग्योऽहं नमस्करोमि' अत्र तृतीयाविधानं केन भवति?

5. सम्प्रदानसंज्ञा विधायकं सूत्रं किम्?
6. 'अरण्ये सिंहात् बिभेति पथिक:' अत्र भयहेतु: किम्?
7. 'यवेभ्यो गां वारयति' अत्र अपादानसंज्ञा केन सूत्रेण भवति?
8. कालिदासस्य कृतिरियं 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' अस्मिन्वाक्ये षष्ठीविधायकं सूत्रं किम्?
9. 'अलं भारतीया: मतानां विभेदै:' अत्र अलं योगे का विभक्ति: केन विधीयते।
10. 'तिलेभ्य: प्रतियच्छति माषान्' इत्यत्र पञ्चमीविधायकं सूत्रं किम्?

## निबन्धात्मकप्रश्ना:

1. आधार: कतिधा, सोदाहरणं विवेच्यताम्
2. 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' सूत्रेऽस्मिन् अत्यन्तसंयोगे इति पदस्य किमौचित्यम्?
3. तुमर्थाच्च भाववचनात् इति सूत्रस्य सोदाहरणं व्याख्या कार्या।
4. प्रसिद्धा: षष्ठ्यर्था: के सन्ति, तेषां सोदाहरणं विवेचनं विधीयताम्।
5. तमब्ग्रहणं किम्? गङ्गायां घोष:। इत्यस्य विवेचनं विधीयताम्।